michael a. sells

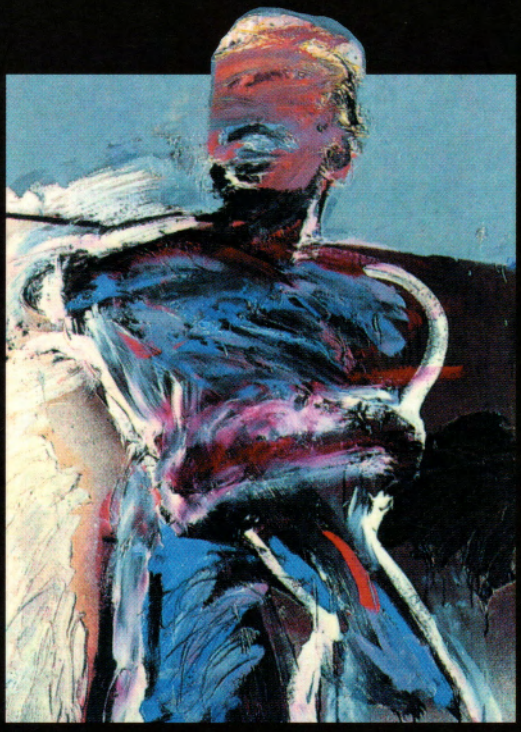

iznevjereni most

religija i genocid u bosni

Biblioteka
Klio

SEDAM

Naslov originala:
Michael A. Sells
THE BRIDGE BETRAYED:
Religion and genocide in Bosnia
Biblioteka *Klio*

Prijevod na bosanski:
Zoran Mutić

Izdavač:
ITD «Sedam»

Za izdavača:
Šaćir Arnautović

Urednik:
Mirzet Hamzić

Lektor:
Ferida Duraković

Na osnovu mišljenja Federalnog ministarstva obrazovanja, nauke, kulture i sporta broj: 02-15-3129/02 od 28.5.2002.god. ovaj proizvod je oslobođen plaćanja poreza na promet proizvode i usluga

Michael A. SELLS

Iznevjereni most

Religija i genocid u Bosni

Sarajevo, 2002.

Ova je knjiga posvećena desetinama hiljada bosanskih civila o čijoj se sudbini ništa ne zna; posvećena je naporima da se oni pronađu ukoliko su živi, da se ispriča njihova sudbina ukoliko nisu, i da se privedu sudu pravde oni koji su im naudili; posvećena je mogućnosti da se ostvari istinski mir.

Uspomeni moje majke,
Simone Sally Trbovich
(1926.-1961.)

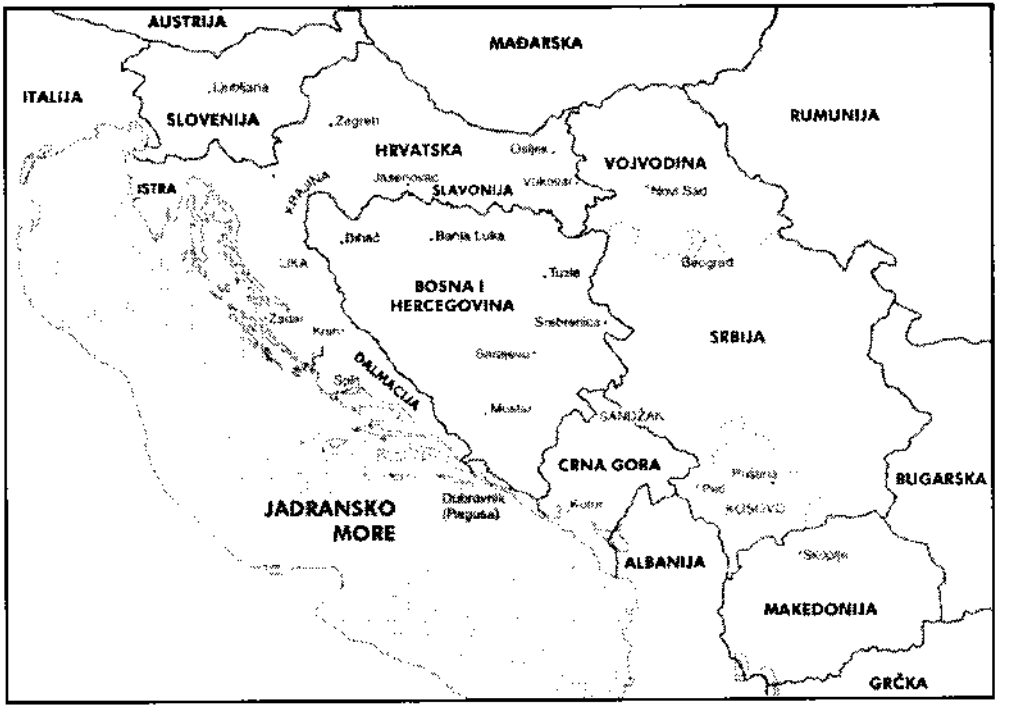

I – Mapa 1. Jugoslavija 1945-1991. godine

PREDGOVOR

Ovdje ispričana priča nije takva da bih poželio povjerovati u nju ili je ispripovijedati. Porodica moje majke pripada Amerikancima srpskog porijekla, a osobno mi je poznato da su Srbi dosta propatili u ratu u Bosni – neki od mojih rođaka Srba u Bosni i Krajini (dijelu Hrvatske koji su okupirali Srbi) ubijeni su, neki su nestali, dok ostali žive u izbjegličkim logorima. Međutim, dokazi u Bosni navode na zaključke koji su koliko neizbježni toliko i nesvarljivi. Došlo je do genocida. Genocid je izveden uz odobrenje zapadnih vlada i uz kršenje Povelje Ujedinjenih naroda i Konvencije o genocidu iz 1948. godine. Genocid je motiviran i u velikoj mjeri opravdan vjerskim nacionalizmom utemeljenim na vjerskim simbolima, koji su financijski i vojno potpomagale Srbija i Hrvatska. Žrtve tog genocida prije svih su bili Bošnjaci, odabrani za uništenje zbog svoje vjere.

Kada se radi o genocidu, bilo bi nehumano zauzeti čisto nepristrasno, objektivno stanovište. A ipak, upravo u razmjeri u kojoj genocid zahtijeva nekakvu reakciju, on isto tako zahtijeva neprekidnu spremnost na ispitivanje i ponovno utvrđivanje dokaza. Tokom više od tri godine o zločinima su izvještaje podnosili ljudi koji su radili s izbjeglicama, organizacije za zaštitu ljudskih prava i istražitelji ratnih zločina (vidjeti "Bilješku o izvori-

ma"). Ti dokazi ukazuju na vjersko nasilje daleko sistematičnije nego što su dali naslutiti izvještaji sredstava informiranja o granatiranju Sarajeva.

Jedna posebna zloupotreba historije, "balkanizam", iskorištena je da bi se opravdao genocid u Bosni i Hercegovini, i to tako što se sugeriralo da su narodi na Balkanu sudbinski predodređeni, historijom ili genetikom, da se međusobno ubijaju. Istina je da je, poput ostatka Evrope, Bosna i Hercegovina bila zahvaćena nasiljem Prvog svjetskog rata, Drugog svjetskog rata i ranijih sukoba. Međutim, jednako kao što Nijemci, Holanđani, Francuzi i Britanci danas mirno žive zajedno, tek unazad nekoliko godina Bosanci imaju sve razloge da vjeruju kako će se mir u kom su uživali punih pedeset godina nastaviti.[1] Da će ih njihovi prijatelji i susjedi jednog dana pokušati uništiti, da će članovi njihovih porodica biti poslati u koncentracione logore, da će njihovo kulturno nasljeđe biti metodično spaljivano i dizano u zrak dinamitom – takva mogućnost izgledala je nevjerovatna većini stanovnika Bosne i Hercegovine.

Ponovno oživljavanje vjerskog nasilja zateklo je nespremnim svijet poslije hladnog rata. Od metroa u Tokiju do rušenja džamije u Indiji, od Svjetskog trgovinskog centra i federalne zgrade u

[1] U ovoj knjizi Bosanci se definiraju kao svi stanovnici međunarodno priznate suverene države Bosne i Hercegovine, bez obzira na njihovu vjersku pripadnost, koji sebe smatraju Bosancima, to jest, koji ostaju lojalni bosanskoj državi izgrađenoj na principima građanskog društva i religijskog pluralizma.

Oklahoma Cityju do ubojstva izraelskog premijera u Jeruzalemu, vjerski militanti su prekoračili granice građanskog društva tragajući za svojim ciljevima. Bosanci su se suočili s najokrutnijim vjerskim nasiljem puštenim s lanca poslije hladnog rata, no sile koje su izvršile agresiju na Bosnu i Hercegovinu nisu posljedica "drevnih antagonizama" specifičnih za balkanske narode, kao što nam nameću klišei. To su sile u svima nama.

Ovdje ispričana priča ima jasne historijske paralele s ranijim periodima evropske povijesti. U srži vjerskog nacionalizma koji je iskorišten kako bi se motivirala i opravdala agresija na Bosnu i Hercegovinu, a posebno na Bošnjake, leži isti mit o ubojici Krista, koji je u prošlosti eksploatiran kako bi se potakli napadi na Jevreje. Kako su Bošnjaci, narod čija je religija nastala šest stoljeća poslije Isusa, mogli biti izabrani za genocid kao ubojice Krista i izdajnici nacije – to ova knjiga pokušava razjasniti.

Stari most u Mostaru, koji su 9. novembra 1993. godine uništili hrvatski vjerski nacionalisti, bio je simbol multireligijskog karaktera Bosne i Hercegovine. Ali on simbolizira i nešto mnogo veće: sposobnost jednog, u kulturnom smislu pluralističkog društva, da se razvija gotovo pet stoljeća usprkos vrlo evidentnim tenzijama između različitih vjerskih grupa. Za one koji se opredijele za pluralističko društvo u kom različite religije koegzistiraju – bilo to u Banjoj Luci, Londonu ili Los Angelesu – borba da se taj most ponovo izgradi nije nešto što se dešava "tamo i daleko", već nešto zastrašujuće blizu svima nama.

Moju zahvalnost imaju: Mark Auslander, Amila Buturović, Carin Companick, Deborah Cooper, Vanja i Mirza Filipović, Bidget Gillich, Laurie Kain Hart, Nader Hashemi, Richard Hecht, Mark Juergensmeyer, Walter Lee, Kathleen MacDonald, Janet Marcus, Aida Premilovac, Emran Qureshi, András Riedlmayer, Ellen Schattsneider i zajednica Haverford Collegea, za podršku u toku pisanja ove knjige, kao i Godišnjak grčkih studija za dopuštenje da kopiram litografiju Adama Stefanovića "Kneževa gozba". Posebnu zahvalnost dugujem Douglasu Abramsu Aravi, Reedu Malcolmu i Marilyn Schwartz sa University of California Press za njihovu podršku, prosudbu i brigu u toku priprema knjige.

PRVO POGLAVLJE

Vatra na stranicama knjiga

KIŠA PEPELA

"Bilo je to nešto najstravičnije što sam ikad vidjela", kaže Aida Mušanović, umjetnica iz Sarajeva, opisujući spaljivanje Nacionalne biblioteke u Sarajevu.[1] Danima je gust crni oblak pepela visio nad gradom, a stanovnici su u vlastitoj kosi i odijelu nalazili komade ugljenisanog papira ili pepeo spaljenih knjiga i rukopisa.

Sa svojih položaja na planini neposredno iznad Nacionalne biblioteke Bosne i Hercegovine u Sarajevu srpska je vojska 25. avgusta 1992. godine počela granatama zasipati zgradu biblioteke. Tokom sljedećih nekoliko dana, za vrijeme najvećeg spaljivanja knjiga u savremenoj ljudskoj povijesti, plamen je progutao više od milion knjiga, više od sto hiljada rukopisa i rariteta, kao i stoljeća historijskih zapisa o Bosni i Hercegovini. Dobrovoljci su formirali ljudski lanac ne bi li spasili što se moglo spasiti. Jedna od njih, postdiplomka sa Sarajevskog univerziteta, nikad se nije vratila kući.

Šta je to bilo na stranicama tih rukopisa i rijetkih knjiga, koji su preživjeli stoljeća ratova i mira, da je srpska vojska bila tako čvrsto riješena da ih uništi? Šta je to bilo na stranicama što su gorjele da su brojne Sarajlije – Hrvati, Srbi, Muslimani i Jevreji – bili spremni rizikovati vlastiti život kako bi ih sačuvali od uništenja?

Uništenje Nacionalne biblioteke bila je samo je-

dna komponenta u sistematskoj kampanji kulturnog istrebljenja. Tri mjeseca prije toga, 17. maja 1992. godine, srpska vojska usmjerila je svoje cijevi na Orijentalni institut u Sarajevu, gdje je bila pohranjena najveća zbirka islamskih rukopisa na Balkanu. Spaljeno je više od pet hiljada rukopisa na hebrejskom, perzijskom, arapskom, otomanskom turskom i arebici (slavenski pisan arapskim pismom).

Zatim je srpska vojska preusmjerila vatru na Zemaljski muzej, pogodila ga više puta i uništila veliki dio njegovih eksponata. Jedan poseban predmet je spasen: drevni jevrejski molitvenik koji se koristi prilikom proslava *sedera* ili pashalne svetkovine. Sarajevska *Hagada*, sa svojom izvanrednom hebrejskom kaligrafijom i minijaturama, nastala je u četrnaestom stoljeću u Španiji. Bježeći pred španjolskom inkvizicijom, Jevreji su je donijeli u Sarajevo. Tokom Drugog svjetskog rata sarajevsku *Hagadu* spasio je jedan kustos, Bošnjak, koji ju je sakrio od nacističkih vojnika. Pedeset godina kasnije, izlažući se ogromnim opasnostima, knjigu je spasila ekipa muzejskih radnika u koju su bili uključeni jedan Bošnjak, jedan Srbin pravoslavac i jedan Hrvat katolik. Tako je *Hagada* preživjela tri historijska progona: izgon Jevreja iz Španije 1492. godine, holokaust i ono što je nazvano "etničkim čišćenjem" u Bosni.[2)]

Granatiranje ovih kulturnih institucija bilo je smišljeno. One su probrane za uništenje i vrlo precizno bombardirane. Njihova okolina je nedirnuta. Tokom jednog od brojnih granatiranja Zemaljskog muzeja, srpski artiljerci su promašili zgradu i pogodili hotel Holiday Inn neposredno ispred Muzeja. Kate Adie, izvještač za BBC, kasnije je intervjuirala

nadležnog srpskog oficira. Kad ga je upitala zašto je gađao Holiday Inn, glavno sjedište novinara u Sarajevu, oficir se ispričao i objasnio da je nišanio na Muzej i da je greškom pogodio hotel.[3)]

Od aprila 1992. godine srpska vojska je za mete koje treba uništiti uzimala glavne biblioteke, zbirke rukopisa, muzeje i druge kulturne institucije u Sarajevu, Mostaru i drugim opkoljenim gradovima. Za ono što je srpska artiljerija promašila, postarala se hrvatska nacionalistička milicija, poznata kao Hrvatsko vijeće obrane (HVO).

Ondje gdje su srpska i hrvatska vojska bile u stanju da se primaknu bliže nego što je potrebno za granatiranje, uništavanja su bila još žešća. Hrvatsko vijeće obrane dinamitom je porušilo džamije i pravoslavne crkve u svim krajevima pod kontrolom hrvatske vojske. Srpski militanti digli su u zrak sve džamije (više od šest stotina) u krajevima koje su okupirali, od kojih su neke bile remek-djela evropske arhitekture, kao što su banjalučka Ferhadija iz šesnaestog stoljeća i šarena Aladža džamija u Foči, sagrađena 1551. godine. Procjenjuje se da su srpski i hrvatski nacionalisti združenim snagama uništili hiljadu četiristo džamija. U većini slučajeva mjesta na kojima su bile dignute ove džamije preorana su i pretvorena u parkirališta ili parkove; izbrisani su svi dokazi o njihovom postojanju. Iskorijenjena su groblja, dokumentacija o rođenjima i zaposlenjima i ostali tragovi bosanskih Muslimana.[4)]

Zapadni politički lideri spominjali su "drevna neprijateljstva" kako bi prikazali Bosance kao grupu balkanskih plemenskih ubojica koji se već stoljećima uzajamno mrze i nisu u stanju živjeti u miru. Ironija

takvog portretiranja postaje očigledna u požaru Nacionalne biblioteke. U Sarajevu i drugdje, srpska i hrvatska vojska uništavale su pisane i vidljive dokaze o zajedničkom životu više religija koji je trajao duže od pet stotina godina. Usprkos ratovima i sukobima u prošlosti, vjerski spomenici i Božji hramovi u Mostaru i Sarajevu bili su sagrađeni jedni do drugih i ocrtavali su se prema istom obzorju. Etno-religijski militanti su pokušali da sa lica zemlje zbrišu upravo te arhitektonske, književne i ljudske dokaze – spomenike, knjige i ljude koji su ih skupljali i čuvali – o procvatu jedne multikonfesionalne kulture.[5]

Gradić Zvornik u sjevernoj Bosni bio je poznat po kulturnom nasljeđu bosanskih muslimanskih pjesnika, svetaca, buntovnika i mistika. Od aprila do jula 1992. godine srpska vojska je pobila ili protjerala cjelokupno muslimansko stanovništvo Zvornika. Nakon što su sve džamije u tom pretežno muslimanskom gradu dinamitom dignute u zrak i preorane, novi srpski nacionalistički gradonačelnik je izjavio: "U Zvorniku nikad nije bilo džamija." Sa tim džamijama nije uništeno samo svjedočanstvo o muslimanskom kulturnom nasljeđu u Zvorniku već i pet stotina godina zajedničkog življenja hrišćana i Muslimana. Sada je bilo moguće nanovo napisati historiju prema željama onih što su tvrdili da je ova zemlja uvijek bila čisto srpska i hrišćanska. U maju 1993. godine, prilikom proslave novog statusa Zvornika, grada stoprocentno "čistog" i očišćenog od svih Muslimana, gradonačelnik je posvetio novu crkvu, promijenio ime jednog prethodno muslimanskog sela u okolini u "Sveti Stevan" i poljubio krst.[6]

Aida Mušanović, umjetnica koja je opisala spaljivanje Nacionalne biblioteke, jednom prilikom je posjetila sarajevsku bolnicu i vidjela krvoproliće koje je uzrokovao rat. A ipak ju je spaljivanje biblioteke pogodilo s posebnim užasom. Shvatila je da požar u Nacionalnoj biblioteci nije samo iskustvo rata već nešto mnogo šire. Stoljeća kulture koja se u opkoljenom gradu srušila u pepeo otkrila su jednu tajnu. Tobdžije sa brda iznad Sarajeva nisu pokušavale pobijediti neprijateljsku vojsku – u to vrijeme nije ni bilo organizirane vojske koja bi mogla pružiti ozbiljniji otpor. Oni su pokušavali zauzeti teritoriju, ali ni teritorija nije bila jedini cilj. Pokušavali su dobiti političke ustupke, ali i nešto više. Njihov cilj bio je iskorjenjivanje jednog naroda i svih dokaza o kulturi i postojanju tog naroda.

KO SU BOSANCI?

Polovinom 1945. godine vođa komunističke gerile Josip Broz Tito, poznatiji kao maršal Tito, ponovo je uspostavio jugoslavensku federaciju, koja je postojala od 1918. do 1941. godine, kad ju je raskomadala nacistička Njemačka. Republike od kojih se Jugoslavija sastojala bile su Makedonija, Srbija, Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Hrvatska i Slovenija (vidjeti Mapu 1).

Riječ "Jugoslavija" znači "zemlja južnih Slavena". Središnji dio Jugoslavije nastanjivale su tri glavne grupe (Srbi, slavenski muslimani i Hrvati), koji su se

svi služili dijalektima istog južnoslavenskog jezika što se donedavno nazivao srpskohrvatskim. Ogroman broj Hrvata bili su rimokatolici i živjeli su u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i dijelovima Srbije. Ogroman broj Srba bili su pravoslavci i živjeli su u Srbiji, Crnoj Gori, Makedoniji i dijelovima Hrvatske i Bosne poznatim pod nazivom Krajina. Slavenski muslimani bili su koncentrirani u Bosni i Hercegovini, u susjednim regijama u Srbiji i Crnoj Gori i u Makedoniji. Hrvati se služe latiničnim pismom, dok su Srbi radije koristili ćirilicu (zasnovanu na grčkim slovima), ali usprkos dijalekatskim razlikama, Srbi, Hrvati i bosanski Muslimani govore istim jezikom. Brojni Srbi i Hrvati bili su privrženi idealu multireligijske i multietničke Jugoslavije. Međutim, vjerski nacionalisti maštali su o vjerski homogenim nacionalnim državama, o velikoj katoličkoj Hrvatskoj i velikoj pravoslavnoj Srbiji. Slovenci i Makedonci govore južnoslavenske jezike različite od srpskohrvatskog, ali ti jezici pripadaju istoj porodici. Neslavensko albansko stanovništvo pripadalo je pretežno muslimanskoj vjeroispovijesti i nastanjivalo je Makedoniju i dio Srbije poznat kao Kosovo, koje leži na granici s Republikom Albanijom. Brojno mađarsko stanovništvo živjelo je u Vojvodini, drugoj pokrajini Republike Srbije.

Poput drugih evropskih država, i Jugoslavija je u Drugom svjetskom ratu raskomadana. Slovenija je postala dio velikog njemačkog Reicha. Hrvatska i Bosna i Hercegovina uključene su u Neovisnu Državu Hrvatsku, marionetsku tvorevinu nacističke Njemačke. Italija je okupirala dijelove morske obale. Njemačka je okupirala Srbiju i upravljala njom za-

hvaljujući kolaboracionističkom režimu. "Neovisnu" hrvatsku državu, pod njemačkom i talijanskom okupacijom, kontrolirale su fašističke dobrovoljačke trupe poznate kao "ustaše", čiji je krajnji cilj bila "Velika Hrvatska". Ustaše su 1941. godine počele "čistiti" Hrvatsku od Srba bilo prisilnim prevođenjem na rimokatoličanstvo, bilo protjerivanjem i ubijanjem. Različite grupe srpskih boraca organizirale su se kao nacionalističke gerilske snage i prozvale se "četnicima", privrženim srpskoj kraljevskoj dinastiji. Neki četnici su stali uz ideju o "Velikoj Srbiji" i vršili pokolje nad nesrbima. U drugu ruku, Titova partizanska armija sastojala se od naroda iz svih većih jugoslavenskih vjerskih i etničkih grupa i borila se za ujedinjenu Jugoslaviju pod komunističkom vladavinom. Na završetku rata partizani su izvršili masovne likvidacije svojih ustaških i četničkih neprijatelja.

Nakon rata Tito se bacio na posao da ponovo zasnuje Jugoslaviju i uspostavi ravnotežu između različitih nacija. "Bratstvo i jedinstvo" bila je parola koja je trebala zamijeniti pozivanje na nezavisnu i veliku Hrvatsku i Srbiju. Do početka sedamdesetih godina Tito je uspostavio Jugoslaviju kao komunističku državu nezavisnu od Kremlja i kao lidera pokreta nesvrstanih, pronašavši strategijski prostor između sovjetske i zapadne interesne sfere. Jugoslavija je u privrednom pogledu bila relativno čvrsta zemlja. Mržnje i tragedije iz Drugog svjetskog rata počele su blijedjeti, posebno među mlađim generacijama, a porastao je broj miješanih brakova. Zimske olimpijske igre 1984. godine dovele su u Sarajevo hiljade posjetilaca, od kojih su se mnogi vratili kućama opčinjeni kulturom koju su otkrili.

Nakon Titove smrti 1980. godine Jugoslavijom je upravljalo kolektivno Predsjedništvo, čiji su se članovi rotirali na funkciji: svake godine predsjedavajući je bio predstavnik iz druge jugoslavenske republike. Krajem osamdesetih godina Srbi su se upustili u ogorčene sukobe s Albancima na području Kosova. Kako su srpski nacionalisti počeli tražiti Veliku Srbiju na način koji nikad ne bi bio toleriran pod Titom, u ostalim republikama, posebno u Sloveniji i Hrvatskoj, zavladao je strah. Do kraja 1987. funkcioner srbijanske Komunističke partije Slobodan Milošević iskoristio je srpski nacionalizam kako bi ostvario dominaciju nad cijelom Jugoslavijom. Slovenci i Hrvati su proglasili nezavisnost od Jugoslavije i 1991. godine Jugoslavija se raspala.[7)]

Jugoslavenska narodna armija je napala Sloveniju, ali se povukla – u Sloveniji je živjelo malo Srba, tako da Srbija nije imala teritorijalnih pretenzija prema toj republici. S Hrvatskom su stvari stajale drugačije. Novi hrvatski predsjednik Franjo Tuđman agresivnim hrvatskim nacionalizmom se suprotstavio Miloševićevom agresivnom srpskom nacionalizmu. Tuđman je odbijao priznati punu odgovornost ustaša za progone Srba tokom Drugog svjetskog rata. Dok su umjereni Hrvati i Srbi pokušavali spriječiti rat, nacionalisti povezani s Tuđmanom i Miloševićem su ga poticali. Posljedica je bio brutalni sukob između Jugoslavenske narodne armije i njenih saveznika – srpske milicije – s jedne strane i nove hrvatske vojske sa druge.

Stanovništvo Bosne, posebno Bošnjaci, zatekli su se u sredini. Hrvatski i srpski nacionalizam zasnivaju se na identifikaciji nacije s pojedinim

ograncima hrišćanske/kršćanske religije. U takvim vjerskim nacionalizmima Bošnjaci u najboljem slučaju mogu biti tretirani kao građani drugog reda. Većina bosanskih Muslimana i mnogi drugi Bosanci – Srbi, Hrvati, Jevreji, Romi i drugi – odbili su poistovjećenje vjere i nacije. Ti ljudi su sebe smatrali Bosancima. Brojni stanovnici Bosne i Hercegovine zalagali su se za naciju zasnovanu ne isključivo na vjerskom opredjeljenju već na vladavini ustava i poštivanju različitih religija.

Ukoliko su Bosanci odbijali da se u Jugoslavenskoj narodnoj armiji bore protiv Hrvatske, srpski militanti su ih proglašavali izdajnicima. Ukoliko su se borili u toj armiji, u kojoj su dominirali Srbi, hrvatski nacionalisti su ih smatrali neprijateljima. Alija Izetbegović, predsjednik Bosne i Hercegovine, uvidio je ovu zamku i suprotstavljao se nezavisnosti Hrvatske barem dok se ne riješe ta goruća pitanja.[8)] Kad je rat u susjednoj Hrvatskoj izbio, bosanska Vlada bila je suočena s dodatnom zamkom. Ukoliko bi se pokušala snabdjeti oružjem, Jugoslavenska narodna armija i srpske paravojne formacije bi taj pokušaj protumačile kao agresiju i napali je. Ukoliko bi Bosna odustala od pokušaja da se naoruža, hrvatski nacionalisti bi uspostavili vlastite paravojne formacije unutar Bosne, a svaki napad srpske armije opravdao bi se bacanjem krivice na Bosance što se nisu bolje pripremili. Konačna zamka bilo je pitanje nezavisnosti. Ukoliko bi Bosna ostala unutar Jugoslavije, srpski nacionalisti počeli bi progoniti nesrbe u Bosni, objašnjavajući svijetu da su ti progoni "unutrašnja stvar" države. Ukoliko bi Bosna proglasila nezavisnost,

suočila bi se s napadom teško naoružane jugoslavenske armije i srpskih milicija.[9] U jezovitom govoru pred bosanskom Skupštinom srpski vjerski nacionalist po imenu Radovan Karadžić ukazao je na ranjivost bošnjačkog stanovništva i na ono što ih čeka ukoliko mu se suprotstave: "Ne budite sigurni da nećete Bosnu i Hercegovinu odvesti u pakao, a muslimanski narod možda u nestanak, jer ukoliko do rata dođe, Muslimani se ne mogu braniti."[10]

Nakon što su se Bosanci na referendumu izjasnili za nezavisnost, Evropska zajednica i Sjedinjene Američke Države su 6. i 7. aprila priznale Bosnu i Hercegovinu kao suverenu državu. U međuvremenu, bosanski srpski nacionalisti proglasili su vlastitu nezavisnu "Republiku Srpsku" i uspostavili štab u selu Pale, nedaleko od Sarajeva; predsjednik im je bio Karadžić, koga je podržavala Srbija. Jugoslavenska narodna armija i srpske paravojne formacije su izvršile invaziju na novu naciju sa svih strana: iz dijelova Hrvatske pod srpskom kontrolom, poznatih kao Krajina; iz Srbije; iz Crne Gore. Jedinice Jugoslavenske narodne armije stacionirane u Bosni i Hercegovini okružile su brda oko Sarajeva brojnim artiljerijskim oruđima, navodno u svrhu "vježbe". Lokalne bosanske srpske ekstremiste prije toga su naoružali agenti srpskih paravojnih formacija i Jugoslavenske narodne armije. Do jeseni 1992. godine srpska vojska okupirala je 70 posto teritorije Bosne i Hercegovine, nakon što je pregazila gradove i sela u kojima nije bilo ni najnužnijih uslova za odbranu. Bosanci su očekivali napad srpskih vojnih jedinica; međutim, ono što se dogodilo

nakon što su srpski nacionalisti uspostavili vojnu kontrolu nad najvećim dijelom zemlje niko nije očekivao i za mnoge je bilo nezamislivo.

ONO ŠTO SE NE MOŽE IZGOVORITI

Brižljiva upotreba termina "genocid" predstavlja krhko vlakno u tkivu međunarodno uspostavljenih i pravno priznatih vrijednosti. Genocid je termin kojim se može manipulirati i koji se može zloupotrijebiti. Osim toga, to je ime nečega što izmiče svakom imenovanju. Utjelovljeno je u Ženevskoj konvenciji iz 1948. godine, koja genocid stavlja van zakona. Konvencija od potpisnika zahtijeva ne samo da sprečavaju genocid već i da ga kazne kad do njega dođe. Ta odredba može osigurati inicijativu i mogućnost da se o genocidu progovori i da se genocid imenuje kad ga neko izvrši.

Ovaj problem s jezikom ilustrira slučaj nevidljivih masovnih ubojstava. Osamnaestog oktobra 1995. godine glavni naslov na prvoj strani *New York Timesa* ukazao je na to da je došlo do novih "masovnih ubojstava" civilnog stanovništva u banjalučkoj regiji, u sjevernoj Bosni. Priča koja je uslijedila opisala je posljednju fazu četverogodišnjeg "čišćenja" Banje Luke i okolnih mjesta, tokom koje je oko pola miliona nesrba ubijeno ili protjerano. Konačna faza uključila je posljednjih 20.000 nesrba, uglavnom bosanskih Muslimana. Do tada su oni preživjeli više od tri godine grozota i prisilnog

rada kojim su ih podvrgli srpski nacionalisti.

Kako su se bosanska i hrvatska vojska približile na jedva nekoliko kilometara od banjalučke regije, krenulo se s konačnim likvidacijama. Krajem oktobra 1995. godine žene i djeca su brutalno protjerani. Srpske paravojne formacije birale su muškarce i dječake (od dvanaest godina pa naviše) i odvodili ih u nepoznatom pravcu. Humanitarci koji rade s izbjeglicama na licu mjesta upozoravali su na masovna ubojstva slična onima koja su srpske vojne snage izvršile u "sigurnosnoj zoni" što su je Ujedinjeni narodi proglasili u Srebrenici.

Premda je ova priča dospjela na naslovnu stranu vodećih američkih novina, jedva da je neko obratio pažnju na nju. Poslije NATO-vih zračnih udara u septembru 1995. godine, koji su razbili opsadu Sarajeva, jedna jedina izjava koju bi zvaničnici NATO-a dali o tome kako su masovni pokolji uzrok ponovnim zračnim udarima bila bi sama po sebi dovoljna da obustavi ubijanja i vjerovatno osigura oslobađanje zarobljenih. Ali niko nije dao takvu izjavu.[11] Posljednji preživjeli pripadnici nesrpskog stanovništva iz banjalučke regije odvođeni su pred očima cijelog svijeta, a niko na njih nije obraćao pažnju. Pune tri godine fraze kao što su "građanski rat", "dugogodišnji antagonizmi", "podjednaka krivica svih strana" i niz nejasnih stereotipa o muslimanima pomogli su da ubijanje Bošnjaka izgleda kao nešto sasvim prirodno – pomogli su da odbijanje da se spriječe ta ubojstva izgleda što neutralnije.

Ono što je nazvano "etničkim čišćenjem" nije samo nevidljivo već i neizrecivo. Da bismo to opisali,

znači da smo prisiljeni upotrijebiti jezik od kojeg se svakom saosjećajnom stvorenju diže kosa na glavi. Ovdje leži ironija: što je opsceniji zločin, tim je manje vidljiv. Ljudska sposobnost da prihvati zlo zasnovano na religiji posebno je slaba. Zločin čine oni koji se pozivaju na religijski sankcionirane apsolute kako bi opravdali svoje ponašanje. A onda im taj zločin opraštaju oni koji svoju reakciju djelimično zasnivaju na religijskim stereotipima.

Za trenutak je ono što je počinjeno u Bosni postalo vidljivo. Logori Omarska i Trnopolje, nedaleko od Banje Luke, pojavili su se 6. avgusta 1992. godine na televizijskim ekranima širom svijeta. Vidjeli smo one likove-kosturove, očiju prikovanih za tlo, suviše izmučene da bi digli pogled. I tada smo znali šta se ondje dogodilo. A kada su televizijske ekipe ustrajale u svojim zahtjevima da im se dopusti ulazak u logor, upravnik logora je strpljivo insistirao na tome da se ne radi o logoru nego o centru, i nama je postalo jasno kakvog je carstva Omarska centar. Izvještaji što su uslijedili ukazivali su na to da bi nestali u Omarskoj bili spaseni da su Ujedinjeni narodi i države članice NATO saveza, koji su već mjesecima posjedovali informacije o logorima, otkrili svoje podatke. Znali smo šta prikrivanje tih izvještaja podrazumijeva.[12)]

Taj trenutak vidljivosti u Omarskoj omogućen je, djelimično, zahvaljujući nedavnim raspravama o holokaustu, istrebljenju šest miliona Jevreja koje su izvršili nacisti i njihovi kolaboranti tokom Drugog svjetskog rata. Nije se, dakle, radilo o Božjem hramu u kom je istina izrečena na najdjelotvorniji način. Radilo se o posvećenju Muzeja holokausta, 12. aprila 1993. godine, kada je Elie Wiesel, jedan od preživje-

lih iz nacističkih logora smrti, bio u stanju da se okrene predsjedniku Clintonu i zahtijeva da se ubijanja zaustave. Ono što se događalo u Bosni nije bio holokaust niti Shoah.* Pa ipak, veliki dio reakcija na zvjerstva koja je simbolizirala Omarska pozivao se na vrijednosti koje su nastale kao odgovor na taj događaj, koji je pedeset godina ranije ušao u svoju završnu fazu. No, da bismo ostali vjerni nestalima u holokaustu jednako kao i onima što su iščezli u Bosni, moramo produbiti vlastito shvatanje svih činova genocida. Tek tada će fraza "Nikad više" moći da povrati svoje puno značenje.

EUFEMIZAM

Kako nazivamo Omarsku i cijelu mrežu sličnih mjesta širom Bosne i Hercegovine koju je okupirala srpska (i jedno vrijeme hrvatska) vojska? Dokazi koje su prikupili istraživači što se bave ljudskim pravima i ratnim zločinima pokazuju kako se nije moglo očekivati da će oni što su odvedeni u Omarsku izaći živi. Zatočeništvo nije bila svrha takvih mjesta.[13] Postojanje Omarske izašlo je na svjetlost dana kao posljedica niza članaka koje je za *New York Newsday* napisao reporter Roy Gutman. Korištenje termina "logori smrti" kao i sadržaji tih članaka konačno su

* *Shoah*, biblijski termin koji označava opće uništenje, razaranje i pustošenje, otprilike ekvivalent "holokaustu". (*Prim. prev.*)

prisilili vođe bosanskih Srba da dozvole pristup televizijskim ekipama u Omarsku, ali tek nakon što su neko vrijeme proveli čisteći i uklanjajući najosakaćenije zatvorenike.[14]

Za razliku od Auschwitza, Treblinke, Sobibora, Chelmna ili Belzena, u Omarskoj nije bilo plinskih komora, a nisu bili uvedeni ni metodi za mehaniziranu masovnu likvidaciju i uklanjanje ostataka koji se povezuju s nacističkim logorima smrti. Ubojstva u Omarskoj bila su personalizirana i podrazumijevala su dugotrajna prebijanja i mučenja, što su ih često vršili nekadašnji poznanici i prijatelji žrtava. Kako možemo shvatiti značenje Omarske i carstva čiji je to bio centar?

Riječ "etnički" u frazi "etničko čišćenje" je eufemizam. Bosanski Srbi, Bosanski Hrvati i Bošnjaci govore istim jezikom, usprkos činjenici da ga danas iz političkih razloga svi nazivaju drugačijim imenom.[15] Svi oni tragove svog porijekla nalaze u plemenima koja su u šestom stoljeću naselila ove krajeve, čiji su jezik i kultura bili slavenski do vremena naseljavanja.[16] Oni koji su izdvojeni za istrebljenje jednostavno su se zatekli na pogrešnoj strani linije razgraničenja što je zasnovana isključivo na vjerskom identitetu.

Kao i u većini ratova, nevino civilno stanovništvo sa svih strana patilo je u ovom ratu, osvajanju teritorija i progonu stanovništva. Ali Bošnjaci – kao i oni koji su s njima dijelili zajedničku državu – postali su žrtve jednog dosljedno brutalnijeg i metodičnijeg nasilja. Čak unutar konteksta sukoba između hrvatskih i srpskih nacionalista – koji su organizirali progone i pokolje nad protivničkim stanovništvom kao nasta-

vak sukoba iz Drugog svjetskog rata – i srpski i hrvatski nacionalisti su izdvajali i tretirali bošnjačko stanovništvo s posebnom okrutnošću. U predjelima što su ih srpske i hrvatske paravojne formacije zauzele bez značajnijih borbenih djelovanja žrtva je uglavnom bilo bošnjačko civilno stanovništvo.[17]

U takvim slučajevima muslimanski vjerski identitet određivan je po krajnje površnim kriterijima. U srpskom ili hrvatskom logoru Bošnjak se nije nalazio zbog toga što je nešto posebno učinio, što je nešto izjavio ili pomislio. Neki od tih logoraša izjašnjavali su se kao muslimani prema islamskim Božjim zakonima i vjeri u jednog Boga i Muhammeda kao Njegovog proroka. Neki su se, na primjer, držali obaveznog posta tokom islamskog svetog mjeseca Ramazana ili zabrane upotrebe alkohola i svinjskog mesa. Neki se toga nisu držali. Brojni Bošnjaci bili su ateisti. Mnogi su slijedili neke od islamskih običaja, kao što je ramazanski post, ali su se smatrali religijskim skepticima, a te običaje su smatrali kulturnim. Neki su podržavali političke lidere bosanske Vlade; neki nisu. Neki su imali indiferentan odnos prema politici.[18]

Jugoslavenska Vlada je u popisu stanovništva 1971. godine priznala novu nacionalnu kategoriju "Muslimana" u Bosni. Ta nacionalna oznaka dovela je do brojnih kontroverzi unutar Jugoslavije: albanski musliman nije se smatrao "Muslimanom" u jugoslavenskom popisu stanovništva, ali se mnogi Bosanci muslimanskog porijekla – koji su sebe smatrali ateistima ili skepticima – na popisu izjasnili kao "Muslimani" kako bi izbjegli kategorije "Srbin" ili "Hrvat", koje su nosile vjerske implikacije. Za one

koji su željeli da se bosanska nacionalnost potvrdi ravnopravno s hrvatskom, slovenskom, makedonskom, srpskom i albanskom, klasifikacija "Muslimani" bila je problematična. Ona je konačno Bošnjacima dala politički glas jednako kao i katolicima i pravoslavcima, ali je to postignuto na račun daljeg jačanja identifikacije religije i nacionalnosti.[19]

U svijetu Omarske, ukoliko je neki stanovnik Bosne imao ime koje se identificiralo kao muslimansko ili roditelje koje su imena identificirala kao Muslimane, to se već smatralo dovoljnom krivicom, bez obzira na to kakvi su bili vjera i običaji tog pojedinca, bez obzira na to je li taj pojedinac na popisu stanovništva spadao pod kategoriju "Musliman". U drugu ruku, oni koji su organizirali progone identificirali su sebe i svoj cilj s eksplicitnim religijskim simbolima. Ti simboli pokazivali su se u gestama kao što je dizanje tri prsta (što bi trebalo predstavljati hrišćansko trojstvo), u slikama svetih likova srpske vjerske mitologije, u oznakama činova na uniformama, u pjesmama kojih su se prisjećali i tjerali svoje žrtve da ih pjevaju, u svešteničkom prstenju koje su ljubili prije i poslije izvršenog mučenja, kao i u formalnim vjerskim obredima koji su obilježavali čišćenje nekog grada od njegovog bošnjačkog stanovništva. Prema tome, termin "etnički" u izrazu "etničko čišćenje" je eufemizam za "vjerski, religijski". On podrazumijeva čisto površinsku, a ipak smrtonosnu definiciju žrtve u smislu vjerske identifikacije: stvarni unutrašnji aspekt – u obliku vjerske mitologije – postaje motiv i opravdanje za zvjerstva koja se počine.

Vladimir Srebrov bio je, zajedno s Radovanom Karadžićem, jedan od osnivača Srpske demokratske stranke (SDS) u Bosni i Hercegovini. Početkom 1992. godine Srebrov je postao svjestan plana koji je postojao unutar Jugoslavenske narodne armije, a koji su podržavale njegove kolege unutar stranke – plana da se uništi bošnjačko stanovništvo Bosne i Hercegovine kao dio podjele zemlje između Srbije i Hrvatske. Kada je pokušao izaći iz Sarajeva kako bi se srpskim nacionalistima obratio s molbom da odustanu od planiranih ubojstava, srpska paravojska ga je uhapsila, strpala u zatvor Kula i podvrgla mučenjima.[20] Srebrov je jedan od mnogih Srba koji su odbili nacionalistički program srpskih vlada. On je isto tako jedan od brojnih Srba koji su rizikovali život i živote svojih porodica kako bi zaštitili nesrpsko stanovništvo, javno žigosali "etničko čišćenje" i pozvali se na građansko društvo koje neće biti ograničeno na jednu posebnu vjersku grupu.

Osman i Sabiha Botonjić su bračni par Bošnjaka koji je pripadao srednjoj klasi u gradiću Sanskom Mostu, nedaleko od Banje Luke. U proljeće 1992. godine srpska vojska okupirala je njihov grad, u kom je pružen minimalan otpor. Osmana je sreo jedan bivši kolega s posla i rekao mu da dođe u policijsku stanicu, gdje će mu postaviti nekoliko pitanja. U početku su ga držali u maloj ćeliji pretrpanoj zatvorenicima, bez hrane i vode. Prebijanja su bila danonoćna. Poslije nekoliko dana

zatvorenici su izvedeni iz ćelija i natovareni na kamion koji ih je trebao prevesti u koncentracioni logor Manjaču. Od šezdeset pet zatvorenika u kamionu četrdeset sedam je preživjelo putovanje. Ostali su, izmučeni batinanjem, umrli od gušenja, žeđi, povreda ili gubitka krvi. Osman je zadržan u Manjači, gdje su zatvorenici spavali na golom tlu prekrivenom ovčjim izmetom koji je unosila svaka nova kiša. Osman je izjavio kako su se pojedini dijelovi tijela brojnim preživjelim iz Manjače smrzli zbog dugotrajne izloženosti studeni. U Manjači je posebna soba korištena za mučenja.

Najveći dio tog perioda Sabiha i njene kćerke nisu imale pojma gdje se Osman nalazi i je li živ. Kako se teror u gradu širio, Sabiha je sve rjeđe napuštala kuću. Ipak je morala izlaziti ne bi li našla hranu za djecu. Sabihu je mučilo saznanje o onome šta se događalo s bošnjačkim djevojkama ukoliko bi ih pokupila srpska milicija. Od Bošnjaka se zahtijevalo da nose oznake za identifikaciju: bijele trake oko ruke ili bijele oznake na domovima. Kad bi stajali u redu za hranu, Bošnjaci su morali ustupati mjesto Srbima. Sabiha je cijelo jedno jutro provela u redu, a jedna po jedna od njenih srpskih komšinica su stajale u red ispred nje, sve dok sve zalihe nisu bile iscrpljene.

Osman, Sabiha i njihove kćerke počeli su 1993. godine novi život u Sjedinjenim Državama kao izbjeglice. U jesen 1995. godine saznali su da su posljednji preživjeli Bošnjaci u Sanskom Mostu protjerani ili ubijeni neposredno prije nego što je grad ponovo preuzela bosanska armija u svojoj posljednjoj ofanzivi. Iskustvo porodice Botonjić ilustri-

II – Mapa 2. Genocid u Bosni i Hercegovini 1992-1995. godine

ra ono kroz šta su prošli brojni Bošnjaci, s jednim izuzetkom: oni su imali dovoljno sreće da prežive bez gubitaka kao porodica.[21]

Ono što se dogodilo Vladimiru Srebrovu i porodici Botonjić primjer je dvostruke politike nasilja zasnovanog na religiji u Bosni i Hercegovini: eliminiranje svih otpadnika unutar određene vjerske grupe i uništenje naroda izvan nje. Dok je opća pažnja medija bila usmjerena na granatiranje Sarajeva, glavna zbivanja odvijala su se na selu, daleko od televizijskih kamera. Dokazi i svjedočenja što su ih prikupili Specijalni izvještač Ujedinjenih naroda za ljudska prava u bivšoj Jugoslaviji, Komisija stručnjaka Ujedinjenih naroda za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji, organizacije za praćenje kršenja ljudskih prava kao što su Helsinki Watch, Ljekari bez granica, Amnesty International i Međunarodni sud za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji ukazuju na sistematski, opći i metodičan progon mnogo šireg obima od bilo čega na šta su ukazali javni mediji.[22]

Ti izvori izvještavaju da su u svakoj regiji koju je srpska armija okupirala osnivani logori i centri za likvidaciju i da su vršene masovne i pojedinačne likvidacije.[23] Termin "logori za likvidaciju" označava one logore (kao što su Omarska, Brčko-Luka, Sušica i industrijski pogon preduzeća Keraterm u Prijedoru) u kojima je osnovni cilj zatočenja bio ubijanje. Izgleda da su tokom više sati ili dana brojni zatvorenici prebijani nasmrt. Ubojstva su vršena danonoćno. Termin "logor za likvidaciju" koristimo kako bismo izbjegli pogrešno identificiranje s logorima smrti iz vremena holo-

kausta, dok istovremeno izbjegavamo falsifikate i eufemizme kao što su "zarobljenički logori". Manjača (logor u kom je bio zatvoren Osman), Trnopolje, Batković i druga manja mjesta bili su koncentracioni logori: ubojstva i mučenja bili su svakodnevni, ali je većina zatočenih preživjela.[24]

"Centri za likvidaciju" bila su mjesta u koja su žrtve dovođene radi trenutne ili radi gotovo neposredne egzekucije. Tako su pripadnici srpskih paravojnih jedinica koristili čuvenu Ćupriju na Drini u istočnobosanskom gradiću Višegradu za noćne likvidacije i "sportske grozote" prema Bošnjacima. Žrtve bi prvo mučili, a zatim bacali s mosta i pucali u njih dok su padale u rijeku.[25] Sličnih centara bilo je u Zvorniku, Foči i većini drugih mjesta u kojima je živjela bošnjačka populacija, a koja je okupirala srpska vojska.[26]

Masakri i povremene masovne likvidacije na skrovitim lokalitetima odvijali su se u svim krajevima što ih je okupirala srpska vojska: likvidacije su organizirane kad bi srpske paravojne formacije ušle u neko selo ili grad; organizirane su protiv nenaoružanih civila iza srpskih borbenih linija u periodu kad bi taj kraj već bio okupiran i pod punom kontrolom srpskih snaga; organizirane su protiv bošnjačkih seljaka koji su deportirani u tranzitu; organizirane su protiv bošnjačkih ratnih zarobljenika. Čak i kad bi zarobljenici pomislili da su pušteni na slobodu, često bi se ispostavilo da su se uzalud nadali. U pokolju koji se odigrao na planini Vlašić srpski vojnici zaustavili su nekoliko autobusa punih Bošnjaka koji su bili pušteni na slobodu iz logora Trnopolje, a zatim ih pobili.[27]

Krajem 1992. godine, nakon što se srpska vojska konsolidirala na 70% bosanske teritorije koju je držala pod kontrolom, masovne likvidacije pretvorile su se u neprekidna pojedinačna ubojstva i silovanja. U jesen 1994. godine Međunarodni komitet Crvenog križa (ICRC) uputio je vanredni apel svjetskim liderima da zaustave krvoprolića. Na taj apel niko nije obratio pažnju.[28)]

Kada bi neki grad pao u ruke srpskoj vojsci, prvi stanovnici koji bi bili izdvojeni kao mete bili su intelektualci i kulturni prvaci: vjerski službenici, učitelji, advokati, doktori, poslovni ljudi, umjetnici, pjesnici i muzičari. Cilj ovakvog "elitocida" bio je uništenje kulturnog pamćenja Bošnjaka i onih Bosanaca koji su željeli živjeti s njima. Malo-pomalo počinjena zvjerstva i pokolji poprimili bi vlastitu unutarnju pokretačku silu i vlastitu logiku. U mnogim slučajevima srpsko stanovništvo upozoravano je da napusti neko selo prije no što počnu likvidacije.

Pošto su srpske vlasti odbile da stručnjacima Ujedinjenih naroda za istraživanje ratnih zločina dozvole pristup navodim mjestima za likvidaciju i kako je bilo falsifikata s masovnim grobnicama, nemoguće je izračunati broj poginulih. Kakav god bio konačan broj, imajući u vidu malu površinu i nevelik broj stanovnika Bosne i Hercegovine (ukupna populacija je samo četiri miliona), primitivne metode korištene prilikom ubijanja, kao i ometanja koja su vršili novinski izvještači i humanitarci, ubijanje je ipak vršeno metodično i sistematski i dostiglo je tragične razmjere.

Kada su 1993. godine hrvatski nacionalisti vidjeli da međunarodni mirovni pregovarači ne

kažnjavaju agresiju i zločine srpske vojske već ih nagrađuju teritorijalnim ustupcima, i sami su počeli progoniti Bošnjake držeći se primjera pripadnika srpskih paravojnih formacija.

GINOCID

Svjedočenje koje slijedi ponudila je jedna žena koja je preživjela logor Sušicu u istočnoj Bosni, čijeg je zapovjednika Dragana Nikolića Međunarodni sud za ratne zločine optužio za zločine protiv čovječnosti. Svjedokinja je dala izjavu o nekoliko mladih žena koje su "probrane" između drugih izbjeglica: "Počeli su izdvajati mlađe djevojke. Prvoj je bilo samo 14 godina, druga je mogla imati 16 ili 17... Sve sam ih poznavala, bile su iz Vlasenice... Počeli su vikati: 'Hoćemo da muslimani vide šta je naše sjeme.' Te žene nikad više nismo vidjele... Znamo da Dragan Nikolić zna sve o tome. To je on i radio... Sam nam je rekao: 'Ja sam komandant logora. Ja sam vaš Bog i nemate drugog Boga osim mene'."[29]

U jednu ruku, silovanje je u Bosni manifestacija tolerancije prema silovanjima tokom historije i opravdanja za njih. Osim toga, silovanje je jedan od oblika ratovanja i bilo je mišljenja da je ono jedan od logičkih temelja rata – da je cilj rata puštanje sa konopca i omogućavanje nekažnjenih silovanja.[30] Međutim, korištenje silovanja protiv Bošnjakinja u Bosni bilo je toliko rasprostranjeno da premašuje čak i mračne standarde ratovanja. U gradu Foči u

maju 1992. osnovan je centar za silovanja u bivšoj sportskoj hali "Partizan". Bošnjačke djevojke i žene koje su ondje držane bile su podvrgnute neprekidnim silovanjima i drugim oblicima fizičkog zlostavljanja, a njihovi mučitelji su ih često slali po stanovima u kojima bi ih držali po nekoliko dana, da bi ih nakon toga vratili u halu "Partizan".[31] Organizirana silovanja muslimanki odvijala su se širom dijelova Bosne i Hercegovine koje je okupirala srpska vojska, kao i u onim dijelovima što su bili pod kontrolom hrvatskih nacionalističkih snaga.[32] Pripadnici paravojnih formacija su se hvalisali o zajedničkim masovnim silovanjima Bošnjakinja.[33] Izvještaji o kršenju ljudskih prava pokazuju da je bilo i silovanja hrišćanki, ali u manjoj mjeri i očigledno bez organizacije i plana.

Organizirano silovanje bosanskih žena bilo je ginocidno – smišljen napad na žene kao one što rađaju. Ali u vezi s ovim, srpski i hrvatski nacionalisti bili su svjesni dviju činjenica. Prva je bila da je broj poroda kod muslimana u Jugoslaviji bio viši nego kod hrišćana i da je u nekim ruralnim krajevima, kao što je pokrajina Kosovo, ta razlika bila dramatična. Stopa rađanja je postala tako vruć problem da su srpski nacionalisti optuživali muslimane za smišljenu zavjeru – kako koriste veći broj poroda ne bi li prevladali i konačno uništili hrišćanske Srbe.[34]

Druga je činjenica da u tradicionalnim mediteranskim društvima žene koje su bile silovane često nisu u stanju da nađu muža i zasnuju porodicu. Patrijarhalna tradicija srama i časti čini teškim – i u nekim slučajevima nemogućim – da silovane žene budu prihvaćene kao žene i majke. Organizirana silo-

vanja namijenjena su uništavanju potencijala žena kao majki. Izjave što se pripisuju brojnim silovateljima – da će žrtva nositi "srpsko sjeme" – druga su strana te ideologije: prisilno oplođenje srpskim nacionom, bizarna mješavina vjere i biologije, koju je moguće shvatiti jedino u okviru vjerske mitologije.

Silovanja su bila neka vrsta obeščašćenja, usko vezana sa obeščašćenjem vjerskih prostora koje su simbolizirale džamije. Termin za sveto mjesto u islamu je *harem*, što je originalno arapski termin koji srpski nacionalisti povezuju s jednim uskim aspektom islamskih svetih mjesta – ženskim odajama. Maštarije o "haremu" bile su uobičajene među srpskim nacionalističkim sveštenstvom, akademicima i vojnicima. Na primjer, zapovjednik logora Manjača opravdao je napad na Bošnjake pod izgovorom da su bosanski muslimani planirali da love srpske žene i vode ih u hareme.[35] Srpski vjerski nacionalisti koristili su radio-emisije kako bi emitirali optužbu da Bošnjaci planiraju staviti srpske žene u hareme. Mnogi bosanski Srbi su vjerovali – ili su tvrdili da vjeruju – u te optužbe usprkos tome što su one bile krajnje besmislene, čak komično neskladne s bračnom praksom njihovih bosanskih muslimanskih komšija.[36] Maštarije o haremima podrazumijevaju posebno okrutne verzije upotrebe ženskog tijela kao bojnog polja. Rečenica koju je navodno upotrijebio Dragan Nikolić, "Ja sam vaš Bog i nemate drugog Boga osim mene", kao da se odnosi na islamsku svečanu izjavu vjeri, "Nema Boga do Allaha".[37]

Bošnjakinje je čekalo konačno poniženje. Autobuse pune izbjeglica protjeranih s teritorija što ih je zauzela srpska vojska zaustavljale su vojne ili

paravojne jedinice. Od tih izbjeglica, koji su već izgubili svoje zajednice, domove i sve što su posjedovali u svojim domaćinstvima, sada su otimali sve što im je još preostalo od bilo kakve vrijednosti, od novca do bezvrijednog nakita, pa čak i cipele. Ukradeno vjenčano prstenje – beznačajne novčane vrijednosti u poređenju s ogromnim plijenom koji su opljačkale paravojske – predstavljalo je posljednji simbol kolektivnog identiteta, kao i simbol budućeg produktivnog potencijala. Izgleda da je taj simbolizam produktivne budućnosti stajao iza bizarne opsesije nekih srpskih vjerskih nacionalista kada su krali vjenčano prstenje od Bošnjakinja i davali ga vlastitim djevojkama.[38]

GENOCID

Termin "genocid" skovao je pravnik Rafael Lemkin kao dio napora da se nauči iz iskustava holokausta, kao i da se dođe do međunarodnog pravnog konsenzusa o izvjesnim vrstama sistematskog krvoprolića.[39] Taj je termin 1948. godine službeno usvojila Ženevska konvencija i čin genocida je zabranjen. Sve zemlje potpisnice, uključujući i članice NATO saveza, složile su se da je genocid "prema međunarodnom pravu zločin za koji se obavezuju da će ga spriječiti i kazniti". Genocid je specifično definiran kao čin čija je namjera da "uništi, u cjelini ili djelomično, jednu nacionalnu, etničku, rasnu ili vjersku grupu kao takvu". Ti činovi uključuju

ubojstva, mučenja i napore da se spriječi rađanje i obnavljanje određene nacije.

Lemkin naglašava da taj termin ne podrazumijeva nužno neposredno uništavanje cijele nacije. U stvari, on prije predstavlja "koordinirano planiranje različitih akcija koje imaju za cilj uništenje suštinskih temelja života nacionalnih grupa". Među ciljeve za uništenje prema takvom planu Lemkin ubraja kulturne institucije, jezik, osjećanje pripadnosti određenoj naciji, sigurnost privatnog vlasništva, slobodu, zdravlje, dostojanstvo i ljudski život. Ključni kriterij za genocid, prema Lemkinu, jeste da je on "usmjeren protiv nacionalne grupe kao entiteta"; nasilje nad pojedincima vrši se "ne u njihovom individualnom svojstvu već u svojstvu članova određene nacionalne grupe".[40]

Organizirani progoni u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine predstavljali su pokušaj da se uništi kako bošnjačka kultura tako i bosanska multireligijska kultura, kao i da se unište bosanski Muslimani (Bošnjaci) kao narod. Ta kampanja sastojala se od uzajamno prepletenih elemenata: kulturnog istrebljenja, masovnih likvidacija, organiziranog silovanja, i cijelog zbornika eufemizama. Premda su Bošnjaci mogli preživjeti kao pojedinci unutar izbjegličkih logora, bilo im je namijenjeno da budu uništeni kao narod i kultura, a Bosna je trebala biti podijeljena između vjerski pročišćenih hrišćanskih/kršćanskih država Srbije i Hrvatske.

Za države članice NATO saveza priznati postojanje genocida u Bosni i Hercegovini značilo je priznati da su ne samo kršile Konvenciju o genocidu iz 1948. godine odbijajući da ga spriječe i ka-

zne, već i da genocid nagrađuju time što ustupaju teritorije snagama koje su ga provele. Embargo na uvoz oružja koji su nametnuli Ujedinjeni narodi osigurao je ogromnoj srpskoj vojsci prednost u teškom naoružanju i tako prekršio Član 51 Povelje Ujedinjenih naroda, koji svakoj priznatoj državi–članici garantira pravo na samoodbranu. Taj embargo povećao je neravnotežu snaga, što je omogućilo da genocid bude nekažnjeno izveden.

Mnogi su negirali – ne pozivajući se na povijest i definiciju samog termina – da je uopće došlo do genocida u Bosni i Hercegovini.[41] Takva negiranja nanijela su veliku štetu. Niko nije spreman povjerovati da se cijeli jedan narod uništava zato što pripada određenoj rasi, vjeri ili etničkom identitetu i da vlade koje imaju moć da genocid spriječe odbijaju da to učine. Ukoliko se iskorjenjuje cijela nacija, onda na jednom nivou možemo poželjeti da povjerujemo – kako su nam neprekidno govorili o Bosni i Hercegovini – da "u ovom ratu nema nevinih", da ljudi koji pate zaslužuju ono što ih je zadesilo. Ukoliko prihvatimo makar mogućnost genocida, masovnog ubijanja ljudi iz prostog razloga što su oni to što jesu, dovodimo u pitanje suštinsko vjerovanje u mogućnost pravednog utemeljenja našeg postojanja. Kako god bilo slabo argumentirano negiranje, ono može biti efikasno utoliko što će umanjiti javnu želju za kompliciranim procesima da se primijeni Ženevska konvencija o genocidu.

U vrijeme kada je ovaj tekst pisan, protiv osam vodećih nacionalističkih srpskih i hrvatskih vojnih i civilnih lidera, kao i protiv brojnih civila i oficira nižeg ranga, bila je podignuta optužnica Međuna-

rodnog suda zbog brojnih optužbi za zločine protiv čovječnosti. Petericu je za genocid optužio sam Sud, sastavljen od istaknutih pravnika iz cijeloga svijeta. U svim optužbama za genocid ogromna većina žrtava bili su Bošnjaci. Optužnice su zasnovane na izuzetno preciznim istraživanjima. Veći dio ogromne zbirke dokaza i svjedočanstava na raspolaganju je javnosti još od ljeta 1992. godine.[42] Imajući to u vidu, genocid se odigrao pred širom otvorenim očima cijeloga svijeta.

Srebrenica je postala simbol neuspjeha da se primijeni Ženevska konvencija o genocidu. Srebrenica, pretežno bošnjački grad na rijeci Drini, bio je središte drevne kulture u Bosni i Hercegovini. Kako je srpska vojska 1992. godine paljenjem sebi krčila put kroz istočnu Bosnu, hiljade izbjeglica pobjeglo je u krajeve oko Srebrenice. 16. aprila 1993. godine, kada je srpska vojska ušla u enklavu Srebrenica, Ujedinjeni narodi proglasili su Srebrenicu "sigurnosnom zonom" i ovlastile Zaštitne snage Ujedinjenih naroda u Bosni i Hercegovini (UNPROFOR) da u nju dostavljaju humanitarnu pomoć i koriste snage NATO-a kako bi je zaštitile. Manje od mjesec dana poslije toga još pet drugih opkoljenih gradova proglašeno je sigurnosnim zonama.[43]

Više od godinu dana Bošnjaci u Srebrenici živjeli su u gladi i strahu dok je srpska vojska sprečavala većinu UN konvoja da uđu u opkoljenu enklavu, a vojni zapovjednici UNPROFOR-a odbijali da iskoriste ovlaštenja i upotrijebe "nužna sredstva" kako bi razbili blokadu. Jedan izvještaj podnesen Ujedinjenim narodima, koji je nagovijestio da bi enkla-

ve trebalo napustiti – usprkos svečanim rezolucijama Ujedinjenih naroda – poslužio je kao zeleno svjetlo srpskim vojnim komandantima. U ljeto 1995. godine srpska vojska je ušla u Srebrenicu i u još jednu sigurnosnu zonu – Žepu – dok su funkcioneri Ujedinjenih naroda odbijali zahtjeve za zrakoplovnom podrškom NATO snaga. Nakon što su sigurnosne zone pregažene, srpski general Ratko Mladić popio je zdravicu s holandskim zapovjednikom kontingenta Ujedinjenih naroda u Srebrenici, dok su u isto vrijeme Mladićevi vojnici izdvajali hiljade dječaka starih tek dvanaest godina, muškarce i neke mlađe žene za mučenje, silovanje i masovne likvidacije. Masovne grobnice ubrzo su identificirane, ali srpske nacionalističke vlasti nisu istražiteljima ratnih zločina dopustile da im pristupe. Procjenjuje se da je nestalo 8.000 ljudi, ali nakon ozbiljne petljavine sa grobnicama nemoguće je utvrditi koliko ih je ubijeno.[44)]

RELIGIJA I IDEOLOGIJA GENOCIDA

Mnogi negiraju vjerski motiv u napadu na Bosnu i Hercegovinu, a posebno na Bošnjake, kao i u trogodišnjem odbijanju najvećih sila kršćanskog svijeta (Britanije, Francuske, Sjedinjenih Država, Kanade, Njemačke i Rusije) da dozvole NATO snagama da zaustave napad ili dopuste Bošnjacima da se sami brane. Ova knjiga istražuje vjerske dimenzije genocida. Žižna tačka je nacionalna mi-

tologija koja slavenske muslimane portretira kao ubojice Krista i izdajnike svoje rase. Kada su tu nacionalnu mitologiju prisvojili politički lideri, koje je podržavala ogromna vojna sila a štitile članice NATO–saveza, ona se pretvorila u ideologiju genocida.

"Ideologija genocida" označava niz simbola, obreda, stereotipa i djelimično prikrivenih pretpostavki koje dehumaniziraju jednu naciju kao cjelinu, opravdavaju upotrebu vojne sile da bi se ona uništila, a zauzvrat su ojačani ekonomskim, političkim i vojnim korisnicima tog uništenja. Sljedeća poglavlja ove knjige istražit će razvoj i funkciju ove ideologije genocida.

DRUGO POGLAVLJE

Ubojice Hrista

HRISTOVSKI KNEZ LAZAR

Priča o Velikom petku i razapinjanju Isusa je središnji, kontinuirani i moćan simbol u kršćanstvu. Priča o mučeništvu i smrti Isusa Krista, Božjeg Sina, u vjerovanju brojnih kršćana obredno se izvodi i inscenira u liturgijama i službama, u propovijedima, u književnosti, a posebno tokom velikopetkovskih komemoracija za vrijeme Uskršnje nedjelje u praksi meditacija o Stajalištima križnog puta i u svečanoj misi na Veliki petak. U srednjem vijeku ta je priča i formalno izvođena, sa glumcima na pozornici, u prikazima Muka Isusovih.

Riječ "pasija" (muke) odnosi se na ono što neka osoba trpi ili čemu je podvrgnuta, na ono što se nekoj osobi dešava. A ipak, sama riječ ima mnogo aktivnije značenje i odnosi se i na one najmoćnije porive i emocije, na životne strasti. Prilikom izvođenja prikaza Muka Isusovih, patnje Isusa Krista, Božjeg Sina, postaju univerzalne. Dok Božji Sin nosi križ, on nosi grijehove i tugu cijeloga svemira. U trenutku njegove smrti oni koji sudjeluju u prikazivanju Muka Isusovih umiru zajedno sa njim i ponovo se rađaju tri dana kasnije, kada i on uskrsne.

I dok se prinosi nevina žrtva, nailazi trenutak intenzivne katarze. Svi strahovi, tuge i grijesi publike prizivaju se, a onda pročišćavaju. To je jedan od najemotivnijih trenutaka u ljudskom iskustvu. Prilikom izvedbe prikaza Muka Isusovih vrijeme

se briše; događaj koji se desio davno i daleko postaje prisutan i neposredan. Osim toga, briše se i granična linija između publike i glumaca. Oni koji u prikazima Muka Isusovih igraju negativne uloge znaju da će im možda biti neophodan hitar izlazak sa pozornice kako bi izbjegli da ih izbatina publika za koju su uklonjene vremenske granice i razlike između samog događaja i njegovog pozorišnog predstavljanja. Moć koju izaziva prikazivanje Muka Isusovih može se iskoristiti kako na pozitivan tako i na negativan način i tako je već bezbroj puta i korištena.

U crkvenim službama na Veliki petak, u propovijedima koje pripovijedaju priču o Velikom petku citirajući Evanđelja, kao i u sadržajima srednjovjekovnih prikaza Muka Isusovih, Jevreji igraju središnju ulogu u Isusovoj smrti. Onima koji žele u vlastite ciljeve upregnuti emocije proizvedene izvedbom prikaza Muka Isusovih bilo je sasvim lahko da isfabriciraju i izmanipuliraju optužbom da su Jevreji bili ubojice Krista, ubojice Sina Božjeg. Riječi iz Novog zavjeta koje govore o Isusovoj osudi, kao što su: "Krv njegova na nas i na djecu našu" (Matej, 27:25), mogle su se izvući iz konteksta i primijeniti na sve Jevreje, s užasnim implikacijama. Od vremena prvog križarskog rata 1096. godine optužba da su Jevreji ubojice Krista koristila se kako bi potakla napade na jevrejske zajednice, koji su često dostizali razmjere genocida. Kako su se službene proslave Velikog petka s prikazima Muka Isusovih razvijale u Evropi, tako su napadi na Jevreje postajali standardan dio Uskršnje nedjelje i sve do Drugog svjetskog rata Jevreji u Evropi su ostajali u kućama tokom Uskršnje nedje-

lje kako bi izbjegli da budu napadnuti.[1] U uništavanjima jevrejskih zajednica koja su organizirali nacisti često se pozivalo i na optužbu o ubojstvu Krista. Ta optužba bila je posebno efikasna u huškačkim evropskim crkvama i kod pojedinačnih kršćana kako bi ih potakla na saradnju s progoniteljima.

U srcu agitacije koju su srpski radikali pokrenuli protiv jugoslavenskih muslimana ležala je mitologija koja slavenske muslimane prikazuje kao Hristove ubojice. Kako su pripadnici vjere koja je nastala šest stoljeća nakon Isusove smrti mogli biti odgovorni za njegovu smrt?

Odgovor leži u središnjem događaju srpske nacionalne mitologije, u mučeništvu kneza Lazara. Snage otomanskog turskog sultana Murata sukobile su se 1389. godine na Kosovu polju sa srpskom vojskom koju je predvodio knez Lazar. I Lazar i Murat poginuli su u boju. Prema srpskoj tradiciji, Lazareva je smrt obilježila konac srpske nezavisnosti i početak petstogodišnje vladavine Otomanskog Carstva.[2]

Tokom devetnaestog stoljeća srpski nacionalistički književnici transformirali su Lazara u eksplicitni hristovski lik, okružen grupom učenika koji učestvuju na Posljednjoj večeri, kojeg izdaje Juda. Lazareva smrt predstavlja smrt srpske nacije, koja neće uskrsnuti sve dok Lazar ne uskrsne iz mrtvih, a potomci Lazarevih ubojica ne budu očišćeni iz srpskog naroda. Prema toj priči, otomanski Turci igraju ulogu Hristovih ubojica. Vuk Branković, Srbin koji planove za bitku odaje otomanskoj vojsci, postaje Hristov ubojica iznutra. Prema nacionalističkom mitu, Vuk Branković predstavlja one Slavene koji su pod oto-

manskim Turcima prešli na islam, kao i sve Srbe koji su spremni da žive s Turcima i toleriraju ih.[3]

BOSNA U MITU I POVIJESTI

Preci Južnih Slavena stigli su na Balkan u šestom i sedmom stoljeću nove ere.[4] Do devetog stoljeća Južni Slaveni su u velikoj mjeri prelazili na hrišćanstvo. Zasluga za pokrštavanje leži na dvojici hrišćanskih svetaca, Metodiju i Ćirilu. Biblija je prevedena na liturgijski južnoslavenski jezik (crkvenoslavenski). Ćirilovim sljedbenicima pripada zasluga za stvaranje ćiriličnog pisma, zasnovanog na grčkom alfabetu, koje se i danas koristi u Srbiji i Rusiji.

Južne Slavene podijelio je raskol ili velika šizma u kršćanstvu između Zapadne katoličke crkve, koja je priznala autoritet Pape u Rimu i služila se latinskim jezikom, i pravoslavnih crkvi na Istoku, koje su odbijale priznati primat rimskog biskupa i služile su se grčkim ili drugim jezicima u vjerskim tekstovima i obredima. Južni Slaveni koji su naselili sjeverne krajeve, Slovenci i Hrvati, postali su katolici, dok su oni u južnim i istočnim predjelima, Srbi, postali pravoslavci. Godine 1159. osnovana je srpska dinastija, a 1346. godine, pod carem Stefanom Dušanom, uspostavljena je Patrijaršija Srpske pravoslavne crkve, čije je sjedište bilo u pokrajini Kosovo u današnjoj Srbiji. Izrastanje Srbije u moćnu državu može se pratiti kroz umjetnost i arhitekturu njenih brojnih manastira.

Prvi susjed srpskog kraljevstva bila je Bosna. Rani period bosanske povijesti još uvijek predstavlja zagonetku. Iz tog perioda kao svjedoci su ostali *stećci*, veliki nadgrobni spomenici ukrašeni zagonetnim, isklesanim simbolima. Bosna je postajala sve moćnija kao raskršće trgovine između cvatućeg grada–države Raguze (današnjeg Dubrovnika) i Konstantinopolja, prijestolnice Istočnog Rimskog Carstva i pravoslavnog hrišćanskog svijeta. Osim toga, Bosna je obilovala mineralnim blagom – zlatom i srebrom. Grad Srebrenica (ime dolazi od južnoslavenske riječi za srebro) bio je posebno čuven po rudnicima. Bosanska država dosegla je vrhunac pod upravom kralja Tvrtka (krunisanog 1377. godine), koji je vladao u isto vrijeme kad i srpski knez Lazar i koji je u junu 1389. poslao svoje jedinice da se bore na Lazarevoj strani u bici na Kosovu.

U srednjovjekovnoj Bosni postojale su tri crkve: Katolička, Pravoslavna i treća kršćanska crkva nazvana Bosanskom, koja je bila nezavisna od katoličkog i pravoslavnog svijeta. Neprijatelji Bosanske crkve optuživali su je za herezu i povezivali s hereticima iz Bugarske koji su se zvali bogumilima. Bogumili su optuživani zbog manihejskog dualizma, to jest vjerovanja u dva ravnopravna načela dobra i zla i odbijali su ovaj svijet jer pripada načelu zla.

Mađarski katolički vladari ubijedili su papinsku upravu da ozakoni napade na Bosnu kako bi se iskorijenila hereza. Pored toga, papinska uprava je ovlastila franjevački red Male braće* da osni-

---

* *Ordro Fratrum Minorum* (Red "Male braće"), franjevački red ustanovljen 1223. godine. (*Prim. prev.*)

vaju samostane po Bosni i vraćaju sljedbenike Bosanske crkve pod okrilje katoličanstva. Pravoslavna crkva je također bila uključena u progone sljedbenika Bosanske crkve.

Svijet Južnih Slavena ubrzo će se preobraziti pod novom silom. Još od desetog i jedanaestog stoljeća turska plemena iz središnje Azije stjecala su prevlast na islamskom Srednjem istoku. Do četrnaestog stoljeća jedno od tih turskih plemena, Otomani, zadobilo je prevlast u Anadoliji i počelo izgrađivati moćnu svjetsku imperiju. Poslije kosovske bitke, Otomani su nastavili napredovati i 1453. godine su zauzeli Konstantinopolj, prijestolnicu Istočnog Rimskog Carstva i pravoslavnih crkvi. Bosnu su osvojili do 1483. godine. Za vladavine sultana Sulejmana Veličanstvenog (1520–1566) stigli su pod zidine Beča. Otomani su mala sela preobrazili u nove gradove otomanskog tipa: u Bosni su to Sarajevo, Mostar, Travnik i drugi. Putovi, mostovi, trgovišta i hanovi građeni su širom cijele pokrajine. Kako se Bosna razvijala i napredovala, Bosanci su prelazili na islam u znatno većoj mjeri nego Srbi ili druge južnoslavenske grupe.

Prelazak tako velikog broja Bosanaca na islam postao je glavno pitanje u hrvatskoj i srpskoj nacionalnoj mitologiji. Za hrvatske i srpske nacionaliste samo su slabići i kukavice prelazili na islam. Islamizacija je morala biti posljedica prisile ili oportunizma. Takva mitologija je isto tako izobličena kao i njoj komplementarna mitologija koja se podrazumijeva – naime, da su Slaveni koji su u devetom stoljeću prešli na kršćanstvo učinili to bez ikakvih ekonomskih ili političkih pritisaka ili mamaca.

III – Mapa 3. Srednjovjekovna i savremena Bosna i Hercegovina

Prelazak iz jedne vjere u drugu je kompleksan proces u koji su uključene zamršene međusobne veze i uzroci (i koji put kontradikcije) između pojedinaca i širih društvenih snaga. Većina Bosanaca vjeruje da je najveći broj onih koji su prešli na islam pripadao Bosanskoj crkvi, pošto se radilo o progonjenim kršćanima čija su vjerovanja navodno bila primjerenija islamskim. Međutim, historičari su ovu teoriju doveli u pitanje pokazujući da nema dokaza da je Bosanska crkva uistinu bila bogumilska i da su obrasci prelaska iz jedne vjere u drugu daleko kompleksniji nego što je bila navodno masovna konverzija bosanskih bogumila na islam.

Jednako izloženi kao povijesno neodrživi su nacionalni mitovi o tome da etničke grupe jesu ili da su ikad bile stabilni entiteti koji ostaju fiksirani kroz stoljeća, ili da su pravoslavni Srbi, katolički Hrvati i Muslimani današnje Bosne neposredni potomci kroz postojane etno-religijske zajednice drevnih pravoslavnih, katoličkih i muslimanskih predaka. Privrženosti različitim grupacijama u Bosni bile su kompleksne i promjenjive, tako da su se prelasci iz jedne vjere u drugu odvijali prema raznovrsnim obrascima. Pravoslavni hrišćani prelazili su na katoličanstvo, katolici su prelazili na pravoslavlje, pravoslavci i katolici su prelazili na islam. Neki muslimani su prešli na različite oblike kršćanstva.

Konačan mitski lik hrvatskog i srpskog vjerskog nacionalizma je zli Otoman. Nijedna okupirana nacija ne može imati pozitivno mišljenje o svom kolonizatoru, a Otomani su bez sumnje bili sposobni za okrutnost i ugnjetavanje. Pa ipak, priče o otomanskoj izopačenosti koje leže u srcu tih nacionalističkih mi-

tologija ne odgovaraju dokazima. Ukoliko su – kako to tvrde hrvatski i srpski vjerske vođe i akademici – Otomani neprekidno klali hrišćane, otkud to da su tako velike grupe katolika i pravoslavaca ne samo opstale, već su se u nekim slučajevima razvijale i doživjele procvat pod otomanskom upravom? Ukoliko su – kako danas tvrde nacionalni mitovi – Otomani proveli pet stotina godina pomno iskorjenjujući sve tragove kršćanstva, kako to da je tako veličanstveno drevno naslijeđe katoličkog i pravoslavnog hrišćanstva – rukopisi, likovna umjetnost, arhitektura – tako dobro očuvano tokom otomanske uprave? Ukoliko je islam u suštini vjera zasnovana na prisilnoj konverziji i progonima, kako to da su pravoslavno i katoličko stanovništvo ne samo uspjeli da se održe tokom pet stoljeća otomanske uprave, već su se i namnožili?

U devetnaestom stoljeću ova tri mita – prelazak na islam zasnovan jedino na kukavičluku i pohlepi, stabilne etno-religijske grupe koje se održavaju tokom stoljeća i potpuna izopačenost otomanske uprave – postali su temelj nove vjerske ideologije, hristoslavizma, vjerovanja da su Slaveni hrišćani po prirodi i da bilo kakvo prelaženje iz hrišćanstva u drugu vjeru podrazumijeva izdaju slavenske rase.

KOSOVSKA KLETVA

Zapadni političari tvrde da je sukob na Balkanu "stoljećima star". Ipak, među bliskim etničkim i vjerskim grupama širom svijeta postoje antagoni-

zmi. Oružani sukobi između Srba i Hrvata ograničeni su uglavnom na dvadeseto stoljeće. Sukob između Srba i slavenskih muslimana datira od otomanskog osvajanja Balkana u četrnaestom i petnaestom stoljeću. Međutim, razvijanje kosovske priče prema kojoj su slavenski muslimani i Srbi drevni i sudbonosni neprijatelji skorijeg je porijekla; nju su konstruirali srpski nacionalisti u devetnaestom stoljeću i projicirali unatrag na Kosovsku bitku iz 1389. godine, a onda još dalje unatrag, do samog postanja svijeta. Ova prilično nedavna nacionalna mitologija ponovo je oživjela krajem osamdesetih godina dvadesetog stoljeća u Jugoslaviji.

Sve do devetnaestog stoljeća Kosovska bitka nije bila središnja tema srpske epike. Srpski epski junak nije bio knez Lazar već Marko Kraljević, srpski vazal Otomana. Pošto se borio i za i protiv svojih gospodara u Stambolu, Kraljević Marko je poslužio kao lik koji je posredovao između srpskog pravoslavnog i otomanskog svijeta. U epskoj književnosti Marko stoji kao kontrast polariziranim likovima koje se identificiraju s Kosovskom bitkom onako kako su je uobličili srpski nacionalisti u devetnaestom stoljeću.

Do rekonstrukcije srpske mitologije došlo je tokom srpskog ustanka protiv otomanske okupacije, pod utjecajem njemačkog romantičnog nacionalizma Johanna Gottfrieda Herdera. Ključni lik u srpskom romantičarskom književnom pokretu bio je Vuk Karadžić (1787-1864), kojeg mnogi Srbi smatraju osnivačem savremene srpske književne svijesti. Karadžić se bacio na posao da proizvede jednu zbirku srpske književnosti koja bi stala rame uz ra-

me zbirkama poput Herderove *Stimmen der Völker* (*Narodni glasovi*).[5] On je sakupio narodne pjesme i epiku i objavio ih u četverotomnoj zbirci koja je, za srpske nacionaliste, postala standardni izvor i glas "nacionalnog duha".[6] Karadžiću je pošlo za rukom da uspostavi jezički standard zasnovan na izvjesnim dijalektima, koje je on smatrao u lingvističkom i etničkom pogledu očišćenim od stranog okuženja. Njegovo stanovište je bilo da se svi koji govore južnoslavenskim dijalektima, bili oni katolici, muslimani ili pravoslavci, smatraju Srbima. Srpska nacionalnost bila je jedna od funkcija jezika. Za Vuka Karadžića i mnoge njegove pristalice sve do današnjeg dana Srbija je ondje gdje god se govori srpski jezik (ono što je kasnije nazvano srpskohrvatskim jezikom).[7]

Dok je Vuk Karadžić vršio standardizaciju narodne epike, birajući one pjesme koje će se identificirati sa srpskom nacijom kao cjelinom, srpski ustanici su gurali Srbiju ka političkoj nezavisnosti. Karađorđev ustanak protiv Otomanske Carevine počeo je 1804. godine, a 1806. Karađorđe je zauzeo Beograd. Prema Ugovoru iz Jedrena 1829. godine, Srbija je dobila autonomiju unutar otomanske uprave, a 1830. Miloš Obrenović je osnovao prvu savremenu srpsku dinastiju. Legenda o Kosovu postala je dio srpskog revolucionarnog pokreta, a oni dijelovi tradicije koji su imali posebno značenje za takav pokret čuvani su i naglašavani.

Još 1814. godine Vuk Karadžić je počeo isticati značaj priče o Lazaru i Kosovu, kad je objavio prvu verziju čuvene kosovske kletve: "Ko ne dođe na boj na Kosovo,/ od ruke mu ništa ne rodilo/ ni u polju

bjelica pšenica/ ni u brdu vinova lozica!"[8] Godine 1845. Karadžić je objavio drugu verziju kletve:

Ko je Srbin i srpskoga roda,
i od srpske krvi i kolena,
a ne došo na boj na Kosovo,
ne imao od srca poroda,
ni muškoga ni devojačkoga!
Od ruke mu ništa ne rodilo,
rujno vino ni šenica bela!
Rđom kapo dok mu je kolena![9]

Karadžić je isto tako naglasio značaj Miloša Obilića, Muratovog ubojice, uporedivši ga s Ahilom.[10]

Usprkos Karadžićevom javnom proglašenju važnosti Kosova, ono igra relativno minornu ulogu u pjesmama koje je on prikupio. Portretiranje Lazara kao hristovskog lika, Kosova kao srpske Golgote i muslimana kao zlog potomstva "proklete Agare" moglo se naći u propovijedima i kronikama.[11] Međutim, legenda o Kosovu kao priča koja bi odredila slavenske muslimane kao ubojice Hrista i izdajnike rase još uvijek nije bila u potpunosti realizirana.

Ta hristološka ikonografija učvrstila se poslije sredine devetnaestog stoljeća. U umjetnosti i književnosti srpskog romantizma u kasnom devetnaestom stoljeću Lazar je prikazan na Posljednjoj večeri, okružen vitezovima učenicima, od kojih će jedan (Vuk Branković) izdati Hrista-kneza. Greškom, Lazar za izdajstvo optužuje drugog učenika, Miloša Obilića. Tokom bitke koja slijedi Miloš sveti Lazara tako što ubija sultana, samo da bi i njega sultanova straža sasjekla na komade.[12]

Miloš Obilić, koji je ubio sultana kako bi osvetio Lazara, postao je uzor-model za sve Srbe.

ISTRAGA POTURICA

Crna Gora je mala planinska država koja graniči sa Srbijom i čija obala izlazi na Jadransko more. Dok su teritoriju današnje Srbije Otomani držali pod okupacijom sve do ustanka u devetnaestom stoljeću, Srbi na području Crne Gore mogli su se koristiti krševitim terenom kako bi isposlo-

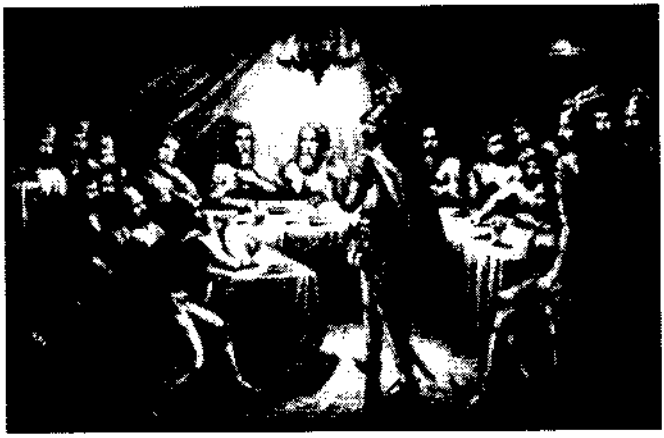

IV – Slika 1. Knez Lazar kao Hrist na tajnoj večeri. "Kneževa gozba", autora Adama Stefanovića, litografija iz sedamdesetih godina 19. stoljeća. Iz knjige Waynea S. Vucinicha i Thomasa A. Emmerta, *Kosovo: Legacy of a Medieval Battle / Kosovo: Zavještanje jedne srednjovjekovne bitke/* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1991. godine)

vali više nezavisnosti od Otomanske Carevine. Vođa crnogorskih Srba nosio je titulu *vladike*, koja je ukazivala na spoj uloga kneza i episkopa.

Ključni lik u rekonstrukciji priče o Lazaru bio je *vladika* Petar II Petrović (1813-1851), poznatiji po svom književnom imenu Njegoš. Njegoševo ključno djelo je *Gorski vijenac*, objavljeno 1847. godine, koje mnogi srpski nacionalisti smatraju centralnim djelom sveukupne srpske književnosti.[13] To djelo, historijska drama u stihovima, oslikava i veliča istrebljenje slavenskih muslimana na Badnje veče, koje vrši grupa srpskih ratnika. *Gorski vijenac* je zasnovan na legendi o kampanji za koju se priča da je izvedena protiv slavenskih muslimana u Crnoj Gori početkom osamnaestog stoljeća.

Njegoševa drama počinje s vladikom Danilom, glavnim junakom, koji razmišlja o zlu islama, tragediji Kosova i Brankovićevoj izdaji. Danilovi ratnici predlažu da se sveti dan (Duhovi) proslavi tako što će se zemlja "očistiti" od nehrišćana. Hor pjeva: "Nekršću se gore usmrđeše". Jedan od Danilovih ljudi objavljuje da će biti borba neprestana dok "mi ili Turci (slavenski muslimani) ne budu istrijebljeni".[14] Reference na slavenske muslimane kao "poturice" ili "Turke" kristalizira stanovište prema kojem su, prešavši sa hrišćanstva na islam, muslimani promijenili svoj rasni identitet i pridružili se rasi Turaka koji su ubili Hrista-kneza Lazara. Tokom cijelog genocida u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. srpski nacionalisti i srpsko sveštenstvo govorili su o bosanskim slavenskim muslimanima kao o Turcima, premda su sve političke veze s Turskom završene nakon propasti

Otomanske Carevine poslije Prvog svjetskog rata.

Zapadni vojni i politički lideri često izjavljuju kako su ubijanja u Bosni u stvari nastavak drevne krvne osvete.[15] Međutim, u *Gorskom vijencu* "istraga poturica" je eksplicitno postavljena *izvan* kategorije krvne osvete. U plemenskim društvima Crne Gore i Srbije krvna osveta, koliko god bila okrutna i kobna, mogla je završiti pomirenjem. Obred kumstva bio je sredstvo putem kojeg su se plemena obavezana krvnom osvetom mogla pomiriti.[16] U *Gorskom vijencu*, kad muslimani predlože obred kumstva, Danilovi ljudi prigovaraju da taj obred zahtijeva krštenje. Muslimani nude ekumensku alternativu, tvrdeći da je muslimanski obred šišanja paralela s tradicijom krštenja. Danilovi ljudi odgovaraju skatološkim uvredama protiv islama, njegovog Proroka i muslimana. Uz svaki niz uvreda hor pjeva "*Tako, već nikako*", kako bi ukazao na to da se čin mora obaviti. Tako muslimanima ostaju dva izbora: da budu pokršteni u vodi ili u krvi.

Njegoševa priča pomjera taj sukob s područja krvne osvete na kozmički dualitet dobra i zla; slavenski muslimani postali su oni "drugi". Pozitivne karakteristike muslimana predstavljanju posljednje Danilovo iskušenje. Koliko god bili simpatični kao pojedinci, muslimani su ubojice Hrista, "bogohulnici" koji "na krst časni pljuju". U nešto mirnijim prizorima, *Gorski vijenac* nudi kontemplativnu liriku u kojoj je kozmički dualitet dobra (Srbi) nasuprot zlu (muslimani) pojačan kroz metaforu, historijsku analogiju i izravne eksplicitne tvrdnje. Antagonizam, kako je ovdje predstavljen, nije samo "drevan" – on je vječan.

Neophodnost da se srpska nacija pročisti od zagađenja nehrišćanima objašnjava moćnim izjavama anonimni hor koji prati *kolo*, hor oslikan kao glas naroda. Posljednje oklijevanje vladike Danila uklanja iguman Stefan, koji ističe Miloša Obilića kao model i koji se otvoreno raduje ubijanju. *Gorski vijenac* završava istragom muslimana – muškaraca, žena i djece – na Badnje veče. Pri povratku s pokolja srpski ratnici primaju pričešće, iako se prethodno nisu ispovijedili, što je bilo obavezno nakon izvršene krvne osvete.

Vjerovalo se da izvršenje krvne osvete dovodi do vjerskog onečišćenja koje počinitelja čini nepodobnim da primi sveto pričešće. Nudeći srpskim ratnicima pričešće, iako nisu prethodno od njih tražili da se ispovijede, srpski pravoslavni sveštenici su "istragu poturica" izvukli izvan kategorije krvne osvete. Umjesto toga, oni su istragu predstavili kao čin svet sam po sebi, implicirajući krštenje u krvi. Međutim, tu i leži začkoljica. U hrišćanskoj doktrini krštenja u krvi mučenik je onaj čiji grijehovi bivaju oprani krštenjem. Ovom istragom ubojice koje krste poturice u krvi postaju vrijedni pričešća i primaju potpuni oprost za sve svoje grijehove. Ubijanje Turaka ili poturica postaje ne samo vrijedan nego svet čin, uzdignut na isti nivo sakralnosti kao i krštenje ili ispovijed.

Kako su *Gorski vijenac* i nacionalna mitologija koju je on izražavao postajali sve popularniji, slavenski su muslimani dovođeni u neopisivo težak položaj. Prema lingvističkim standardima Vuka Karadžića, pošto slavenski muslimani govore južnoslavenskim dijalektima koje je Karadžić okarakteri-

zirao kao srpske, oni su smatrani Srbima. Međutim, prema standardima *Gorskog vijenca*, svi Srbi moraju biti hrišćani i bilo kakav prelazak na islam podrazumijevao je izdajstvo srpske krvi i transformaciju iz slavenske krvi u tursku. Slavenski muslimani nisu mogli drugo do biti smatrani Srbima zahvaljujući Karadžićevim lingvističkim mjerilima, ali kao Srbi morali su, prema Njegoševoj mitologiji, biti smatrani izdajnicima. Kao grupi, bio im je oduzet svaki legitimitet, a kao pojedinci bili su lišeni svih ljudskih osobina. Konačno, prema riječima jednog utjecajnog episkopa, Njegoš portretira Miloša Obilića, simbol osvete, kao "neku vrstu božanstva; zato govorimo o Obilićevom oltaru".[17]

Ubrzo poslije pojave Njegoševog *Gorskog vijenca*, proslava Dana sv. Lazara, koja u crkvenim kalendarima nikad ranije nije bila priznata kao sveti dan, počela je poprimati sve veći značaj. Šezdesetih godina devetnaestog stoljeća proslava Dana kneza Lazara spojena je s proslavom Dana sv. Vida (ili Vita), jednog pretkršćanskog slavenskog Boga. Godine 1889., 500-godišnjica bitke na Kosovu pojačala je zanimanje za Vidovdan. Već 1892. godine Vidovdan se po prvi put pojavio kao službeni praznik u crkvenom kalendaru kao "Dan proroka Amosa i kneza Lazara (Vidovdan)".[18]

Politički i vjerski značaj tog dana narastao je u dvadesetom stoljeću. Na Vidovdan 1914. godine Gavrilo Princip, koji je napamet znao Njegošev *Gorski vijenac*, izvršio je atentat na nadvojvodu Ferdinanda i tako pokrenuo Prvi svjetski rat.[19] Ustav koji je 1921. godine donesen u Jugoslaviji nazvan je Vidovdanskim ustavom, pošto je pro-

glašen na 28. juni, Dan sv. Vida. Isto tako, na Vidovdan je završavala nastava u školama širom Jugoslavije, kako bi se obilježila Lazareva smrt na upadljiv način za sve narode Jugoslavije, ne samo za Srbe. Militantniji aspekti priče o Lazaru sve su više dobijali na značaju.

Iako sam datum pada na Dan sv. Vida, smrt Hrista-kneza Lazara je u središtu običaja.[20] Prilikom 600-godišnjice Lazarovog mučeništva buntovni srpski nacionalisti počeli su koristiti pogonsku snagu naraslog uzbuđenja kako bi osnažili simbolizam samog događaja. U isto vrijeme, ponovo je oživjelo zanimanje za Njegoša. Njegoševe slike i plakati s njegovim stihovima distribuirali su se u ogromnom broju primjeraka. Jedan srpski književnik uskliknuo je 1989. godine: "Ima li išta ljepše, išta iskrenije, išta umnije od ovih slika i stihova /Njegoševih/, napisanih iz sjećanja, koje nisu diktirali učeni ljudi niti su prepisani iz sabranih djela... Njegoš je vaskrsnuo u sjećanju naroda."[21] Njegoš, pjesnik smrti i uskrsnuća srpske nacije, tako je i sam uskrsnuo.

HRISTOSLAVIZAM

"Izdaja nacije" je ključna tema u *Gorskom vijencu*, kao i nit vodilja srpske književnosti koju on predstavlja. Prešavši na islam – insistirao je Njegoš – slavenski muslimani su se "poturčili". "Poturčiti se" znači ne jednostavno prihvatiti vjeru i običaje Turaka nego se transformirati u Turčina. Prihvati-

ti vjeru drugačiju od hrišćanstva istovremeno je značilo preći iz slavenske rase u tuđinsku.

Ta ideologija, koja je prvobitno bila uspostavljena u devetnaestom stoljeću, našla je novu i moćnu formu u djelu Ive Andrića (1892-1975), jugoslavenskog dobitnika Nobelove nagrade za književnost. Eksplicitnije nego Njegoš, Andrić predstavlja vjerski prelazak na islam kao pristupanje turskoj rasi. U svojoj doktorskoj disertaciji iz 1924. godine Andrić daje sljedeću izjavu o Njegošu i "narodu": "Njegoš, kome se uvijek može vjerovati kad je riječ o najiskrenijem izrazu narodnog načina razmišljanja i shvatanja (...) /opisao je/ proces prelaska na islam ovako: 'Postadoše lafi /lavovi – oni koji su ostali hrišćani/ ratarima, isturči se plahi i lakomi – ".[22] Andrić "narodu" pripisuje Njegošev sud o tome da su slavenski muslimani koji su prešli na islam bili "kukavice i pohlepnici", koji su se "isturčili". Tako su bosanski slavenski muslimani dvostruko isključeni iz "naroda": prvo, postali su tuđinska rasa samim prelaskom na islam; i drugo, sud je "naroda" – ne samo jednog nacionalističkog književnika – da su zajedno sa vjerom promijenili i rasu.

Za stihom koji Andrić citira ("isturči se plahi i lakomi") u Njegoševom *Gorskom vijencu* odmah slijedi kletva: "Mlijeko ih srpsko razgubalo". Malo je srpskih čitalaca Andrića kojima je nepoznat čuveni stih o "srpskom mlijeku". Njegoš je kosovsku kletvu, usmjerenu protiv onih što su odbili da se bore u Kosovskom boju 1389. godine, primijenio na sve slavenske muslimane. Andrić je nanovo oživio ovu kletvu i ponovo uveo Njegošev hor

kao "glas naroda". Taj glas naroda isključuje iz naroda sve slavenske muslimane i proklinje ih da nestanu zbog nedostatka roda i poroda.

Andrić nalazi historijsku logičku utemeljenost za tu isključivost u vjerovanju da su Slaveni koji su prešli na islam bili prije svega bogumilski heretici iz Bosanske crkve. Za Andrića je drevna Bosanska crkva pokazala da je "mlada slavenska rasa" još uvijek rastrgana između "paganskih koncepata, dualistički obojenih, i nejasnih hrišćanskih dogmi".[23] Andrić slika bosanske Slavene koji su prešli na islam ne samo kao kukavičke i pohlepne i "paganske elemente mlade rase" već konačno i kao "izopačeni Orijent" koji je slavensku rasu odsjekao od "civilizirajućih tokova" Zapada.[24]

Ideja da su bosanski Slaveni koji su prihvatili islam u petnaestom i šesnaestom stoljeću to učinili iz kukavičkih i pohlepnih razloga zasnovana je na jednoj posebnoj ideologiji o prelasku na drugu vjeru koju zastupaju nacionalisti na Balkanu. Kako je ranije objašnjeno, neki Slaven koji je iz hrišćanstva prešao na islam učinio je to iz kukavičluka i pohlepe. Pa ipak, ista se mjerila nikad ne primjenjuju kad se radi o prelasku Slavena na hrišćanstvo, za koje se vjeruje da se odigralo oko osmog stoljeća. Ta premisa toliko je temeljna da se njeni autori čak ne trude da dokažu kako je prelazak na hrišćanstvo zasnovan na autentičnim vjerskim osjećanjima.[25] Slaveni su hrišćani već po svojoj rasnoj pripadnosti. Stapanje slavenske rase i hrišćanske vjere ilustriraju Andrićevi popularni historijski romani.

Andrićev najčuveniji roman koncentriran je na most što se gradi preko rijeke Drine u istočnobosan-

skom gradiću Višegradu.[26] Most je naručio Mehmed-paša Sokolović, Bosanac koji je postao vezir ili ministar kod otomanskog sultana u Istanbulu. Prema narodnoj legendi, koju prenosi i pripovjedač romana, vile osujećuju gradnju mosta tako što izazivaju sve moguće propasti i nesretne slučajeve. Doznaje se da će se iz neobjašnjivih razloga vile umilostiviti samo ako se dva hrišćanska novorođenčeta uzidaju u most. Kasnija pokoljenja tumačit će dvije rupe u mostu kao mjesto kroz koje je majka dojila djecu. Tako je u svojoj srži hrišćanska rasa Slavena uhvaćena u zamku monumentalnih konstrukcija tuđinske vjere.[27]

Za Andrića, zlo je oličeno u praksi poznatoj kao *devsirme*. U toj praksi Otomani su birali mladiće iz cijele carevine, koje su vodili u Istanbul i vaspitali na dvoru, kako bi služili kao vojnici, činovnici i ponekad visoki državni službenici. Iako su u Bosni uzimana kako muslimanska tako i hrišćanska djeca, i mada se reakcija roditelja mogla protezati od užasa zbog gubitka sina do radosti zbog mogućeg visokog položaja u budućnosti, srpski nacionalisti predstavljali su ovaj sistem kao "danak u djeci" ili "danak u krvi", kroz koji su Otomani isisavali krv hrišćana tako što su im otimali djecu. Junak romana predstavlja tu sliku danka u krvi. U historiji, Sokolović je vodio slavan život. Iz skromne varoši Višegrada uzdigao se do položaja velikog vezira (predsjednika vlade) u najvećoj carevini tog vremena i oženio se unukom sultana Sulejmana, princezom Ismihanom. Svoj rodni grad je obdario velikim spomenicima, kao što je taj most. Prema nekim izvorima, postavio je svog rođaka Makarija na po-

6-7. stoljeće	Preci Južnih Slavena stižu na Balkan
869.	Smrt Svetog Ćirila, koji simbolizira pokrštavanje Južnih Slavena
1159.	Stefan Nemanja osniva srpsku dinastiju
1219.	Sveti Sava postaje prvi arhiepiskop Srpske pravoslavne crkve
1346.	Osnivanje srpske pravoslavne patrijaršije
1377.	Tvrtko krunisan za kralja Bosne
1389.	Smrt kneza Lazara u bici na Kosovu
1453.	Otomani zauzimaju Konstantinopolj i mijenjaju mu ime u Istanbul
1459.	Posljednje srpsko uporište u Smederevu pada pred Otomanima
1483.	Otomani preuzimaju kontrolu nad cijelom Bosnom i Hercegovinom
1531.	Gazi Husrev-begova džamija sagrađena u Sarajevu, najveća džamija u Bosni i Hercegovini
1551.	Sagrađena Šarena džamija u Foči
1556.	Sagrađen veliki most u Mostaru
1557.	Sagrađena na Drini ćuprija u Višegradu
1804.	Karađorđev ustanak protiv otomanske uprave
1818.	Karađorđa ubija suparnik Miloš Obrenović, osnivač prve moderne srpske dinastije
1829.	Ugovorom iz Jedrena Srbija pod Milošem Obrenovićem dobija autonomiju
1847.	Njegoš objavljuje *Gorski vijenac*
1864.	Smrt Vuka Karadžića, skupljača srpske poezije i folklora
1878.	Sanstefanskim ugovorom Otomani Bosnu prepuštaju austrougarskoj kontroli
1903.	Karađorđevi potomci uspostavljaju novu dinastiju u Srbiji
1917.	Proglašena Zajednica Južnih Slavena
1918.	Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (koja će kasnije biti prozvana Jugoslavijom) uspostavljena pod vlašću srpskog kralja Petra I

ložaj patrijarha Srpske crkve, tako da je njegova porodica ostala sasvim religijski izmiješana. Međutim, u romanu, Mehmed-paša, usprkos svom ličnom i porodičnom uspjehu, nikako ne može da se oslobodi unutarnje tuge: hrišćanski mladić pokopan je unutar islamiziranog čovjeka.

Ključni događaj u romanu *Na Drini ćuprija* je nabijanje na kolac jednog srpskog buntovnika koji je pokušao uništiti most što ga grade Turci i njihovi pomagači, bosanski muslimani i Cigani. Taj prizor sadrži dug, anatomski precizan opis smrti junaka Srbina, s eksplicitnim asocijacijama na raspinjanje Hrista na krst. Sam prizor savršeno odgovara onom žanru hrišćanske književnosti koja detaljno navodi patnje i mučeništvo Isusovo. To je prizor na koji se Andrićevi čitaoci neprekidno pozivaju kao na jedan od najupečatljivijih, ako ne i najupečatljiviji odlomak u sveukupnom Andrićevom djelu.[28)]

Praksu nabijanja na kolac kao kaznu onima što su se suprotstavili sili srpski i hrvatski nacionalisti su izokrenuli u simbol turske i muslimanske izopačenosti, usprkos činjenici da je ova kazna u ono vrijeme bila uobičajena i u kršćanskoj Austriji i drugdje u Evropi. Sljedbenici srpskih nacionalističkih vođa u Bosni prizivali su otomansko nabijanje na kolac kako bi opravdali svoje napade na bosanske muslimane – koji su navodno Turci – zbog prelaska njihovih predaka na islam. Ironično je da je najpoznatiji nabijač na kolac svih vremena bio knez Vlad, koji je vladao Vlaškom u petnaestom stoljeću (kasnije preobražen u grofa Drakulu), čije su žrtve bili domaći buntovnici i Turci.[29)]

Andrićeva djela odlikuje savršeno poznavanje lokalne atmosfere, osjećanje snage mita i folklora i vještina u historijskom fikcionalnom pripovijedanju.[30] Štaviše, upravo je njihova književna vrijednost Andrićevom stavu u odnosu na izdajstvo rase osigurala tako ključno mjesto unutar srpske nacionalističke tradicije.[31] Jedini spomenik iz otomanskih vremena do danas nedirnut u krajevima koje su okupirali srpski nacionalisti jeste višegradski most na Drini iz šesnaestog stoljeća, koji je upravo Andrić učinio čuvenim. U proljeće 1992. godine srpski nacionalisti izabrali su isti most kao centar za likvidacije Bošnjaka.

VRIJEME I PRIKAZIVANJE MUKA ISUSOVIH

Radovan Karadžić, predsjednik Republike Srpske, voli da se u javnosti pojavljuje s *guslama*, jednožičanim ćemanetom koje koriste narodni pjevači kako bi recitirali epsku poeziju. On posebnu pažnju poklanja tome da često posjećuje sela u kojima se, kako vjeruje, može naći istinski duh srpskog naroda, nezagađen etničkim i vjerskim miješanjem koje prevladava u gradovima. Njegove vojnike prate svirači *gusala*. Dok *guslari* sviraju, među srpskim vojnicima kruži alkoholno piće, a oni se krste prije nego što otpiju. Oni pjevaju: "Srpska braćo, gdje god da ste, uz pomoć Boga Svemoćnoga/ za Krst časni i za hrišćansku vjeru i našu carsku otadžbinu/ zovem vas da se pridružite boju kosovskom".

Karadžić objašnjava da je njegov omiljeni ep onaj o "posljednjoj /kosovskoj/ večeri". "To ima neke veze sa Isusom Hristom, jer simbolizuje srpsku vjeru poslije posljednje večere – tako smo mi izgubili naše carstvo." Radovan Karadžić s ponosom govori o svom navodnom pretku, lingvisti i skupljaču narodne epike, Vuku Karadžiću. Vuk je, kaže on, "ponovo probudio duh srpske kulture koji je bio pohranjen u sjećanju srpskog naroda tokom dugih vijekova turske okupacije". On o guslarskim epovima govori kao o pjesmama "našeg naroda" (to jest srpskog, za razliku od Bošnjaka) i tako ih koristi kako bi Srbe razdvojio od slavenskih muslimana. Takva definicija "našeg naroda" ignorira činjenicu da su epovi pjevani uz *gusle* bili glavni vid narodne kulture kako za pravoslavne Srbe tako i za slavenske muslimane, koji su dijelili istu epsku tradiciju, običaje i senzibilitet.[32)]

Hristoslavizam – premisa po kojoj su Slaveni u suštini hrišćani, dok je prelazak u drugu vjeru izdaja naroda ili rase – bio je odlučujući za genocidnu ideologiju koja se razvila 1989. godine. Hristoslavizam postavlja slavenske muslimane i sve hrišćane koji su spremni da ih tolerirajuu u položaj kosovskog Jude, Vuka Brankovića. On slavenske muslimane postavlja izvan granica nacije, rase i naroda. Kako je prikazano u *Gorskom vijencu*, ta doktrina demonstrira šta se može uraditi s onima koji su definirani kao ne-narod i šta je, pod izvjesnim okolnostima, vjerska dužnost i sveti čin pročišćavanja. Ona prenosi generaliziranu kosovsku kletvu posebno na slavenske Muslimane, kletvu protiv majčinoga mlijeka koje će im dozvoliti da se dalje rađaju. U

svojim činovima genocida od 1992. do 1995. godine Radovan Karadžić i njegovi sljedbenici integrirali su u svakodnevne obrede etno-religijske katarze kosovsku tradiciju, onakvu kakvu je predao Vuk Karadžić a transformirali Njegoš i Andrić.

Milovan Đilas, Titov saborac u partizanima, kroničar događaja iz Drugog svjetskog rata u Jugoslaviji i čuveni kritičar kasnijeg Titovog režima, bio je poštovalac *Gorskog vijenca*. U svojoj knjizi o Njegošu on tvrdi da je povijesno istrebljenje crnogorskih Muslimana, *istraga poturica*, bila "proces" a ne samo pojedinačan "događaj" i da ju je Njegoš uobličio u jedinstven čin u književne i ideološke svrhe.[33] Možemo samo nagađati šta bi sam Njegoš mislio da se takav događaj desio za vrijeme njegovog života. Sve veći broj dokaza iz izvještaja o ljudskim pravima i svjedočenja o ratnim zločinima snažno nagovještavaju da se takvo nešto odigralo od 1992. do 1995. godine.

Da bi se shvatio sav obim nasilja hristoslavenske ideologije koje su srpski nacionalisti pustili sa lanca na Kosovu 1989. godine, neophodno je ukazati na to kako su savremeni sukob sa Albancima na Kosovu i zločini koje je hrvatska fašistička Nezavisna Država Hrvatska počinila tokom Drugog svjetskog rata bili inkorporirani u kosovsku proslavu.

TREĆE POGLAVLJE

Izvedba prikaza muka Isusovih

SRPSKI JERUSALIM

"Kosovsko pitanje" 1989. godine nije se odnosilo neposredno na drevnu bitku iz 1389. godine ni na praznik svetog Lazara ili Vida. Odnosilo se na političku krizu u srpskoj pokrajini Kosovo, krizi koja je razbjesnila srpske nacionaliste i pocijepala jugoslavensku federaciju. Kosovo je znatno više od mjesta arhetipskog temeljnog događaja u srpskoj romantičnoj mitologiji. Ono je isto tako središte najvećih djela srpske religijske umjetnosti i arhitekture i drevno sjedište srpskog pravoslavnog sveštenstva. Neki ga nazivaju "srpskim Jerusalimom".[1)]

Srpska Patrijaršija (institucionalno središte srpskog pravoslavlja) ustanovljena je u Peći, na Kosovu, 1346. godine. Napuštena je nakon otomanskog osvajanja u petnaestom stoljeću. Patrijaršiju je 1557. godine nanovo uspostavio Mehmed-paša Sokolović, čuveni Bosanac koji je postao veliki vezir na dvoru otomanskog sultana Sulejmana Veličanstvenog. Vjeruje se da je prvi koji je zauzimao novoustanovljeni položaj patrijarha bio rođak Mehmed-pašin. Renovirana Patrijaršija je trajala do 1766. godine, kad su joj otomanske vlasti zabranile djelovanje pod izgovorom da podržava antiotomanske ustaničke djelatnosti.

Tokom najvećeg dijela posljednjih tri stotine godina pokrajinu Kosovo su uglavnom nastanjivali Albanci. Albanci nisu slavenski narod; oni govore

potpuno drugačiji jezik od ostalih stanovnika Jugoslavije. Većina Albanaca tradicionalno propovijeda islam, ali je tokom hladnog rata u Albaniji vladao antireligijski staljinistički režim; Albanci na Kosovu su manje okrutno, ali ipak efikasno sekularizirani pod Titovim umjerenim komunizmom.[2)]

Poslije balkanskih ratova sa početka dvadesetog stoljeća, Kosovo su ponovo osvojili srpski patrioti i pripojili ga savremenoj srpskoj državi. Između dva svjetska rata Srbija je kolonizirala Kosovo, izgoneći Albance a dovodeći srpske naseljenike. Kada je Tito ponovo uspostavio Jugoslaviju, bilo mu je stalo da izbjegne etničke i vjerske sukobe, tako da je prekinuo srpsko koloniziranje Kosova. Srpski nacionalisti su se žalili kako srpskim naseljenicima koji su tokom Drugog svjetskog rata pobjegli s Kosova nije dozvoljen povratak. Tito je 1974. proglasio ustav koji je Kosovu i Vojvodini dao status autonomnih pokrajina unutar Srbije. U administrativnom pogledu, ove dvije pokrajine i dalje su bile u sastavu Srbije, ali su u jugoslavenskom Predsjedništvu dobili pravo glasa jednako kao i konstitutivne jugoslavenske nacije (Slovenija, Srbija, Bosna i Hercegovina, Hrvatska, Makedonija i Crna Gora). Logika koja je ležala iza tog aranžmana bila je u tome što su obje pokrajine imale veliki broj nesrpskog življa, tako da su zasluživale veći stepen autonomije.

Novi ustav razjario je srpske nacionaliste. Poslije Drugog svjetskog rata albansko stanovništvo na Kosovu proporcionalno je brojem nadjačalo srpsko. Kosovo je bilo najsiromašnija regija u Jugoslaviji; neki Srbi selili su se radi boljih zaposlenja i životnih prilika koje su im se nudile drugdje, dok

su Albanci pretežno ostajali u krajevima u kojima se govorio njihov jezik. Osim toga, osiromašeni kosovski Albanci imali su jednu od najviših stopa nataliteta u Evropi, tako da su Srbi, već manjina na Kosovu, počeli da velike albanske porodice posmatraju sa strahom od demografskog buma.

Albanski studenti su 1981. godine organizirali demonstracije zbog uslova na Prištinskom univerzitetu, jedinom sveučilištu u Pokrajini Kosovo. Srbi na Kosovu žalili su se da ih mladi Albanci proganjaju, kao i da je stalno prisutan pritisak da oni napuste Pokrajinu. Nakon što su srpski nacionalisti 1987. godine opozvali kosovsku autonomiju, Albanci su na Kosovu počeli da se bune protiv surove uprave jugoslavenske policije kojom su dominirali Srbi. Albanski demonstranti počeli su zahtijevati status republike za Kosovo unutar jugoslavenske federacije. Status republike bi Kosovu omogućio ustavno otcjepljenje od Srbije, a Albanci su postajali sve veća manjina unutar Pokrajine. Za mnoge Srbe davanje statusa republike Kosovu značilo je samo korak do nezavisnosti i spajanja sa susjednom albanskom državom i formiranjem "Velike Albanije".

Srpski sveštenici i nacionalisti su 1986. godine dirigirali optužbom da Albanci organiziraju genocid nad Srbima. Srpski nacionalisti su tvrdili da je visok priraštaj kod Albanaca dio genocida, "*prljavi demografski rat za etnički čisto Kosovo* /kurziv u originalu/.[3] Srpske žene i djevojke, tvrdili su srpski nacionalisti, namijenjene su silovanju kao dio albanske politike genocida. Neprekidne reference na razliku u stopi nataliteta između Albanaca i Srba doprinijele su, unutar dijelova srpskog

stanovništva, mržnji protiv Albanaca zbog navodnog prekomjernog rađanja. Srpski nacionalisti tvrdili su da Albanke "rađaju mašine" koje će uništiti Srbe, dok su Srpkinje navodno izložene etnički motiviranim genocidnim napadima. Albanci su optuživani za zavjeru da se uništavanjem manastira iskorijeni srpsko kulturno nasljeđe na Kosovu. Muslimanski identitet većine Albanaca naveo je srpske nacionaliste da antialbanske i antimuslimanske stereotipe spoje u jedan.

Kako se sukob pojačavao, srpski intelektualci i sveštenstvo počeli su tvrditi kako postoji albanska zavjera da se "etnički očisti" Kosovo, da se zatim ujedini sa Republikom Albanijom i tako stvori "Velika Albanija" i "etnički čisto Kosovo".[4] U januaru 1986. dvije stotine srpskih intelektualaca potpisalo je peticiju upućenu Saveznoj skupštini i Skupštini Republike Srbije, koja je postala poznata kao "Memorandum Srpske akademije nauka i umjetnosti".[5] Vodeća snaga iza tog pokreta bio je književnik Dobrica Ćosić, bivši komunist koji je postao nacionalno-religijski fanatik. Memorandum je zahtijevao promjenu strukture odnosa Autonomne pokrajine Kosovo i Srbije. Osim toga, osudio je kao nacionalnu izdaju autonomiju i vladavinu većine na Kosovu, zasnovanu na Ustavu iz 1974. godine. Memorandum je tvrdio da je izdaja dio antisrpske zavjere kako bi se Srbi držali razdvojeni i razjedinjeni.[6] Pominjao je – kao da se radi o poznatoj činjenici koju nije potrebno dalje elaborirati – "genocid" na Kosovu. U sličnom tonu, jedan poznati srpski intelektualac se žalio na stepen zločina na Kosovu, "kome nema presedana u dvadesetom veku".[7]

Šta je bila istina od optužbi koje su naelektrizirale srpski nacionalizam unutar Jugoslavije i dovele do pokreta za otcjepljenje u Sloveniji i Hrvatskoj? Prema policijskim izvještajima, broj silovanja među albanskim stanovništvom na Kosovu bio je *manji* nego u užoj Srbiji. Prema istim podacima, zabilježen je samo jedan slučaj da je Albanac silovao Srpkinju.[8] Kada su zagovornici optužbe za genocid na Kosovu bili suočeni s tim činjenicama, nisu imali odgovora. Umjesto toga, počeli su da tvrde, bez dokaza, kako albanski lideri kuju zavjeru da stvore "etnički čisto" Kosovo.[9] Štaviše, srpski nacionalisti su tvrdili, ponovo bez dokaza, kako Albanci ne samo sklapaju zavjere s Italijom i Njemačkom, već i da pronacistička organizacija Balli Kombetër još uvijek igra ključnu ulogu u politici Albanaca. Ta tvrdnja sadržavala je dva elementa suštinska za ideologiju genocida. Prvo, srpski nacionalisti su prikačili generičku krivicu cijelim narodima (Albancima, Hrvatima, slavenskim Muslimanima) za postupke nekih od njih tokom Drugog svjetskog rata. Drugo, srpski nacionalisti bez dokaza su optuživali da pronacističke organizacije još uvijek operiraju unutar generički utvrđenih etničkih grupa.

Jaz između stvarnih vandalskih incidenata i jezika kojim su se oni opisivali živo ilustrira jedan esej u kom su nedokazane priče o etnički utemeljenom silovanju i genocidu postavljene odmah pored spiska – godinu za godinom, od 1969. do 1982. godine – navodnih sistematskih albanskih napora da unište srpsko kulturno naslijeđe. Taj spisak navodi nekoliko incidenata vandalizma godišnje: sječa drveća na manastirskim posjedima, ispisivanje grafita, razbija-

nje prozora – što bi se teško moglo nazvati sistematskim kulturnim uništavanjem, posebno onakvim kakvo će se odigrati u Bosni i Hercegovini 1992. godine.[10] Što se tiče optužbe da Albanci dobijaju blag tretman, Amnesty International je izvijestila da su Albanci, koji su tada sačinjavali osam odsto jugoslavenskog stanovništva, činili 75 odsto zatvorenika osuđenih zbog delikta mišljenja.[11]

Eskalacija lažnih optužbi za genocid posebno je jasna u jeziku srpskog pravoslavnog sveštenstva. Još 1969. Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve (SPC) pisao je predsjedniku Titu kako bi izrazio zabrinutost zbog zanemarivanja srpskih vjerskih posjeda od strane države, vandalizma nad srpskim posjedima koji vrše Albanci i zastrašivanja Srba na Kosovu. Jezik pisma je specifičan i zabrinutost je bila zasnovana na incidentima koji su se stvarno dogodili, koji su opisani bez etničke ili vjerske satanizacije ili generičkog bacanja krivice na sve Albance.[12] Do 1982. godine, u apelu koji su poslali srpski sveštenici i kaluđeri za Veliki petak, jezik se promijenio. Sa više puta ponovljenim aluzijama na "razapinjanje" srpske nacije, na bitku iz 1389. godine, na višestoljetnu albansku zavjeru da se iskorijeni srpska kultura i na izopačenost otomanskih Turaka, taj apel je kulminirao u optužbi za genocid. "Nije preterano kazati da se planirani GENOCID /velika slova su u originalu/ vrši protiv srpskog naroda na Kosovu! Kakvo bi inače bilo značenje 'etnički čistog Kosova' koje se nemilosrdno provodi bezbrojnim i beskonačnim selidbama stanovništva?"[13] 1987. godine 60.000 Srba potpisalo je peticiju kojom su protestirali

protiv "fašističkog genocida" na Kosovu.[14] Srpski pravoslavni episkopi na Novom Zelandu, u Evropi i u obje Amerike objavili su 1988. godine peticiju pod naslovom "Deklaracija otaca Srpske pravoslavne crkve protiv genocida koji provode Albanci nad domaćim srpskim stanovništvom, zajedno sa skrnavljenjem njihovih kulturnih spomenika u njihovoj sopstvenoj zemlji".[15] Nijedan od tih apela nije ponudio nikakav dokaz za optužbe da postoji albanska zavjera za stvaranjem "etnički čiste" države na Kosovu ili da je 250.000 Albanaca doselilo iz Albanije na Kosovo.

Optužbe su postajale sve ekstremnije. Jedan pisac ustvrdio je da 300.000 Albanaca na Kosovu spada u izbjeglice iz Republike Albanije i da ih treba prisilno vratiti. Njegov poziv na ovaj etnički progon zasnovan je na citatu iz Njegoša: "Borbi našoj /Srba i slavenskih muslimana/ kraja biti neće/ do istrage Turske ali naše."[16] On je nastavio da se podsmijeva "bratstvu i jedinstvu", idealu koji je pomogao da se krhka jugoslavenska federacija održi zajedno od Drugog svjetskog rata: "Nemojte se /vi Albanci/ pretvarati da nas volite, jer ni mi ne volimo vas. Odavno smo požderali plesnjivi hleb internacionalizma koji nas lažno spaja u bratstvu i lažno nas ujedinjuje." Pisac zaključuje otvorenom prijetnjom: "Niti smo braća, niti smo jedinstveni, već hajde da ispitamo kako ćemo... /izostavljen dio u originalu/."[17] Takav jezik je prevladavao u najprestižnijim publikacijama srpskih književnika i intelektualaca. Do 1989. godine reference na razapinjanje Srbije miješale su se sa prijetnjama o osveti. Oni koji su stavili u pogon "srp-

sku Golgotu", upozorio je ovaj književnik, zaboravljaju da dželati mogu postati žrtve.[18]

Premda je mržnja bila usmjerena protiv Albanaca na Kosovu, književnost i arhetipi učinili su slavenske muslimane (prije nego specifično albanske muslimane) posebno ranjivim. Slavenske muslimane je Njegoš povezao s izdajom Vuka Brankovića, a ta asocijacija bila je obnovljena u romanima Ive Andrića. Slavenski muslimani slikani su kao poturice i još uvijek su nazivani Turcima u nacionalnoj mitologiji, koja je Turke doživljavala kao ubojice Hirsta-kneza. Srpska nacija je ponovo razapinjana na krst; arhetip nacionalnog mita povezan je sa aktuelnom situacijom u pokrajini Kosovo. Lazareve mošti nosane su po pokrajini Kosovo kao podsjetnik na ubojstvo Hrista-kneza i kao teritorijalna pretenzija.

Krene li se iz takve perspektive, onda nema sigurnosti. Čak je i miroljubivi osmijeh – osmijeh izdajnika. Jedna pjesma, zasnovana na umjetnosti iz pećkih manastira, promišlja lik Hristov dok "iz susedne crkvene lađe/ Juda mu nožem preti/ a oči mu se smeškaju". Ta pjesma objavljena je u jednom od tomova književnosti mržnje, koju je 1989. godine objavilo Udruženje književnika Srbije kao doprinos proslavi 600-godišnjice Kosovske bitke.[19] Kada je, kroz historijske okolnosti, taj gnjev sa kosovskih Albanaca preusmjeren na slavenske muslimane u Bosni i Hercegovini, nije bilo ničega što bi bosanski Muslimani mogli učiniti kako bi ubijedili svoje napadače da su njihove namjere miroljubive: čak se i njihov miroljubiv osmijeh mogao protumačiti kao Judin osmijeh.

Selo Jasenovac nalazi se nedaleko od granice između Bosne i Hercegovine i Hrvatske u kraju poznatom kao Zapadna Slavonija. Od 1991. do 1995. godine taj kraj su držali srpski buntovnici i on je sačinjavao dio samoproglašene "Srpske Republike Krajine".

U toku Drugog svjetskog rata Jasenovac je bio mjesto najvećeg logora smrti u Jugoslaviji, namijenjen Srbima, ali i Jevrejima, Romima, hrvatskim disidentima i drugima koje bi hrvatske nacionalističke snage poznate kao ustaše smatrale nepoželjnim. Ustaški režim trajao je od 1941. do 1944. godine, a na vlasti ga je držao njegov pokrovitelj, nacistička Njemačka. Okrutnost ustaša bila je tolika da su se čak neki nacisti žalili na njih.

Uloga Katoličke crkve u zločinima ustaške države postala je izvor dubokog ogorčenja za Srbe. Po rangu najviši u Katoličkoj crkvi u to vrijeme, biskup Stepinac, bio je hrvatski nacionalist koji je s radošću dočekao dolazak nezavisne vlade na vlast. Kada je izopačenost Pavelićevog režima počela da se ispoljava, Stepinac nije požurio da ga osudi, kao što nije žurio ni da osudi brojne katoličke svećenike koji su poticali na ubijanja i, u brojnim slučajevima, čak ih i nadgledali ili sami izvodili. Poslije rata, hrvatski samostan u Vatikanu postao je centar za krijumčarenje ustaških ratnih zločinaca na sigurno. Stepinac (koji je u međuvremenu uzdignut na rang kardinala) nikad se nije ozbiljno upustio u koštac s otvorenim učešćem brojnih hrvatskih

svećenika u tom religijski zasnovanom genocidu, kao ni sa vlastitom mlakom reakcijom na zločine Pavelićevog režima. Čak i nakon rata nije pokazao sućut prema stotinama hiljada ubijenih Srba, govoreći o ubojstvima kao o "greškama". Početkom osamdesetih godina srpsko pravoslavno sveštenstvo zatražilo je od hrvatskog katoličkog svećenstva da povedu dijalog o tom pitanju. Hrvatski biskupi su odbili. Uopće, Katolička crkva je odbijala da u potpunost prizna ustaški genocid.[20]

Paralelno s iskonstruiranim navodnim genocidom na Kosovu, srpski nacionalisti su počeli da se izgovaraju i navodnom neposrednom opasnošću od ponavljanja ustaškog genocida iz Drugog svjetskog rata, koji je bio previše stvaran i previše svjež. Zločini iz Drugog svjetskog rata neprekidno su oživljavani u beogradskim sredstvima informiranja, zajedno sa već uhodanom praksom bacanja krivice na cijelu naciju, koja je bila poznata s Kosova. Isto kao što su kosovski Albanci kao grupa smatrani odgovornim za saradnju s njemačkim okupatorima za vrijeme Drugog svjetskog rata, tako su svi Hrvati pali pod sumnju zbog ustaških djelatnosti u istom ratu. Obje strane manipulirale su brojkama. Srpski nacionalisti tvrdili su da je u Jasenovcu pobijeno između 700.000 i više od milion Srba. Hrvatski nacionalist i povjesničar Franjo Tuđman počeo je nisko (60.000) i neprekidno je vršio revizije naniže. U takvom okruženju svaki znak postaje simbol, a svaki simbol nabijen je značenjem kao oružje. Tako je provokativna odluka što ju je donijela nova neovisna hrvatska država, kojom se ograničava službena upotreba ćiriličnog

pisma – kojim su se služili Srbi u nekim dijelovima države – potpalila srpske strahove i bijes. Kada je hrvatska država usvojila zastavu zasnovanu na šahovskim poljima, to je za hrvatske nacionaliste bila potvrda drevnog hrvatskog simbola koji je datirao još iz srednjovjekovnih vremena. Za mnoge Srbe je šahovnica prije svega bila simbol njihovih ustaških progonitelja iz Drugog svjetskog rata.

Srpsko sveštenstvo i srpski nacionalisti počeli su ekshumirati ostatke tijela Srba – ustaških žrtava iz Drugog svjetskog rata. Ignorirajući činjenicu da se hiljade Hrvata u Drugom svjetskom ratu borilo protiv ustaša i nacista, srpski nacionalisti iskoristili su tu sablasnu praksu za neprestano ponavljanje svoje optužbe o generičkoj odgovornosti Hrvata za kolaboraciju s nacističkim režimom. Hrvatski narod je genocidan po prirodi, tvrdili su srpski nacionalisti, i spreman je da ponovo izvrši genocid; štaviše, već priprema nove Jasenovce. Čak 1995. godine predsjednik bosanskih Srba Radovan Karadžić tvrdio je da su se 1992. godine Hrvati spremali da ponove genocid protiv Srba iz Drugog svjetskog rata.[21)]

Bošnjaci su takođe postali cilj generičke krivice srpskih nacionalista. Tokom Drugog svjetskog rata Bošnjaci su bili opkoljeni sa svih strana borbenih linija; neki su se borili na strani ustaša, mnogi na strani partizana, dok su mnogi drugi poklani kako od ustaša tako i od četnika. Štaviše, broj Bošnjaka pobijenih u Drugom svjetskom ratu recipročan je broju bosanskih Srba. Nacisti su regrutirali Bošnjake u dvije SS divizije. Te divizije poslužile su kao simbol kako bi se Bošnjaci poistovjetili s nacističkim

zločinima iz Drugog svjetskog rata, a ignorirala glavna uloga koju su drugi Bošnjaci odigrali u partizanskom pokretu i u spašavanju života svojih jevrejskih i srpskih komšija.[22] Pisanje političara Vuka Draškovića bilo je posebno značajno za pokretanje mržnje protiv svih Hrvata i Muslimana. Drašković je Muslimane oslikao kao Srbe koji su izdali svoju rasu prešavši na islam i, u kontekstu Drugog svjetskog rata, kao sadistička čudovišta.[23]

S Lazarevim moštima paradiralo se širom Bosne i Hercegovine, i to tako što su se kosti ustaških žrtava vezivale za kosti Hrista-kneza. Bol i gnjev živih uspomena (većina srpskih porodica imala je članove koji su nestali u Drugom svjetskom ratu) kombinirani su s bolom i gnjevom iz mitskih vremena; Jasenovac i 1389. godina spojeni su u sadašnjosti u jedan jedinstveni trenutak. Svečanu povorku Lazarevih posmrtnih ostataka po Bosni i Hercegovini pratio je proglas o neprijateljima "napaćenog srpskog naroda": "Učinićemo sve što možemo da bismo zgazili njihovo pleme i potomke tako potpuno da ih se čak ni istorija neće sećati".[24]

PRISVAJANJE PRIKAZA MUKA ISUSOVIH

Optužbe za genocid protiv kosovskih Albanaca, navodna ustaška priroda svih Hrvata i navodno izdajstvo rase od strane Bošnjaka sačinili su smrtonosni napitak.[25]

Rad političkog karikaturiste Milenka Mihajlovića nudi okus tog napitka. U maju 1989. godine, u jeku rasprave o Kosovu i srpskog gnjeva zbog nataliteta kosovskih Albanaca, Mihajlović je objavio karikaturu koja prikazuje mnoštvo albanskih beba s idiotski iskeženim osmijesima kako se roje iza maršala Tita, koji je prikazan kao pčela-matica. U septembru iste godine Mihajlović je nacrtao ustaše kako pecaju srpske bebe udicama od bodljikave žice. Kako su srpska sredstva informiranja pojačavala svoje optužbe da su svi Hrvati genocidni, Mihajlović je u januaru 1990. godine objavio karikaturu koja prikazuje rimokatoličkog prelata sa krunicom napravljenom od očiju srpske djece; srpska dječica praznih očnih duplji okružuju svećenika. Smrtonosni položaj bosanskih Muslimana najavljen je u Mihajlovićevoj karikaturi iz septembra 1990. godine. U njoj se rimokatolički prelat i muslimanski hodža s fesom na glavi svađaju oko srpske bebe. Prelat želi da pokrsti bebu, a Musliman da je obreže. Druga slika prikazuje prelata kako bebi kopa oči, a Musliman mu razvlači kožicu pod velikom britvom. Do tog je stepena nacionalizam degradirao srpsku kulturu i građanske vrijednosti da su Mihajlovićeve karikature objavljivane ne po nekim opskurnim časopisima nego u beogradskim *Književnim novinama*, zvaničnom glasilu Udruženja književnika Srbije.[26)]

Do 1992. godine optužbe protiv Albanaca, Hrvata i slavenskih muslimana bile su međusobno isprepletene u tvrdnju kako o stvarnom tako i o neminovnom predstojećem genocidu protiv Srba, koji je rezultat svjetske islamske zavjere što je po-

V – Slika 2. Nacionalistička karikatura autora Milenka Mihajlovića: katolički svećenik i muslimanski hodža svađaju se oko srpske bebe; musliman maše britvom za obrezivanje. Preneseno iz *The New Combat* od septembra 1990. godine

mažu Njemačka i Vatikan. Optužbe su ponavljali srpski vjerski prvaci poput mitropolita Amfilohija Radovića, koji je u kosmičkoj terminologiji podsjećao na Njegoša: pravoslavlje je na Balkanu "poslednje ostrvo svetosti, neuznemirene i nezagađene istine", protiv kog "su usmerene sve nečastive sile".[27] Strahovi od demografske zavjere koju su skovali muslimani iskorišteni su kako bi se potaklo na povećanje nataliteta u Srba. Vasilije, vladika zvorničko-tuzlanski, upozorio je na katastrofu zbog niskog priraštaja Srba. Srpska pravoslavna crkva nudila je odlikovanja srpskim majkama koje rađaju više djece. Jedan srpski umjetnik zahtijevao je da Srpkinje rađaju svakih devet mjeseci. Ukoliko neka žena odbije, "Predaćemo je *mudžahedinima* (islamskim ratnicima) iz /Ujedinjenih Arapskih/ Emirata. Neka je onda oni oplode."[28]

Do početka sukoba u Bosni, nacionalna mitologija, mržnja i neosnovane optužbe za stvarni genocid na Kosovu i najavljeni genocid u Bosni uobličili su se u kodeks: optužba za genocid postala je signal za početak genocida. Svjedoci su 1992. godine počeli primjećivati određeni obrazac u zločinima srpskih snaga u Bosni i Hercegovini. Čim bi se na lokalnim vijestima čulo da se Hrvati i Bošnjaci spremaju da istrijebe Srbe u nekom selu, uslijedio bi srpski pokolj nad njima.

José Maria Mendiluce, predstavnik Visokog komesarijata Ujedinjenih naroda za izbjeglice (UNHCR), bio je svjedok organiziranog ubijanja Muslimana u gradu Zvorniku. Primijetio je da se oni uklapaju u obrazac zločina koje su vršile paravojne oružane snage vjerskog nacionaliste Vojislava

Šešelja: "Danima su beogradska sredstva informiranja pisala o tome kako postoji zavjera da se pobiju svi Srbi u Zvorniku. Vlasti u Zvorniku shvatile su da se radi o tipičnom manevru Šešeljevih radikala dobrovoljaca. Taj manevar uvijek je prethodio ubijanju Bošnjaka i već je bio primijenjen u Bijeljini i mnogim drugim mjestima duž rijeke Drine."[29] Ta ideologija, gruba i sveobuhvatna, poprimila je konačan oblik. Opovrgnuti bilo koji ili čak najveći dio srpskog radikalnog stava samo bi dovelo do novih optužbi i usmjerilo bijes u novim pravcima. Opravdavajući zločine u Bosni, srpski nacionalisti ukazali bi na zločine hrvatske vojske u Drugom svjetskom ratu ili u srpsko-hrvatskom ratu iz 1991. godine. Kad bi se ukazalo na to da pretežno bošnjačko stanovništvo izabrano za istrebljenje nema nikakve veze sa hrvatskom vojskom i da ga je, štaviše, ta ista vojska napala 1993. godine, srpski nacionalisti bi na sve Bošnjake prebacili krivicu za zlodjela onih koji su se borili na strani ustaša u Drugom svjetskom ratu. Kad bi se ukazalo na to da su brojne porodice koje su najviše propatile u napadu srpske vojske na Bosnu bile porodice partizana iz Drugog svjetskog rata koji su se borili protiv ustaša, srpski nacionalisti bi krivicu prebacili na otomansku izopačenost i tretirali Bošnjake kao Turke. Kad bi se ukazalo na to da su slavenski muslimani isto tako domaći u tim krajevima koliko i pravoslavci ili katolici, diskusija bi skrenula na tvrdnju da su bosanski muslimani fundamentalisti i da Srbija brani Zapad od fundamentalističkih prijetnji radikalnog islama. Kad bi se ukazalo na to da su većina Bošnjaka antifundamentalisti po tradiciji i karakteru, srpski nacionalisti bi skrenuli na

konačan odbrambeni stav: ovo je građanski rat u kom su sve strane krive, niko nije anđeo, a svijet bi trebalo da pusti sve zaraćene da same riješe svoje probleme.[30] Mržnja prema Albancima, mržnja prema Hrvatima, mržnja prema muslimanima (kako albanskim tako i bosanskim) kombinirane su i pojačavane kroz beskrajne omče viktimizacije što nisu imale veze s dokazima ili zdravim razumom. Onda bi se jezik vječne žrtve prebacio na kodeks u kom su optužbe zbog genocida nad Srbima postajale signal da se pokrenu genocidne operacije protiv Bošnjaka.

Godine 1987. srbijanskog funkcionera komunističke partije po imenu Slobodan Milošević prekorili su srpski nacionalisti na Kosovu što se ne stara o srpskim interesima u Pokrajini. Milošević je otišao na buran sastanak s kosovskim Srbima. Ogromna masa Srba okružila je zgradu u kojoj se održavao sastanak. Kad je Milošević izašao iz zgrade, jedan stariji, izmožden Srbin pritrčao mu je i doviknuo da kosovska policija, u kojoj su pretežno Albanci, tuče ljude u gomili.

"Niko ne sme da vas bije!" Taj Miloševićev odgovor prikazan je širom Srbije na svim glavnim televizijskim stanicama. Međutim, gledaocima nije prikazano kako je cijeli incident režiran. Srpski nacionalisti, uz Miloševićevo odobrenje, snabdjeli su rulju kamionima punim teških kamenica. U određenom trenutku gomila je počela bacati kamenje direktno u lice policajcima što su stajali u blizini. Nasilje je potaknuto kroz manipulaciju gomilom i eksploatirano kroz manipulaciju sredstvima informiranja, što je bila taktika koju će Milošević usavršiti tokom svog uspona do apsolutne moći.[31]

28. juna 1989. srpski pravoslavni patrijarh vodio je procesiju od tri stotine srpskih sveštenika u grimiznim odorama kod manastira Gračanice na Kosovu. Obilježavali su 600-godišnjicu Lazareve smrti u Kosovskom boju. Patrijarh je zapalio dvije svijeće duge tri metra u čast mučenika kosovskog boja, a onda ih pohranio kako bi mogle biti zapaljene u narednom stoljeću, na 700-godišnjicu. Cijelih sedam dana srpski su se hodočasnici okupljali oko manastira kako bi se molili pred Lazarevim moštima.[32]

Nedaleko odatle, na Gazimestanu, polju gdje se bitka odigrala, ogroman broj hodočasnika, procijenjen između milion i dva miliona, iskupio se na komemoraciji Kosovske bitke.[33] Tom prilikom, 28. juna 1989. godine, srbijanski predsjednik Slobodan Milošević konsolidirao je tri godine napora da potakne i prisvoji radikalna nacionalistička osjećanja.

Srbija je bila naviknuta kako na kult mitskih ličnosti (Miloš Obilić, knez Lazar) tako i na kult ličnosti pod Titom, čija je slika krasila kuće i kancelarije širom Jugoslavije. Dok je 28. juna 1989. godine stajao pred nepreglednom gomilom na Kosovu, Milošević je mogao vlastitim očima vidjeti dokaz da je on postao most između titoističkog Velikog Vođe i srpske nacionalističke ikone: U gomili, tik do slika kneza Lazara, bile su slike Slobodana Miloševića. Pred tom beskrajnom i euforičnom ruljom Milošević je progovorio o drevnim bitkama kojima je odbranjena Evropa i upozorio na bitke koje predstoje.

Tri vektora mitske moći spojila su se u režiji prikaza muka Isusovih. Preci slavenskih muslimana iz četrnaestog stoljeća okarakterizirani su kao ubojice Hrista, a onda su, kroz "rupu u vremenu" postignu-

tu tom predstavom, poistovjećeni sa savremenim slavenskim muslimanima u Bosni. Mržnja prema Albancima u pokrajini Kosovo iz 1989. godine stopljena je s mržnjom prema slavenskim muslimanima. A zločini iz Drugog svjetskog rata uskrsnuti su i pripisani Hrvatima i Bošnjacima kao cijelim narodima.

Tri toka gnjeva – ekshumiranje ostataka srpskih žrtava genocida iz Drugog svjetskog rata, procesija s Lazarevim moštima po Bosni i Kosovu i hodočašće Srba relikvijama na Kosovu – kanalizirani su u jednu jedinstvenu bujicu gnjeva. Za tri godine isti oni što su 1989. godine dirigirali proslavama organizirat će neizrecive zločine protiv bosanskih civila.[34)]

KRST SNAJPERA

U decembru 1993. jedan stanovnik Sarajeva izašao je iz svog stana. On je bio otac one postdiplomke što je ubijena dok je pokušavala spasiti knjige kad je u avgustu 1992. godine spaljena Nacionalna biblioteka. On se u Drugom svjetskom ratu, kao pripadnik partizanskih jedinica, zajedno s Hrvatima, Srbima, Slovencima i ostalima, borio protiv nacista. Poslije rata, zatvorila ga je Titova tajna policija. Bio je zgodan muškarac blagih očiju i mršavog, orlovskog nosa pod šeširom.

Govorilo se da je od svih tragedija što su ga zadesile ubojstvo njegove kćerke dok se vraćala iz biblioteke bila prva stvar koja ga je uistinu uzdrmala. Neki su mislili da mu je dodijalo stalno

poniženje s kojim su Sarajlije bile suočene – što moraju puzati duž zidova kako bi izbjegli neprekidnu snajpersku vatru. Kako je tog decembarskog dana otvorio vrata i ne krijući se izašao na ulicu, neko ga je ulovio u krst snajpera.

Taj krst bio je veza između mita i simbola: Mit o ubojici Hrista, konstruiran u devetnaestom stoljeću i nanovo donesen u današnje vrijeme kroz 600-godišnjicu Lazareve smrti, isfabricirani genocid nad Srbima na Kosovu i manipulacija srpskim patnjama iz Drugog svjetskog rata kako bi se optužili svi Hrvati i Bošnjaci i usadio strah da je još jedan genocid neizbježan. A ipak, sam nišan puške nije bio dovoljan da izazove pucanj. Neko je morao razdijeliti puške, napuniti ih i izdati naređenje da se puca.

ČETVRTO POGLAVLJE

Maska različitosti

Do 1992. godine došlo je do niza zlokobnih događaja: Na površinu je isplivao jezik ekstremne paranoje; javljale su se tvrdnje da jedna etno-religijska grupa navodno kuje zavjeru i priprema genocid; paravojske su se naoružavale kako bi se borile protiv savezne vlade, koja je navodno podržavala zavjeru o genocidu; pripremala se bitka za spas kršćanskih vrijednosti i kršćanskog identiteta; jedan žestoki tekst – koji su čitali i napamet učili svi pripadnici paravojske – nabrajao je zavjere protiv kršćana, bitku za spas kršćanstva i kaznu što čeka izdajnike nacije; podmetanje bombi, pucnjava i drugi teroristički akti koje su takve paravojske izvodile bili su sve češći...

To je pozadina podmetanja bombe u Federalnu zgradu u Oklahoma Cityju 19. aprila 1995. godine, koje su izvršili ljudi povezani sa paravojskama Pokreta za kršćanski identitet (Christian Identity Movement). Prvoosumnjičeni za podmetanje bombi, Tomothy McVeigh, proučio je "bibliju" Pokreta za kršćanski identitet, knjigu Williama Piercea *Turnerovi dnevnici*, koja sadrži fantastičnu priču o etno-religijskoj zavjeri protiv arijevskih kršćana, rat paravojski za spas njihovog kršćanskog identiteta, podmetanje bombi u federalne zgrade i vješanje žena koje krše čistotu vlastite rase udajom za Jevreje ili Crnce.[1)]

Zamislite da takvi ekstremisti dobiju kontrolu

nad najmoćnijim sredstvima informiranja u Sjedinjenim Državama i da pune tri godine emitiraju navodne zločine nekršćana i nearijevaca nad arijevskim kršćanima. Zamislite da takvi ekstremisti imaju podršku nekog visokog funkcionera u vojnoj strukturi Sjedinjenih Država, koji bi ih snabdijevao ne samo puškama već i tenkovima i teškom artiljerijom. Mnogi Amerikanci odbacuju prijetnju takvih grupa i mogućnost takvog etno-religijskog rata. U bivšoj Jugoslaviji ekstremisti su odbacivani na isti način. Malo je bilo onih koji su mogli zamisliti da će ih kroz samo nekoliko godina komšije i prijatelji granatirati iz minobacača ili ih podvrgavati mučenju u logorima za likvidaciju.

STVARANJE ZLOČINACA

Ma koliko bile spremne za eksploziju, simbolične snage postrojene na kosovskoj proslavi 1989. godine nisu bile u stanju da same ostvare genocid. Neko je morao potpaliti fitilj. Srpske nacionalističke snage, zaštićene predsjednikom Srbije Slobodanom Miloševićem, brižljivo su radile na tome da ga potpale. Milošević i srpski nacionalisti iskoristili su zastrašivanje rulje i eksploataciju sredstava informiranja kako bi zbacili predsjednika Srbije Ivana Stambolića i očistili Komunističku partiju i vlade u srbijanskim autonomnim pokrajinama Vojvodini i Kosovu i u Republici Crnoj Gori. Milošević se 1990. godine počeo služiti čistka-

ma kako bi transformirao Jugoslavensku narodnu armiju u oruđe borbe za "Veliku Srbiju" koju su kontrolirali srpski nacionalisti.[2] Godine 1991. iskoristio je napade na Beograđane koji su demonstrirali zahtijevajući slobodu štampe i rat u Hrvatskoj kako bi očvrsnuo vojnike. U maju 1992. godine Milošević se pretvarao da je povukao Jugoslavensku armiju iz Bosne, ali je u stvari jednostavno prekomandirao sve vojnike–bosanske Srbe na službi u saveznoj armiji i prebacio ogromne količine naoružanja vojsci bosanskih Srba, čije je troškove plaćao iz jugoslavenskog saveznog budžeta.[3] Vođama paravojnih jedinica kao što su Vojislav Šešelj i Arkan Milošević je omogućio pristup sredstvima informiranja, tajnoj policiji, vojnoj komandi i skladištima oružja.[4] Ti su ljudi formirali privatne paravojne odrede i usko sarađivali s regularnim srpskim snagama kako bi širili teror u istočnoj i sjevernoj Bosni.[5]

Srbi koji su odbijali sudjelovati u progonima Bošnjaka bili su ubijani. U dijelu Sarajeva koji je okupirala srpska vojska srpski militanti ubili su jednog srpskog oficira koji se suprotstavio zločinima protiv civila, a onda su desetak dana ostavili njegovo tijelo na ulici kao očigledan primjer. Za vrijeme jednog od "odabira" koje su srpski militanti izvodili u Sarajevu, jedan stariji Srbin po imenu Ljubo prigovorio je što ga razdvajaju od njegovih bošnjačkih prijatelja i komšija; na licu mjesta je nasmrt isprebijan.[6] U Zvorniku, srpski milicioneri su zaklali jednu sedamnaestogodišnju Srpkinju koja se pobunila što strijeljaju muslimanske civile. U krajevima oko Prijedora srpski mili-

tanti strpali su Srbe optužene za pomoć nesrpskim komšijama u koncentracione logore zajedno s onima kojima su ti ljudi pokušali pomoći. Slični incidenti događali su se širom teritorije koju je kontrolirala vojska bosanskih Srba.[7]

Srpski militanti pokušali su isprovocirati osvetničke napade Bošnjaka protiv Srba koji su još uvijek živjeli na teritoriji što ju je kontrolirala bosanska armija. Teorija je bila da će takvi napadi istjerati preostalo srpsko stanovništvo iz dijelova pod kontrolom bosanske Vlade i tako stvoriti dva etno-religijski čista entiteta, jedan srpski a drugi muslimanski. Tako bi bila opravdana tvrdnja ekstremnih vjerskih nacionalista da Srbi nikad ne mogu bezbjedno živjeti s Bošnjacima.[8] Tokom "čišćenja" područja oko Bijeljine 1994. godine, Bošnjaci koji su preživjeli tu operaciju protjerani su prema gradu Tuzli, koji je bio pod kontrolom Bošnjaka, ali koji ima veliki broj srpskog stanovništva. Mladi ljudi odvedeni su u logore na ropski rad. Njihovim porodicama je rečeno da, ukoliko žele ponovo vidjeti one odvedene u logore, moraju preoteti kuće Srba u Tuzli, protjerati Srbe na teritorije pod kontrolom srpske vojske, a onda će drugi zarobljenici biti pušteni na slobodu.[9] Iako je stvarno došlo do jednog napada na Srbe u Tuzli nakon što je 1993. godine u grad iz pregažene srebreničke enklave stigao prvi val nesretnih izbjeglica, tuzlanske su vlasti, usprkos svim pretpostavkama, uspjele sačuvati multireligijski grad.

Srpski oficiri služili su se alkoholom kako bi slomili normalne inhibicije mladića pod svojom komandom. Iz noći u noć srpski vojnici su održavani u pijanom stanju, ponekad nekoliko sedmica zare-

dom; vojne konvoje pratili su kamioni puni šljivovice. U dijelu Sarajeva koji je bio pod srpskom kontrolom uveden je večerniji *šljivovični sat*, tokom kog su se srpski vojnici opijali i preko zvučnika emitirali, sa svim jezovitim pojedinostima, šta će raditi od bosanskih civila kad im ovi padnu šaka. Oni koji su preživjeli masovne likvidacije pričali su da su zločini slijedili nakon što bi vojnici jednom počeli da piju.

Komandanti logora smrti uveli su praksu da logore širom otvaraju lokalnim srpskim radikalima, gangsterima i nezadovoljnicima, koji su svake noći dolazili kako bi prebijali, mučili i ubijali zatvorenike.[10] Takva praksa je imala za posljedicu širenje saučesništva u zločinima u okolini. Raspodjela ukradene robe i napuštene imovine isto je tako širila saučesništvo. Svaki "očišćeni" grad podrazumijevao je mogućnost da se nabave automobili, kućanski aparati, stereo i televizijska oprema.[11] Kad bi jednom neka porodica u svoju kuću unijela nešto što je pripadalo nekom susjedu, bilo je manje vjerovatno da će se buniti protiv "etničkog čišćenja".

Vođe paravojnih jedinica radile su na stvaranju kodeksa brutalnosti. Arkan, vođa paravojnih odreda Tigrovi, služio se svojim štabom u gradiću Erdutu kao centrom za obuku. Srpski regruti obučavani su kako u borbi protiv neprijatelja nemaju pravo da poštede ni djecu, ni žene, ni starce.[12] Srpski vojni komandanti pokazivali su reporterima i vlastitim jedinicama kako se reže ljudsko grlo tako što su za obuku klali svinje.

Konačna dehumanizacija zločinaca odvijala se u formi rituala, kad bi mladi vojnici bili primorani posmatrati mučenje, silovanje i ubijanje, a za-

tim prisiljavani da sudjeluju. Odbiti značilo je rizikovati smrt. Učestvovati je značilo naučiti da vjeruješ da žrtve u stvari ionako nisu ljudi.

Dehumanizacija žrtava postizala se na različite načine. Zatočenici su mjesecima držani u izuzetno tijesnim prostorijama, bez klozeta ili sanitarnija. Žene su pričale o sramu što su ga osjećale jer su bile primorane da nose odjeću umrljanu menstrualnom krvlju. Sedmice ishrane na rubu gladi, nedostatak vode i nepostojanje higijenskih uslova pretvarali su zatočenike u prljave, ispijene sjenke osoba koje su nekad bili. Gradovi koje srpska vojska nije zauzela bivali su blokirani. U njih je puštano vrlo malo konvoja, a neke sigurnosne zone, kao što su bile Srebrenica, Žepa ili Bihać, pretvorene su u prebivališta bijede – ono što je jedan od onih koji su radili s izbjeglicama nazvao koncentracionim logorima Ujedinjenih naroda.[13]

Nadijevanje dehumanizirajućih imena bilo je isto tako značajno u motiviranju na genocid. U krajevima koje su okupirali Srbi, bosanski Hrvati su bez razlike nazivani ustašama, što je bila referenca na fašističke jedinice iz Drugog svjetskog rata. Bošnjaci su nazivani Turcima (izraz otuđenja i pogrde kad bi ga koristili srpski i hrvatski militanti), ustašama i "balijama". Porijeklo izraza "balija" je opskurno. Neki vjeruju da on ima veze s južnoslavenskim izrazom za pljuvačku ili slinu (*bala*); drugi sugeriraju drugačiju etimologiju. Bošnjaci koji su preživjeli "etničko čišćenje" izjavljivali su kako bi nacionalistički Srbi "ispljunuli" taj izraz na njih.[14] Jedna popularna pjesma u Beogradu zasnivala se na rimovanju "Alija" (ime bosanskog

predsjednika Izetbegovića) sa "balija".

Kako u Republici Srpskoj tako i u užoj Srbiji vođe paravojnih jedinica postali su gospodari u svojim zajednicama zahvaljujući kontroli nad nekretninama i pokretnim posjedom pobijenih ili protjeranih nesrba. Kako je srpska privreda teturala pod teretom ratnih troškova, korupcije i ekonomskih sankcija, onaj ko je mogao pribaviti sve što je bilo potrebno – višak hrane, lijekove, benzin ili novi stereo – bio je vođa paravojnih jedinica. Nije bilo potrebno pitati odakle roba dolazi.

Upotreba maski simbolizirala je metode kojima su se služili organizatori genocida. Kada su 1991. godine počele borbe u Hrvatskoj, srpske neregularne snage nosile su maske za skijanje ili maskirne boje za lice. Oni koji su preživjeli zločine govorili su o tome kako su pokušavali prepoznati naglasak svojih maskiranih mučitelja ne bi li zaključili odakle dolaze. Ponekad bi žrtva prepoznala glas nekog susjeda.[15] U mnogim slučajevima čovjek iza maske uživao je u tome da mu neko preko glasa prepozna identitet, a u nekim slučajevima bi čak ismijavao svoju žrtvu činjenicom što se poznaju.

Maska je preobražavala identitet. Prije nego što bi je navukao na lice, pripadnik paravojne jedinice bio je dio multireligijske zajednice u kojoj su katolički Hrvati, pravoslavni Srbi, slavenski Muslimani, Jevreji, Romi i drugi živjeli zajedno. To su bili njegovi prijatelji, kolege s posla, susjedi, ljubavnice, rodbina njegove supruge. Kad bi jednom navukao masku, postajao je srpski heroj; oni koje je mučio bili su *balije* ili Turci, izdajnici rase i ubojice Hrista-kneza Lazara.

VI – Slika 3. Maske i religijski teror. Arkanova paravojska "Tigrovi". Ron Haviv, SABA Press Photos, 1990. godine

Usprkos naporima srpskih vjerskih nacionalista da dehumaniziraju kako vlastito stanovništvo tako i ciljanu populaciju, mnogi Srbi su pružili otpor i sačuvali svoju ljudskost. Srbi u Srbiji u velikom su broju izbjegavali vojnu obavezu. Bilo je uobičajeno da preživjeli Bošnjaci izjavljuju kako im je neki Srbin (ili Hrvat u slučaju nasilja hrvatskih ekstremista) pomogao da pobjegnu. Poneki vojnik ili stražar na granici pretvarao se da ne vidi kad bi neki Bosanac umakao s mjesta zločina ili pobjegao na sigurnu teritoriju. Poneka porodica je znala, uz veliki rizik, u svojoj kući kriti bjegunca. Jedan preživjeli Bošnjak iz logora za likvidaciju u Sušici pomenuo je jednog srpskog sveštenika koji mu je pokušao pomoći.[16] Bogdan Bogdanović, bivši gradonačelnik Beograda, hrabro je govorio protiv sistematskog uništavanja džamija i drugih kulturnih spomenika. Mnoge priče o otporu i hrabrosti ne mogu se ovdje navesti, jer su oni što su pružili otpor ili njihove porodice još uvijek izloženi odmazdi.[17]

Većina bosanskih Srba 1995. godine nije živjela u onim dijelovima Bosne i Hercegovine koju je okupirala srpska vojska, već su pobjegli, mnogi od njih u užu Srbiju. 1994. godine predsjednik Milošević je dozvolio agentima Radovana Karadžića i vođama paravojnih formacija poput Arkana da pročešljaju cijelu Srbiju i sakupe hiljade Srba iz izbjegličkih logora, maltretirajući ih zato što odbijaju da se bore i kažnjavajući ih tako što su ih slali u prve borbene redove gotovo bez ikakve obuke.

U krajevima pod kontrolom bosanske Vlade formirano je Srpsko građansko vijeće kako bi se borilo za multireligijsko društvo i artikuliralo interese Srba privrženih multireligijskoj Bosni i Hercegovini. Srpsko građansko vijeće je ukazalo na to da je ukupan broj Srba što žive pod kontrolom Republike Srpske manji od 50%; više od 150.000 živjelo ih je u krajevima pod kontrolom bosanske Vlade, a oko 500.000 ih je prebjeglo u inostranstvo. Vijeće je kritiziralo međunarodnu zajednicu što vjersku nacionalističku frakciju tretira kao jedinog predstavnika srpskog naroda.[18]

SRPSKA CRKVA I SINDROM STEPINCA

U Bosni i Hercegovini je Srpska pravoslavna crkva napravila istu grešku koju je Katolička crkva napravila u Hrvatskoj za vrijeme Drugog svjetskog rata: postala je sluga vjerskim nacionalističkim militantima. U brojnim slučajevima srpsko pravoslavno sveštenstvo je podržavalo ekstremiste koji su vršili genocid u Bosni i Hercegovini i davalo obrednu i simboličnu podršku programima etničkog izgona i uništavanja džamija.

Krajem osamdesetih godina Srpska pravoslavna crkva sarađivala je s akademicima i literatima kako bi istakla motiv muslimana kao ubojica Hrista i izdajnika rase. Taj motiv je konačno dominirao komemoracijom 600-godišnjice Kosovske bitke. Oni koji su podržavali Republiku Srpsku znali su napamet *Gorski*

vijenac i citirali ga, a učili su i druge još nasilnije vjerske epove dok su smišljali i izvodili svoj genocid. Stihovi iz ovih epova, koji veličaju istrebljenje bošnjačkih civila, postavljani su na Internet još dok su različita sela i gradovi u Bosni i Hercegovini "čišćeni" od Bošnjaka, a sva svjedočanstva o bošnjačkoj kulturi čupana iz korijena.[19] Pripadnici paravojnih formacija uključeni u zločine nosili su komade platna koji su prikazivali bitku na Kosovu i primali su medalje s imenom Miloša Obilića, ubojice sultana Murata.[20] U jednom pravoslavnom manastiru nedaleko od Sarajeva jedan srpski sveštenik blagoslovio je sljedbenike nacional-fašističkog vojnog zapovjednika Vojislava Šešelja nakon što su trijumfalno glasno pročitana imena gradova povezanih s najgorim zločinima počinjenim nad Bošnjacima.[21] Šef policije u Banjoj Luci – mjesta u kom su masovni zločini nad Bošnjacima izvršeni uz saučesništvo policije – primio je delegaciju prvaka Grčke pravoslavne crkve u čast Svetog Arhanđela Mihajila, "sveca zaštitnika Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srpske".[22]

Kada je grad Foča "očišćen" od bošnjačkog stanovništva, a svi tragovi njihovog postojanja raznesени dinamitom i pregaženi buldozerima, ime grada je promijenjeno u "Srbinje". Štaviše, ime *Srbinje* je dovikivano Bošnjacima za vrijeme ubijanja i protjerivanja širom Bosne i Hercegovine. Preimenovana Foča počašćena je posjetama visokih crkvenih veledostojnika. Jedan univerzitetski profesor iz Sarajeva, Vojislav Maksimović, objasnio je da su "/srpski/ borci iz Foče i okolnih krajeva vrli branioci srpstva i pravoslavlja".[23] U Trebinju, jedan pravoslavni sveštenik je predvodio izbacivanje jedne bošnjačke porodice i

otimačinu njihovog doma. U gradu Trebinju su pet stotina godina stara džamija i elegantne građevine u turskom stilu spaljeni, a bošnjačko stanovništvo pobijeno ili protjerano neposredno nakon proslave praznika Svetog Save, osnivača Srpske pravoslavne crkve. Mirko Jović, vođa terorističkog odreda Belih orlova, zazivao je "hrišćansku, pravoslavnu Srbiju, bez muslimana i bez nevjernika".[24]

Dok je još bio iguman, srpski pravoslavni vladika Atanasije od Hercegovine okarakterizirao je islamski stil u arhitekturi – kuće s unutrašnjom avlijom okruženom zidovima – kao znak islamskog "primitivizma" od Bihaća do Bagdada i Beograda".[25] Zvanično glasilo Srpske pravoslavne crkve promoviralo je pisanje i kult ličnosti paravojnog lidera Vuka Draškovića, jednog od glavnih podstrekača na zločine protiv Bošnjaka; druga publikacija Pravoslavne crkve osuđivala je one koji se nisu željeli pridružiti oružanoj borbi protiv "sila zla koje su protivne Bogu (pa samim tim i čovječnosti)".[26] Podržavanje napada na muslimane od strane srpskog sveštenstva bilo je zasnovano na općim stereotipima Bošnjaka kao naroda; kompleksna i šarolika priroda bosanskog islama bila je ignorirana. Mitropolit Hristofor, vođa Srpske pravoslavne crkve u Sjedinjenim Državama, naveo je spisak stereotipa o muslimanima, podrazumijevajući da su svi oni nalik radikalnim sljedbenicima iranskog ajatolaha Homeinija. Kad ga je neko zapitao jesu li muslimani u Bosni i Hercegovini suniti ili šiiti, on je dogovorio: "Ne znam baš mnogo o bosanskim muslimanima, ali oni su muslimani".[27] Vasilije, vladika zvorničko-tuzlanski, ponudio je bizarno shvatanje da za muslimane u

Bosni i Hercegovini važi da što više nevjernika pobiju, tim su bliže raju.[28] Vjerski stereotipi su se dopunjavali sa psihološkim: Jovan Rašković, mentor Radovana Karadžića, tvrdio je kako muslimansko pranje prije molitve pokazuje "analno-analitičku" prirodu Bošnjaka kao naroda.[29]

Još prije rata, širom svijeta je među pravoslavnim Srbima pokrenuta kampanja da se financira masivna nova saborna crkva u Beogradu. Zvaničnici Srpske pravoslavne crkve promovirali su taj projekat s neprekidnim referencama na činjenicu da će crkva biti sazidana na istom mjestu na kom su otomanski Turci spalili mošti Svetog Save, osnivača Srpske pravoslavne crkve.[30] Srpske vjerske vođe pjevale su hvalospjeve onim srpskim funkcionerima koji su bili odgovorni za planiranje i provođenje politike "etničkog čišćenja". Na Vaskrs 1993. godine mitropolit Nikolaj, najviši veledostojnik Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini, stao je između Radovana Karadžića i generala Ratka Mladića i govorio o bosanskim Srbima pod njihovim vodstvom kao o "slijeđenju teškog puta Hristovog". Karadžić je nagovijestio da bi se problem u Bosni i Hercegovini mogao riješiti ukoliko bi muslimani samo prešli na srpsko pravoslavlje.[31]

Ono što su srpski disidenti nazvali klerikalističkom frakcijom srpskih militanata jasno se manifestuje u liku Arkana, koji je prijatelj i saveznik Radovana Karadžića i štićenik srbijanskog predsjednika Slobodana Miloševića. Nakon što se ruski neonacista Vladimir Žirinovski izgrlio s najvišim živim nacističkim esesovskim oficirom u Austriji, doživio je dobrodošlicu punu obožavanja u Arka-

novom uporištu Bijeljini u istočnoj Bosni. Arkan je poveo Žirinovskog u obilazak i pokazao mu parkiralište na kom je nekad stajala džamija.[32]

Srpski sveštenici mahali su kadionicama i blagoslovili boks-meč u jednom Arkanovom kazinu. Srpsko sveštenstvo bilo je na čelu Arkanovog vjenčanja s popularnom srpskom muzičkom zvijezdom pod imenom Ceca 1995. godine, otvorenog za javnost i uz silnu muziku. Za sam obred, koji su pohađale pravoslavne vladike iz dijelova Bosne i Hercegovine i Hrvatske pod kontrolom Srba, Arkan je obukao staro crnogorsko ratničko odijelo okićeno ogromnim krstom, a njegovi sljedbenici su mahali papirnatim zastavama s pravoslavnim krstom i nacionalističkim parolama. Ceca je bila odjevena kao "Kosovka devojka", lik Marije Magdalene koja njeguje kosovske mučenike dok oni leže na samrti na bojnom polju. O zločinima u Bosni i Hercegovini Arkan je rekao: "Mi se borimo za našu veru, za Srpsku pravoslavnu crkvu."[33]

Sveštenici Srpske pravoslavne crkve sjedili su kao izabrani članovi u Skupštini Republike Srpske. Kada je general Ratko Mladić, koga je Međunarodni sud za ratne zločine optužio po višestrukim tačkama zbog genocida, postao meta kritike, srpsko sveštenstvo je stalo u njegovu odbranu. U drugu ruku, Pravoslavna crkva je sporo reagirala kada je trebalo obavljati crkvene dužnosti za Srbe u krajevima pod kontrolom bosanske Vlade, gdje su crkve netaknute, ali nedostaje sveštenika. Jedan srpski sveštenik uči da Hrvati i Bošnjaci imaju plan o genocidu protiv Srba i da je "onaj koji zaboravi gori od onog ko je prvi napravio zlodjelo".[34] Pravoslavni vladika Atanasije napao je one koji su kri-

tizirali protjerivanje bošnjačkih civila i paljenje džamija u hercegovačkom gradu Trebinju.[35]

Godine 1994. pregovarači Kontakt-grupe (Velika Britanija, Francuska, Sjedinjene Države, Rusija i Njemačka) predložili su jedan mirovni plan koji je trebalo da bosanskim Srbima, kojih je 32 odsto, preda 49 odsto teritorija, uključujući i one krajeve u kojima su oni proveli najsistematičnije "etničko čišćenje"; Srpska pravoslavna crkva napala je taj mirovni plan kao nepošten prema Srbima.[36] Mitropolit Nikolaj i Radovan Karadžić su zahtijevali da Sarajevo bude glavni grad Republike Srpske. Karadžić je izjavio da je Sarajevo "oduvijek" bilo srpski grad; pošto su slavenski muslimani prvobitno bili Srbi preobraćeni na islam, Srbi su u Sarajevu bili "prvi", tako da slavenski muslimani nemaju pravo na Sarajevo. Nikolaj se koristio istim navodnim argumentom.[37]

Patrijarh Pavle, svjetski poglavar Srpske pravoslavne crkve, imao je drugačiji stav. Pavle je tvrdio da su Srbi starosjedioci u Bosni i Hercegovini, dok su Bošnjaci stigli s otomanskom invazijom. Pavlovo brkanje vjerskog i etničkog identiteta prevazišla je samo rasna teorija srpskog vjerskog nacionaliste Dragoša Kalajića. Kalajić je tvrdio da slavenski muslimani ne pripadaju Evropi, da je njihova kultura nesvjestan izraz "polu-arapske kulture" i da su slavenski muslimani u Bosni i Hercegovini naslijedili jedan inferiorniji "poseban gen" koji su im Otomani prenijeli od Arapa iz sjeverne Afrike.[38]

U stvari, preci kako bosanskih Srba tako i Bošnjaka živjeli su u ovim krajevima davno prije otomanskih osvajanja. Sarajevo su Otomani osnovali kao glavno privredno, kulturno i političko središte. Međutim, mitologizirana historija i rasistička logika

Karadžića i Nikolaja, kao i njihova alternativna verzija koju je razglasio patrijarh Pavle, zasnivaju se na tvrdnji da slavenski muslimani u Bosni i Hercegovini nemaju pravo na zemlju zato što im nedostaje etnoreligijsko pravo prvenstva. Narod čiji su preci stigli u Bosnu i Hercegovinu zajedno s precima njihovih srpskih susjeda bio je izgnan u stalnu različitost i zanijekano mu je svako pravo na život u tom kraju.

Nakon otkrića logora za likvidaciju, organiziranih silovanja i sistematskog uništavanja džamija, Srpska pravoslavna crkva bila je predvodnik u poricanju. Vladajuće tijelo Pravoslavne Crkve, Sveti arhijerejski sabor Srpske pravoslavne crkve (SPC), izjavilo je: "U ime Božije istine i na osnovu svedočenja naše braće vladika iz Bosne i Hercegovine i drugih verodostojnih svedoka, izjavljujemo, preuzimajući punu moralnu odgovornost, da takvi logori niti su postojali niti postoje u Srpskoj Republici Bosni i Hercegovini." Sabor je isto tako uputio protest protiv evropske ravnodušnosti prema genocidu u Bosni i Hercegovini – navodnom genocidu protiv Srba. Taj dokument sastavljen je u maju 1992. godine, dok su srpske vojske trijumfalno divljale širom Bosne i Hercegovine, a stotine hiljada nesrba ubijano i protjerivano iz svojih domova, pred očima lokalnih srpskih pravoslavnih sveštenika i vladika.[39]

Neki su branili vodstvo Srpske pravoslavne crkve ukazujući na njegovu kritiku srbijanskog predsjednika Slobodana Miloševića. Međutim, Srpska pravoslavna crkva počela je kritizirati Miloševića tek kad se on povukao s pozicija ekstremnog nacionalizma kojih se držao do 1994. godine. Vladika Anastasije Hercegovački poticao je Srbe da "ne kapituliraju

pred svijetom, kao što je Milošević učinio. Lešinari sa Zapada neće dobiti naš potpis /na mirovni plan/."[40] Iako su neke vođe Srpske pravoslavne crkve ponudile opću osudu nacionalizma kao "znak otpadništva",[41] odbili su da osude specifične zločine počinjene u ime srpskog pravoslavlja; drugi su podržali srpske ekstremiste. Dok je Međunarodni sud za ratne zločine vodio istragu koja će dovesti do dizanja optužnice protiv Radovana Karadžića po više tačaka za genocid, Grčka pravoslavna crkva dodijelila je Karadžiću 900 godina star "Orden prvog reda Vitezova Svetog Dionizija od Zakinta" proglasivši ga "jednim od najistaknutijih sinova našeg Gospoda Isusa Hrista koji radi za mir".[42]

Neki od pravoslavnih hrišćana uputili su apel Srpskoj pravoslavnoj crkvi da zauzme čvrst stav prema nasilju u Bosni i Hercegovini.[43] Pa ipak, jedan od potpisnika tog apela branio je partijarha Pavla od oštrijih kritičara ukazujući na pismo koje je Pavle napisao osuđujući ubijanja nesrba i spaljivanje katoličkih crkava u Banjoj Luci.[44] U tom pismu Pavle je odgovornost za zločine u Banjoj Luci prebacio na izbjeglice iz zapadne Slavonije, koje su u proljeće 1995. godine pobjegle pred ofanzivom hrvatske vojske. Nema opravdanja za njihove postupke, izjavio je Pavle, ali se oni mogu razumjeti kao činovi izbjeglica u stanju "osvetničke malodušnosti". U stvari, ubijanja i uništavanja džamija i crkava u Banjoj Luci organizirale su srpske civilne i vojne grupe na samom početku okupacije Banje Luke u aprilu 1992. godine. Do trenutka kad je patrijarh Pavle izrazio svoju osudu, sve džamije u regiji Banje Luke bile su dignute u zrak (činjenica koju on nije pome-

nuo), a taj vjerski teror su već godinama žigosali međunarodni humanitarci koji su radili s izbjeglicama. Možda su srpske izbjeglice djelimično odgovorne za uništavanje katoličkih crkvi i napada na neke Hrvate, ali sve to je ranije obavljeno kao dio konzistentne politike religijski zasnovanih progona. Baciti krivicu na izbjeglice iz zapadne Slavonije znači odbiti suočavanje banjalučkih vlasti s istinom o njihovoj trogodišnjoj ulozi u organiziranju vjerskih progona.

Urednik vjerske publikacije *Pravoslavlje* izjavio je da je "Patrijarh /Pavle/ u pravu... Suviše je rano govoriti o tome ko je šta kome učinio. U ovom ratu svi su krivi."[45] Da su svi krivi u tom "ratu" je bilo konstantno stajalište Slobodana Miloševića. Stanovište "Svi su krivi" je moralno zamračivanje. Ukoliko je zasnovano na tumačenju hrišćanske doktrine o istočnom grijehu, mora se postaviti pitanje treba li takvom čitanju pristupiti s oprezom? Ukoliko su svi krivi, je li iko stvarno kriv za bilo šta posebno? Ukoliko su svi krivi, da li išta treba činiti bilo kojoj osobi što ona nije već zaslužila? Generalizirana krivnja dozvoljava mogućnost udobnog izbjegavanja tvrdoglavoj činjenici da u genocidu nevini pate i da im se patnja nanosi smišljeno.

SAMO SLOGA SRBINA SPASAVA

Na dan 28. juna 1989. godine neizmjerna gomila počela se okupljati u ravnici Gazimestanu, na polju Kosovu, gdje je Lazar ubijen. Slobodan Mi-

lošević se popeo na pozornicu. Na ogromnoj zavjesi iza njega bili su naslikani božuri, cvijeće koje simbolizira Lazarevu krv. Iznad božura bio je srpski nacionalistički znak: pravoslavni krst sa po jednim ćiriličnim "C" (ekvivalent latiničnom "S") u svakom od četiri ugla krsta. Simbol CCCC predstavlja parolu *Samo sloga Srbina spasava*. Značenje riječi "sloga" – jedinstvo, sklad – bilo je ključno za tumačenje parole. Kako je Milošević počeo govoriti o nužnosti borbi – "još uvek ne oružanih, iako ni one nisu isključene" – sloga je počela da se tumači kao sloga Srba protiv Albanaca, a onda se proširila protiv svih drugih.[46] Bilo je prirodno za bivšeg komunističkog funkcionera, vaspitanog u kultu ličnosti koji je okruživao Tita, da se lahko prebaci na drugu vrstu kulta ličnosti. Kako se komunistička partija raspadala, Milošević se vješto transformirao u etno-religijskog nacionalistu. Na 600. godišnjicu Lazareve smrti gomila je popjevala: "Kosovo je Srbija." Drugi skupovi uključivali su parole kao: "Volimo te, Slobodane jer ti mrziš muslimane."[47] U isto vrijeme dok je Milošević stajao na Kosovu pred simbolom CCCC, taj isti simbol i drugi simboli srpskog vjerskog nacionalizma – poput Kosovke djevojke i dvoglavog orla – pojavljivali su se u srpskim zajednicama širom svijeta.[48]

Miloševićevo napuštanje velike Srbije kao cilja u pregovorima koji su doveli do Daytonskog mirovnog ugovora iz 1995. godine, kao i napadi njegove žene (Mirjane Marković) na klerikalistički pokret unutar srpskog nacionalizma, sugeriraju da Milošević nema dubokih etno-religijskih ubjeđenja. Pa ipak, tvrditi da Miloševićeva agresija nije

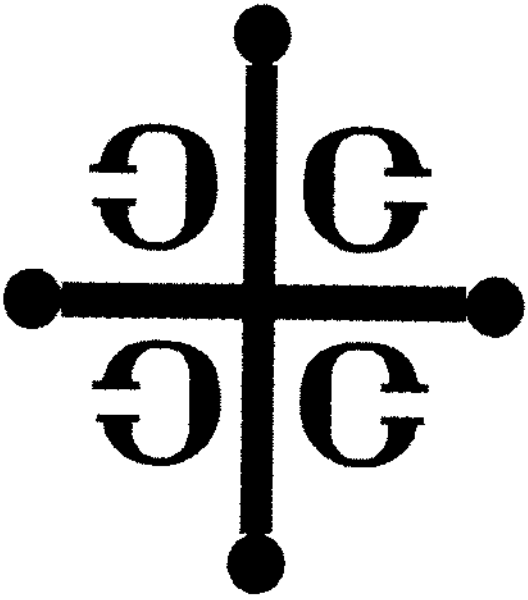

VII – Slika 4. Simbol srpskog vjerskog nacionalizma. Krst sa četiri ćirilična slova "S".

bila motivirana ličnim vjerskim razmišljanjima ne znači reći da snage koje je on pustio s lanca nisu bile duboko, čak fanatično religiozne. Mnogi srpski i hrvatski vjerski nacionalisti nisu religiozni u smislu da redovno održavaju vjersku praksu.

Značajno je napraviti razliku između pridržavanja propisa neke vjere i onog što se popularno naziva fundamentalizmom. Termin "fundamentalizam" bio je izložen kritici kao kategorija ukrštanja kultura na osnovu toga što je ukorijenjen u posebnu religioznost koja ima malo veze s brojnim pokretima u svijetu koji danas nose to ime.[49] Rašire-

na upotreba nekog termina često stvara nova značenja, tako da je u odgovoru na optužbe da su Bošnjaci predstavljali fundamentalističku prijetnju neophodno definirati popularno značenje. U popularnoj upotrebi fundamentalizam ukazuje na potpuno uvjerenje neke ličnosti da on ili ona poznaje istinu ili barem put do istine, nesposobnost da se upusti u samokritiku, žestoku netoleranciju prema onima koji se ne slažu i gorljivost da se iskoristi puna moć države kako bi se nametnula vjerovanja i praksa koji se smatraju ispravnim. U nekim slučajevima vjerski fundamentalizam se razilazi s nacionalizmom i pokušava dokinuti nacionalne države. U drugim slučajevima, kao kod srpskog i hrvatskog hristoslavizma/kristoslavizma, fundamentalizam i nacionalizam se međusobno jačaju i nadopunjuju. U ovom popularnom značenju, klerikalistička krila hrvatskog i srpskog nacionalizma jesu fundamentalistička, a ličnosti poput Miloševića naprosto eksploatiraju fundamentalizam za ostvarenje vlastitih političkih ciljeva.

Naučnici sada proučavaju fundamentalizam ili vjerski nacionalizam kao fenomen ukrštanja kultura, njegove specifične odlike, kao i njegov odnos prema savremenosti i tradicionaizmu.[50] Izvjesno je da će se hristoslavenski vjerski nacionalizam morati istraživati zbog svojih sličnosti i razlika sa drugim savremenim manifestacijama vjerskog militantizma širom svijeta. Naš je cilj jednostavno da ukažemo na ono što se tako često poricalo u vezi s genocidom u Bosni: da je on bio vjerski motiviran i vjerski opravdavan.[51] Vjerske simbole, mitologije, mitove o porijeklu (čista srpska rasa), simbole mučeništva (Lazareve smrt) i esha-

tološke čežnje (Lazarevo uskrsnuće) iskoristili su vjerski nacionalisti kako bi stvorili jednog multipliciranog Miloša Obilića koji se sveti ubojici Hristovom, izdajniku rase, tuđincu i, ironično, lažno optuženom "fundamentalisti" što stanuje u susjedstvu. Ta ideologija funkcionirala je ne samo u govorima i manifestima, već i u specifičnim ritualima svireposti. Preživjeli iz koncentracionih logora izvještavaju kako su tokom mučenja ili kad su preklinjali tražeći vodu bili prisiljavani pjevati srpske vjerske nacionalističke pjesme kojima su izmijenjeni tekstovi kako bi odrazile savremeni konflikt. Jedna od pjesama odnosila se na bosanskog predsjednika Aliju Izetbegovića:

Oj Alija, oj Alija,
ako dođe do boja
ja ću tebe ubiti,
ja ću tebe zaklati,
ko što Miloš junoša
zakla cara Murata...

Gle Turkinje, pred džamijom klanja
svoju ljubav Srbinu poklanja.[52]

Vjerska ideologija nasilja bila je kompleksna. Ona je u isti mah značila savremeni nalet militantnosti poslije hladnog rata, novu pojavu srpske ideologije iz devetnaestog stoljeća koja konstruira "vjekovni antagonizam" između muslimana i hrišćana u kojoj je musliman izdajnik rase, i jedne nove manifestacije u povijesti napada na nehrišćansko stanovništvo u Evropi zasnovane na manipulaciji optužbom za ubojstvo Hrista.[53]

Da li je takva ideologija odraz Srpske pravoslavne crkve ili je, možda, njeno izopačenje, to je pitanje na koje će morati odgovoriti srpska tradicija. Srpska vjera, historija, književnost, umjetnost i kultura iskorišteni su kako bi se opravdao zločin čije razmjere svijet tek treba da pojmi. U nanovo oživljenoj srpskoj pravoslavnoj tradiciji stvarni izdajnik sa Kosova ne bi smio biti nehrišćanin iz susjedstva, već prije oni koji su iskoristili Kosovo i cjelokupno srpsko naslijeđe kako bi potakli na zločine protiv čovječnosti. U takvom jednom ponovnom oživljavanju Srbija bi morala iznova vrednovati one humanije aspekte Lazareve tradicije, one koji kosovsku tugu predstavljaju ne kao vlasništvo srpskih militanata nego kao specifični srpski doprinos zajedničkom razumijevanju među ljudima.[54]

Već dugo kršćanski učenjaci problematiziraju temu ubojice Krista u Novom zavjetu u svjetlu holokausta i njegovih implikacija vezanih za kršćanski antisemitizam. Upotreba motiva ubojice Hrista u bosanskom kontekstu postavlja teološki izazov ne samo srpskoj pravoslavnoj tradiciji. Šutnja samozvanih kršćanskih vođa u mnogim dijelovima svijeta suočenih s genocidom u Bosni jasno ukazuje na to da i sama šira kršćanska zajednica tom pitanju mora pokloniti pažnju. Ukoliko su brojni Srbi podržali taj vjerski motiviran genocid ili su pred njim šutjeli, isto se može reći za većinu naroda.

Izvjesno je da niko ko piše iz Sjedinjenih Država, nacije uspostavljene na tlu "očišćenom" (uz blagoslov religije) od svojih prvobitnih stanovnika i izgrađene trudom drugog naroda pokupljenog kao roblje iz njegove pradjedovske domovine, ni slučaj-

no nema prava na trun moralne superiornosti. Isto tako, niko ko posmatra poticanje na rasni i vjerski rat, koje vrši Pokret za kršćanski identitet, ne može naći nimalo razloga za optimizam.

Prihvatiti odgovornost za genocid unutar naših vlastitih tradicija ne znači odreći se prava i dužnosti da se odupremo novim oblicima genocida. Naprotiv, taj otpor može biti autentičan samo u onoj mjeri u kojoj je ukorijenjen u spremnosti da se suprotstavimo vlastitim demonima. Takav otpor predstavlja dvostruki imperativ upravo zbog saučesništva zapadnih i kršćanskih država, kroz Vijeće sigurnosti Ujedinjenih naroda i NATO, u razaranju Bosne, saučesništva koje ćemo ispitati u posljednjim poglavljima ove knjige.

Nijedan izvještaj o sudbini Bosne ne može biti potpun bez ispitivanja uloge koju je odigrao hrvatski kristoslavizam u podršci uništenju bosanskog naroda. Iako je vjerski element u hrvatskom nacionalizmu bio suptilniji od srpskog vjerskog nacionalizma, nije bio manje efikasan. On je simboliziran u uništenju Starog mosta u Mostaru 1993. godine.

PETO POGLAVLJE

Gospa i dragulj Hercegovine

ČUVAR MOSTA

"Nije dovoljno očistiti Mostar od Muslimana", rekao je jedan pripadnik hrvatskih paravojnih jedinica dok je njegov odred radio na uništenju Mosta; "sve što podsjeća na njih također mora biti uništeno."[1] Na dan 9. novembra 1993. godine, u konačnoj baražnoj vatri, most iz šesnaestog stoljeća, koji je odolijevao mjesecima granatiranja, srušen je u rijeku Neretvu.

Mostar je ime dobio po svom veličanstvenom Starom mostu. Pod otomanskim patronatom Mostar je u šesnaestom stoljeću izrastao u vodeće kulturno i privredno središte. Otomani su gradili mostove, hanove, tržnice i džamije. Do 1987. godine stari grad je rekonstruiran i Mostar je postao značajno turističko mjesto. Grad je bio prepun arhitektonskih remek-djela kao što je Karađozbegova džamija.[2] Njegovim obzorjem dominirali su pravoslavna crkva, katolički zvonik i muslimanska munara, kao svjedoci zajedničkog života tri vjerske skupine.[3]

U centru Mostara nalazio se Stari most, čiji je visoki, vrtoglavi luk skladno povezivao dvije strane grada. Graditelj mosta, dovršenog 1561. godine, bio je Hayruddin, učenik velikog otomanskog neimara Sinana. Građevinski projekt je bio multivjerski i u njemu su sudjelovali graditelji i zanatlije iz cijele pokrajine. Most je preživio četiri stoljeća i trideset zemljotresa.

Mostar je glavni grad pokrajine Hercegovine, čije ime znači "vojvodstvo". Hercegovina leži u jugozapadnom dijelu Bosne i Hercegovine i u izvjesnim periodima tokom srednjeg vijeka imala je zaseban administrativni identitet u odnosu na užu Bosnu. Geografske odlike, dijalekt, običaji i kulturna osobenost cijelog kraja su osebujni. Posebno su upečatljivi bijeli planinski masivi, krševite klisure, predotomanski grobovi i otomanske utvrde. Drugi gradovi u Hercegovini uključuju Stolac i Trebinje (nekad drevni grad, koji su srpski nacionalisti poharali i spalili 1992. godine). Posebno je zanimljiv Počitelj, sa svojim stoljećima starim džamijama, munarama i kućama sagrađenim u otomanskom stilu, posijanim po strmim padinama bregova poput kakvog hercegovačkog Positana ili Amalfija.

EUROPEIZACIJA BOSANACA

Hrvatski predsjednik Franjo Tuđman borio se u Drugom svjetskom ratu s Titovim partizanima. Do vremena hrvatske nezavisnosti 1991. godine od komuniste se preobrazio u vjerskog nacionalistu. U svojoj knjizi iz 1990. godine pod naslovom *Bespuća povijesne zbiljnosti* Tuđman je otkrio antisemitske sklonosti. Natuknuo je da su Jevreji po prirodi genocidan narod, da su bili glavni egzekutori u ustaškom logoru smrti Jasenovcu, u kom se procjenjuje da je pobijeno oko 300.000 Srba, Jevreja i Cigana.[4)] Tuđman je još ranije tvrdio da je tokom Dru-

gog svjetskog rata jedva 60.000 ljudi pobijeno u svim logorima u Hrvatskoj, što je daleko ispod procjena koje daju ozbiljni proučavatelji holokausta.[5] Jevreji su sami krivi za svoje probleme, implicira Tuđman; mogli su ih izbjeći da su poštivali ono što on neodređeno naziva "prometnim znakovima".

Ključ za ovo što Tuđman naziva "prometnim znakovima" može se naći u njegovim stavovima prema Bošnjacima. Tuđman je 1991. godine zaprepastio Warena Zimmermana, američkog ambasadora u Jugoslaviji, svojom ignorancijom i prezirom prema bosanskim muslimanima i svojim planovima da Bosnu pocijepa između "Velike Hrvatske" i "Velike Srbije".[6] Tuđman je želio da Hrvatska bude smatrana dijelom Evrope. Želio je iskorijeniti ono što je smatrao zagađivanjem od strane "Orijenta" (turske i islamske kulture). U septembru 1995. godine, nakon što su njegove snage uništile ogroman dio međureligijske kulture u Bosni i Hercegovini, Tuđman je izjavio da se "Hrvatska prihvaća zadaće da bosanske Muslimane uvede u Europu". Te zadaće, tvrdio je Tuđman, Hrvatska se prihvaća po nalogu zapadnoeuropskih sila.[7]

Sada postoji dovoljno dokumenata o susretu u gradu Karađorđevu između srbijanskog predsjednika Slobodana Miloševića i Tuđmana, na kom su njih dvojica dogovorili plan o podjeli Bosne i Hercegovine između Hrvatske i Srbije, kao i o neutralizaciji bilo kakvih političkih ili društvenih aspiracija bošnjačke zajednice.[8] Tuđman je svoju "europeizaciju" otpočeo uspostavljanjem Hrvatskog vijeća obrane (HVO) kao vojnog ogranka svoje političke partije, Hrvatske demokratske za-

jednice (HDZ), u Bosni i Hercegovini. HVO je formiran izvan bosanske Armije, pod izgovorom da će se boriti kako bi zaustavio agresiju srpske vojske. Slabo naoružani Bošnjaci nisu imali izbora nego da prihvate taj aranžman.

Savezništvo između HVO i bosanske Vlade uspjelo je da u proljeće 1992. godine potisne napad srpske vojske na grad Mostar. Međutim, u julu 1992. godine hrvatski nacionalisti su proglasili vlastitu "Hrvatsku zajednicu Herceg-Bosnu", hrvatsku državu unutar Bosne i Hercegovine, zasnovanu na istim idealima etno-religijske čistote koju je zagovarala Republika Srpska, samo ovog puta u ime katoličanstva umjesto pravoslavlja. Tuđman je pomogao da se zbaci umjereni lider bosanskih Hrvata Stjepan Kljuić, koji je bio izabran kao predstavnik HDZ-a u Predsjedništvu Bosne i Hercegovine. Kljuić je zamijenjen nacionalističkim vojnim diktatorom Matom Bobanom.

U maju 1992. godine Boban se u Gracu, u Austriji, sreo s Radovanom Karadžićem kako bi sačinili plan o podjeli Bosne i Hercegovine između hrvatskih i srpskih nacionalista. Do oktobra 1992. godine Boban je prestao izigravati saveznika bosanske Vlade i prekinuo je sve sukobe s Karadžićevim srpskim radikalima. Krajem oktobra 1992. godine hrvatski vjerski nacionalisti zauzeli su najveći dio gradića Novog Travnika. Napali su na varoš Prozor, ubijajući, silujući, oštetivši džamiju i paleći muslimanske posjede, oponašajući akcije srpskih nacionalista u istočnoj Bosni. Glasnogovornici Bobanove vlade Herceg-Bosne i Tuđmanove vlade u Hrvatskoj tvrdili su da su

Bošnjaci napali Hrvate i da je nešto bošnjačkih imanja oštećeno u borbama. Ono što su izvještači vidjeli u Prozoru proturječilo je toj priči: spaljene bošnjačke kuće i firme stajale su ruinirane tik do netaknutih hrvatskih građevina. Kad je upitan kako to da je uništeno samo ono što je pripadalo Bošnjacima, jedan pripadnik hrvatskih paravojnih formacija je rekao: "To su Muslimani svijećama spalili vlastite kuće."[9] Prije napada srpskih nacionalista na bošnjačku populaciju, srpski stanovnici su upozoravani da se evakuiraju; na sličan način je prozorskim Hrvatima zapovijeđeno da odu prije nego što su počela ubojstva.

Sljedećih osamnaest mjeseci hrvatski i srpski vjerski nacionalisti sarađivali su u "europeizaciji" Bosne i Hercegovine. Kako je HVO napadao sa zapada, srpska vojska krenula je na posljednje preostale bošnjačke enklave u istočnoj Bosni: Goražde, Žepu, Cersku i Srebrenicu. Od proljeća 1992. godine ti gradići su odolijevali napadima srpske vojske, istovremeno prihvatajući desetine hiljada izbjeglica protjeranih iz susjednih krajeva. Dan za danom hrvatske i srpske paravojne formacije u napredovanju su dizale u zrak džamije. "Europeizacija" je, kao i "etničko čišćenje", bio eufemizam za potpuno uništenje slavenskih muslimana kao naroda i njihove kulture, te stvaranje čistih kršćanskih država na ruševinama nekad multireligijske Bosne i Hercegovine.

Za Bošnjake iz Stoca je prekasno da "obraćaju pažnju na prometne znakove". Stolac je bio veličanstven gradić, sagrađen duž hitre rijeke ispod krševitih brežuljaka s drevnim otomanskim utvrđenjima i drevnim predotomanskim bosanskim

grobovima poznatim pod nazivom *stećci*. Osim toga, bio je poznat i po svojim izvanrednim nevelikim džamijama iz sedamnaestog stoljeća. Stolac je 1992. godine okupirala srpska vojska. Kada su srpske snage istjerane, počele su s okolnih planina zasipati grad granatama. Onda su se pripadnici HVO-a, noseći maske koje su srpski paravojnici voljeli koristiti tokom takvih operacija, okrenuli protiv ljudi koje su samo nekoliko mjeseci ranije pomogli spasiti protiv srpske vojske. Evo izvještaja Visokog komesarijata Ujedinjenih naroda za izbjeglice (UNHCR): "23. avgusta 1993. godine četiri džamije u Stocu su dignute u zrak. Prema tvrdnjama svjedoka, vojni kamioni puni /hrvatskih/ vojnika koji su pucali u zrak prošli su kroz grad terorizirajući i sakupljajući sve bošnjačke žene, djecu i stare. Krici i vrištanje žena i djece mogli su se čuti širom grada dok su vojnici pljačkali i uništavali bošnjačke kuće. Vojnici koji su preko lica nosili marame, čarape ili maskirnu boju kako ne bi bili prepoznati, odveli su civile u Blagaj, područje teških borbi sjeverozapadno od Stoca."[10]

GOSPA

Tvrdilo se da je između 24. i 25. juna 1981. godine u malom selu Međugorju u Hercegovini, šestoro katoličke djece, četiri djevojčice i dva dječaka, doživjelo viziju – ukazala im se Bogoro-

dica. Selo je nakon toga postalo jedno od popularnijih svjetskih mjesta hodočašća. Milioni ljudi putovali su u Međugorje, čije ime znači "između planina". Hodočasnici bi vidjeli treperavu svjetlost, neobičan fenomen oko sunca, intenzivno osjećanje privlačnosti i straha od posmatranja, ali je samo probrana grupa mladih "vidilaca" mogla čuti Djevicu Mariju kako govori i prenijeti njenu poruku ostatku svijeta. Većina poruka bile su opće poruke o potrebi za svjetskim mirom.

U vrijeme kad se Djevica pojavljivala u Međugorju, mostarski biskup monsinjor Pavao Žanić pokušao je preuzeti kontrolu nad nekim župama od nekih mjesnih franjevaca. Među prvim pobornicima autentičnosti prikazanja Gospe bili su lokalni franjevci. Kada je jedan od sugovornika pitao Gospu o slučaju dvojice franjevaca koje je biskup kaznio, ona je odgovorila da je biskup pogriješio. Biskup je neumorno radio na tome da vizije budu osuđene kao prevara.[11)]

Nuđene su različite interpretacije za te vizije, koje su utjecajni katolici, uključujući i teologa Hansa von Balthasara, proglasili autentičnim. Oni koji vizije tumače psihološki sugeriraju da vizija Gospe koja poziva na mir predstavlja povratak potisnutog sjećanja. Hercegovina je bila pozornica nekih od najstrašnijih užasa u Drugom svjetskom ratu, sa jezivim ubijanjima Srba od strane katoličkih ustaša na samom popришту Međugorja. U toku Drugog svjetskog rata mostarski biskup pisao je u Zagreb nadbiskupu Stepincu, vrhovnom duhovnom vođi Katoličke crkve u Hrvatskoj, opisujući pokolje srpskih muškaraca, žena i djece, ko-

je su ustaše na stotine bacali sa litica u smrt.[12] Poslije rata Srbi i Hrvati vratili su se zajedničkom životu; rasprava o pokoljima iz Drugog svjetskog rata bila je zabranjena za vrijeme Tita.

Hercegovinom dominiraju hrvatski vjerski nacionalisti, koji su podijeljeni u dvije političke frakcije. HVO je radio na podjeli Bosne i Hercegovine sa Srbijom, na uništenju Bošnjaka i na integraciji većeg dijela hrvatske Bosne u veću hrvatsku naciju. Druga frakcija, HOS (Hrvatske oružane snage), radila je na tome da istjera Srbe iz Bosne i Hercegovine, a da Bosnu integrira u "Veliku Hrvatsku", uspostavljenu po uzoru na fašističku državu iz Drugog svjetskog rata. Njihov moto je bio ustaška parola "Za dom, spremni". Uz podršku Tuđmanove vlade i redovne hrvatske vojske, HVO je preuzeo Hercegovinu i progutao HOS.[13] Iz tih elemenata je hrvatski predsjednik Franjo Tuđman iskovao nož koji će zariti u leđa onim Hrvatima, Bošnjacima i Srbima koji su željeli multireligijsku Bosnu i Hercegovinu.

KONVOJ RADOSTI

Na Londonskoj konferenciji 1992. godine zapadne sile su osudile etno-religijski teror, izrazile podršku teritorijalnom integritetu Bosne i Hercegovine i odbacile upotrebu sile radi promjene granica. Konferencija je naimenovala dva pregovarača koji su trebali raditi na miru u Bosni i Hercegovini: Cyrus

Vance je trebao predstavljati Ujedinjene narode, a David Lord Owen Evropsku zajednicu. Vance-Owenov plan podijelio je Bosnu i Hercegovinu u deset kantona, sa po jednom dominantnom etničkom grupom u devet kantona. Teritorija predviđena za hrvatsku kontrolu bila je veoma velikodušna. Režim u Herceg-Bosni poslužio se Vance-Oweovom mapom kako bi opravdao napad na bošnjačke općine. Gdje god je na mapi pisalo "hrvatska kontrola", oni su preuzeli kontrolu tako što su razoružali Bošnjake i uništili njihove zajednice.[14)]

Dok su se Hrvati i Bošnjaci složili sa Vance-Owenovim planom, lideri Republike Srpske kočili su pregovore kako je njihova vojska zauzimala više teritorije. A onda su u maju 1993. godine odbacili plan. Owen i Thorwald Stoltenberg, koji je naslijedio Vancea kao pregovarač ispred Ujedinjenih naroda, predložili su mapu koja je, prema Owenovim riječima, priznavala "realnost na terenu", a bila je zasnovana na mapi koju su iscrtali hrvatski predsjednik Tuđman i srpski predsjednik Slobodan Milošević. Taj plan je srpskim nacionalistima dao kontrolu nad gotovo svim teritorijama koje su okupirali, uključujući i bivše kulturne centre pretežno bošnjačkog stanovništva.[15)] Ovako predložena teritorijalna podjela, zasnovana na realnosti na terenu, postala je signal da će međunarodni mirovni pregovarači nagraditi etno-religijske progone. Kada je HVO vidio da će srpska vojska biti nagrađena za svoje zločine, počeo ih je oponašati tako što je svoju prvobitnu agresiju u mjestima poput Prozora preobratio u sistematsku kampanju kojoj je uzor bila agresija Republike

Srpske na Bošnjake.[16] Bosna i Hercegovina je bila pod strašnim pritiskom da kapitulira i prihvati plan koji bi Bošnjake strpao u vjerski geto. Taj pritisak je povećan kada je bošnjački biznismen Fikret Abdić, koga su podržavali kako srpski tako i hrvatski nacionalisti, proglasio vlastitu državicu u predjelu Bihaća, nastavljajući dalje komadanje onoga što je ostalo od Bosne.

Do ljeta 1993. godine Bosna i Hercegovina je bila na ivici uništenja. Nakon što je HVO napao Bošnjake u oduvijek pretežno bošnjačkom gradu Travniku, slabo naoružana bosanska vojska počela se braniti. Kako se HVO povlačio, brojni Hrvati su pobjegli iz Travnika na teritoriju pod kontrolom HVO-a. U mnogim slučajevima HVO je bio taj koji je primoravao Hrvate da napuste krajeve pod kontrolom bosanske armije, premda je bilo i slučajeva u kojima su bošnjačke jedinice prisiljavale Hrvate da odu.[17] Bošnjaci su bili protiv vjerskih progona kao dijela politike. Štaviše, Bosna i Hercegovina je bila ustavno definirana kao multireligijska država. A ipak, Owen-Stoltenbergova pravila o realnosti na terenu teritorijalnim su ustupcima nagradila vjerske progone i, praktično, kaznila sve strane koje bi odbile da se u njih uključe.

Dok su se Bošnjaci borili za opstanak, jedini koji su im došli u pomoć bili su nekoliko kontingenata *mudžahedina*, veterana iz rata u Afganistanu i drugdje na Srednjem istoku. Dobrovoljci su dolazili da pomognu spasiti bošnjačko stanovništvo od istrebljenja, ali i da bi ih vratili na ono što vjeruju da je ispravnija verzija islama. Iako je većina Bošnjaka

pružila otpor takvom misionarskom radu, militantno i netolerantno ponašanje *mudžahedina* postalo je zlatan rudnik propagande za srpske i hrvatske nacionaliste i njihove evropske i sjevernoameričke istomišljenike, koji su tvrdili da su bosanski muslimani fundamentalisti. Nasuprot tome, brojni grčki i ruski dobrovoljci koji su se borili za Republiku Srpsku privukli su malo pažnje na Zapadu.[18)]

U aprilu 1993. godine u bosanskoj dolini rijeke Lašve HVO je pokrenuo val terora. Cijele su porodice žive spaljivane u svojim domovima. U gradu Čapljini, u južnoj Hercegovini, bošnjački civili su silovani i zatvarani u koncentracione logore. HVO je otvoreno sarađivao sa srpskom vojskom u napadu na gradić Žepče.[19)]

"Konvoj radosti" postao je trajni simbol izdaje Bosne i Hercegovine. U junu 1993. godine HVO i hrvatska vojska dali su dozvolu da jedan konvoj sa humanitarnom pomoći prođe preko hrvatskih vojnih linija kako bi se olakšalo Tuzli, gradu na teritoriji pod kontrolom bosanske Vlade. Kada je jednom konvoj prešao na teritoriju pod kontrolom HVO-a, taj isti HVO ga je napao. Pripadnici HVO-a pobili su bošnjačke vozače ili ih izvukli iz kamiona i poklali. HVO je pozvao lokalne seljake da poharaju plijen iz kamiona. Nekoliko dana konvoj je napadan i pljačkan dok su britanski mirovnjaci iz sastava Ujedinjenih naroda, koji su bili na licu mjesta, posmatrali ali su odbijali da interveniraju. Tek kada su sami mirovnjaci napadnuti, otvorili su vatru na HVO.

Bošnjaci su bili uhvaćeni usred porodične svađe između hrvatskih i srpskih hrišćansko-

kršćanskih nacionalista. Koliko god žestoka bila svađa između te dvije strane porodice, nasilje je bilo žešće kad se preusmjerilo na one koji su smatrani tuđincima. Uvijek je opasno kada se treća strana približi unutarporodičnoj svađi. Nasilje se lahko okrene protiv tuđinca; kada se jednom tuđinac ukloni, porodica se može vratiti svojoj svađi. Srpsko-hrvatska svađa je bila ogorčena. Pa ipak, za neke Hrvate Srbi su još uvijek bili sukršćani, dok su Bošnjaci svi bili Turci.

U godini 1993. kristoslavensku mržnju prema Bošnjacima su pothranjivali hrvatski predsjednik Franjo Tuđman i njegov antibošnjački ministar obrane Gojko Šušak. Dok su sredstva informiranja pod kontrolom vlade u Hrvatskoj lupala stereotipe o muslimanima, neki dijelovi hrvatskog društva postajali su otvoreno neprijateljski. Jedna hrvatska književnica prisjeća se reakcije svojih prijatelja u Zagrebu nakon što je odbila da nosi križ kao nakit, što je bilo ušlo u modu; optužena je zbog subverzivnih stavova.[20] Brojnim bošnjačkim izbjeglicama je rečeno kako im više nije dozvoljeno da studiraju ili rade u Hrvatskoj. U nekim slučajevima, Bošnjaci koji nisu jeli svinjetinu ili pili alkohol nazivani su Turcima i odricali su ih se njihovi vlastiti katolički rođaci.[21] Sam Tuđman je ogovarao bosanskog predsjednika Aliju Izetbegovića što ne pije alkohol. Jedan članak objavljen 1992. godine u popularnom katoličkom časopisu *Veritas* radovao se tome što Kristov križ stoji pored hrvatske zastave, hrvatski biskup pored hrvatskog premijera, a "gardisti nose krunice oko vrata".[22]

VIII – Slika 5. Stari grad Počitelj. Islamski spomenici podignuti 1563. godine, koje su hrvatski vjerski nacionalisti uništili 1993. Iz knjige Husrefa Redžića, *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini* (Sarajevo: Veselin Maleša, 1983. godine)

Nakon što je u avgustu 1993. godine završio sa Stocem, HVO se okrenuo na Počitelj. Na dan 23. avgusta počiteljska remek-djela islamske umjetnosti i arhitekture iz šesnaestog stoljeća dignuta su u zrak, a bošnjačko stanovništvo otjerano u koncentracione logore.[23] Kako bi se obilježilo protjerivanje Bošnjaka i uništavanje islamskih spo-

menika, na cesti pored grada podignut je ogroman križ.[24] Jednako kao što su srpski vjerski nacionalisti prvo protjerali Bošnjake iz Foče i Zvornika, zatim digli u zrak sve džamije, pa onda izjavili kako u tim gradovima nikad i nije bilo džamija, tako su sada vlasti Herceg-Bosne pokušavale da nanovo napišu povijest Počitelja. U proljeće 1996. godine u obližnjoj Čapljini održana je konferencija o "Povijesnom razvitku hrvatskog Počitelja". Ima nagovještaja da će se na ruševinama uništene džamije podići katolička crkva.[25]

U istom mjesecu (avgust 1993. godine), slike zatočenika pretvorenih u kosture u koncentracionom logoru Dretelj, koji je držao HVO, podsjetile su svijet na ranije slike iz srpskog koncentracionog logora u Omarskoj. Zatvorenici u Dretelju su iznurivani do smrti, prisiljavani da piju vlastitu mokraću i seksualno zlostavljani. Kao i u Omarskoj, lokalni kriminalci su pozivani da ubijaju zarobljene Bošnjake.[26]

Nakon što su više od godinu i po dana posmatrale kako HVO i hrvatska vojska napadaju Bošnjake, zapadnim silama je dojadio taj spektakl. Zapadne diplomate zaprijetile su Hrvatskoj da će povući svoju podršku, a u martu 1994. godine Clintonova administracija je posredovala u pregovorima između Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Hrvatska Vlada je prestala s neprijateljstvima i složila se da se formira federacija između bosanskih Hrvata i bosanske Vlade, kao i konfederacija između Republike Hrvatske i nove Federacije Bosne i Hercegovine.[27]

U Hrvatskoj i centralnoj Bosni lideri Katoličke crkve, posebno kardinal Kuharić iz Zagreba, nadbiskup Puljić iz Sarajeva, i otac Petar Anđelović iz OFM[2], poglavar Franjevačke provincije Bosne Srebrene, hrabro su i konkretno osudili zločine hrvatskih vjerskih nacionalista. Međutim, u Hercegovini je katoličko svećenstvo odigralo drugačiju, mučniju ulogu.

Stav o slavenskim muslimanima koji nameću neki dijelovi hercegovačkog svećenstva malo se razlikuje od nacionalističkih srpskih stavova. Jedan lokalni hercegovački svećenik hodočasniku u Međugorju nudi sliku Hercegovine pod Otomanima koja se gotovo ne razlikuje od povijesti otomanske okupacije što je nudi srpsko sveštenstvo: sablasne pripovijesti o torturi bez prihvatanja duge historije i kompleksnosti odnosa između franjevaca i Otomana.[28)] Kada su evropski medijatori pokušali pomiriti katoličko i muslimansko stanovništvo u Mostaru, suprotstavili su im se elementi unutar lokalnog katoličkog svećenstva, poput Tomislava Pervana, provincijskog starješine nad 250 franjevaca u mostarskoj regiji, koji je ponovio Tuđmanovu propagandu da bosanski muslimani žele islamsku državu. Fratar Pervan je u nastavku dodao da "u islamskim državama nema slobode govora, demokracije niti slobode vjere", nesvjestan ironije takve izjave date dok je okrutni progon bosanskih muslimana od strane srpskih i hrvatskih vjerskih nacionalista u ime kršćanskih

država bio najžešći.[29] U hercegovačkom mjestu Bobanovo franjevački svećenik velečasni Vinko Mikolić uporedio je bosansku Vladu s "turskim okupatorima". U istom gradiću katolička crkva ukrašena je ogromnim muralom iza oltara, koji prikazuje patnje hrvatskog naroda, dok portret Ranka Bobana, pripadnika ustaškog pokreta iz Drugog svjetskog rata, visi u blizini. Portreti lidera ustaške Hrvatske Ante Pavelića, jednog od najokrutnijih zločinaca nacističke imperije, izloženi su u kućama lokalnih katoličkih svećenika.[30]

Nisu samo srpski vjerski nacionalisti, već i njihove hrvatske kolege usvojili stav romanopisca Ive Andrića da su samo slabi i kukavički Slaveni prešli na islam. Andrić se oslanjao kako na hristoslavizam srpskog pravoslavnog vladike Petra II (Njegoša) iz devetnaestog stoljeća, tako i na stariju tradiciju hrvatskog kristoslavizma. U svojoj disertaciji, odmah nakon što citira – kao "narodnu" prosudu – Njegoševu karikaturu slavenskih muslimana kao pohlepnika i kukavica, Andrić citira i franjevačkog svećenika Franju Jukića kao eksponenta "duha" hrvatskog narodnog stava: "Oni /bosanski muslimani/ su potekli od loših kršćana koji su prešli na islam zato jer su samo tako mogli sačuvati svoju zemlju."[31]

Kako su ukazanja u Međugorju poprimala sve šire priznanje, bivala su "nacionalizirana" od strane hrvatskih političara. Na primjer, nezavisnost Hrvatske proglašena je 25. juna 1991. godine, na desetu godišnjicu ukazanja. Franjevci u Međugorju zalagali su se za združenje između Gospe i nezavisne hrvatske države i bili su ponosni na to.[32]

Franjevci su posebno nadmoćni u Grudama, varoši u kojoj je proglašena kristoslavenska država Herceg-Bosna. Godine 1993., dok je HVO pretvarao Hercegovinu u plamen, jedan je novinar javio da se "u prodavaonicama suvenira /u Međugorju/ statuete Gospe prodaju zajedno s kukastim križevima, malteškim križevima i drugim nacističkim obilježjima". Ta je varoš isto tako postala glavni centar gospodara rata i gangstera poznatih kao hercegovačka mafija, koji su terorizirali Bošnjake, Srbe i sve Hrvate koji bi im stali na put. Kada se vizija Gospe prvi put ukazala u Međugorju, lokalni Bošnjaci (koji također poštuju Isusovu majku) došli su da posjete sveto mjesto. Pretvaranje Međugorja u religijsko i nacionalističko središte dovršeno je kada je HVO proglasio da će "svakome koga otkriju da krije Bošnjake u Svetom Gradu biti dignuta kuća u zrak ".[33]

Neprekidnim grozotama HVO-a suprotstavio se kardinal Kuharić iz Zagreba, koji se obratio gospodaru rata Mati Bobanu moleći ga da traga za mirnom koegzistencijom sa Bošnjacima i precizno ga upozorio da bi oni koji su odgovorni za nasilje u budućnosti mogli biti optuženi za ratne zločine. Boban je na kardinalovo pismo odgovorio: "Ovo nije vrijeme za koegzistenciju /sa Bošnjacima/. Vrijeme je za nešto drugo."[34] Usprkos svojim ranijim nacionalističkim izjavama kojima se odbacuju ustaški zločini iz Drugog svjetskog rata i veliča trinaest stoljeća katoličke povijesti u Hrvatskoj, do ljeta 1993. godine Kuharić se odupirao vjerskom nacionalizmu Bobana i njegovih tvrdolinijaša franjevačkih podržavatelja u Hercegovini, kao i krugu

oko Tuđmana i Šuška.[35] Kuharić je 13. septembra 1993. godine imenovao novog mostarskog biskupa, na čiji su obred ustoličenja u Neumu (jedinom bosanskom gradiću na Jadranskom moru) pozvani muslimanski sveštenici.[36]

Teško je procijeniti papinsku reakciju. Papa Ivan Pavao II je u januaru 1993. godine sazvao konferenciju u Asiziju, posvećenu traganju za mirom u bivšoj Jugoslaviji. Za razliku od izjava srpskih pravoslavnih vođa, učesnici konferencije u Asiziju nisu izdvojili pripadnike vlastitog stada (u ovom slučaju katolike), već su s jednakim žarom govorili o patnjama svih naroda u regiji.[37] Pa ipak, Papa nijednom nije javno osudio ulogu hercegovačkog svećenstva u podršci žestokom vjerskom nacionalizmu herceg-bosanskih paravojnih jedinica. Isto tako, Papa, koji je bio žestok prilikom svojih posjeta Latinskoj Americi u preoblikovanju crkvene hijerarhije prema vlastitim idejama, nije ispoljio efikasan upliv na mostarsko svećenstvo, niti je posjetio Mostar, nekoliko minuta leta od Rima, kako bi zahtijevao okončanje progona.[38] Pitanje je da li su umjereni elementi bosanske hrvatske crkve i društva mogli dobiti bolju podršku rimokatoličke hijerarhije. U svakom slučaju, do kraja ljeta 1993. godine oni su bili marginalizirani, tako da su samo mogli pokušati da ublaže, ali ne i da zaustave progone koji su se dešavali.

U međuvremenu, borba između mostarskog biskupa i hercegovačkih franjevaca se intenzivirala. Vjerski nacionalisti podržavali su hercegovačke franjevce i prijetili da će dići u zrak mostarsku Katedralu. U novembru 1995. godine Papa je poslao

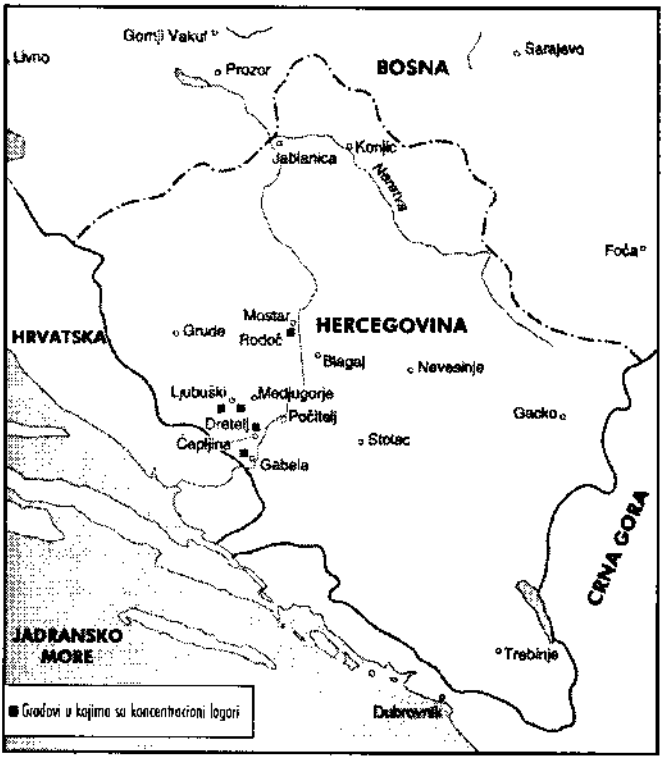

IX – Mapa 4. Hercegovina

OFANZIVA HRVATSKIH NACIONALISTA, 1991-1993.

1991.	
25. juni	Nezavisnost Hrvatske proglašena na desetu godišnjicu vizija Gospe u Međugorju
1992.	
April	Bosnu i Hercegovinu priznaju Evropska zajednica i Sjedinjene Države Hrvatski nacionalisti osnivaju Hrvatsko vijeće obrane
Maj	Mate Boban i Radovan Karadžić u Grazu dogovaraju podjelu Bosne
Juli	Mate Boban proglašava Hrvatsku zajednicu Herceg-Bosnu Stjepan Kljuić smijenjen sa izborne funkcije u Hrvatskoj demokratskoj zajednici
Oktobar	Radovan Karadžić i HVO prekidaju sva neprijateljstva Napad hrvatskih nacionalista na Prozor Borbe između Hrvata i Bošnjaka u Novom Travniku
1993.	
Januar	Najavljen Vance-Owenov plan
April	HVO vrši pokolj u Ahmićima i širom doline rijeke Lašve Franjo Tuđman na turneji širom Herceg-Bosne u znak podrške kampanji HVO
Juni	Konvoj radosti Srpska vojska spašava HVO snage pored Travnika HVO i srpska vojska sarađuju prilikom opsade bosanskog grada Maglaja HVO u Čapljini provodi teror protiv Bošnjaka
Avgust	Bošnjaci protjerani iz Stoca

	Evropski posrednici vrše pritisak na Bošnjake da prihvate Owen-Stoltenbergov plan HVO uništava stari grad Počitelj i protjeruje Bošnjake iz njega
Septembar	HVO koncentracioni logor u Dretelju Bosanska armija sveti se za zločine u Uzdolu
Oktobar	Fikret Abdić proglašava "nezavisnu republiku" u bihaćkoj regiji
Novembar	HVO uništava mostarski most na 55. godišnjicu *Kristalnacht*-a

specijalnog izaslanika, papskog nuncija, kako bi potakao franjevce iz Čapljine da svoju župu prepuste biskupskoj kontroli. Antibošnjački ekstremist Gojko Šušak, hrvatski ministar obrane, posjetio je taj sastanak pružajući očiglednu podršku franjevcima.[39]

Na dan 13. novembra 1995. godine Međunarodni sud za ratne zločine podigao je optužnicu protiv dva visoka hrvatska funkcionara u Hercegovini zbog organiziranja pokolja Bošnjaka u četrnaest bošnjačkih sela u dolini rijeke Lašve. Nakon podizanja optužnice, hrvatski predsjednik Tuđman je izjavio da unapređuje generala Tihomira Blaškića, optuženog za ratne zločine, umjesto da ga uhapsi. Tuđman je to izjavio u Daytonu, država Ohio, gdje je obećao da će surađivati s Međunarodnim sudom za ratne zločine i pritvarati optužene radi suđenja. Drugog osumnjičenog, Darija Kordića, Tuđman je postavio za vođu HDZ-a u Hercegovini, preskočivši umjerenije kandidate. Nakon zločina u do-

X – Slika 6. Stari most u Mostaru: simbol multireligijskog naslijeđa, sagrađen 1561. godine; uništili su ga hrvatski vjerski nacionalisti 1993. Iz knjige Husrefa Redžića, *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini* (Sarajevo: Veselin Maleša, 1983. godine)

lini Lašve, Kordić je odlikovan za sve čvršću "poziciju i prestiž" Hrvatske.[40]

Do novembra 1993. godine, nakon osamnaest mjeseci granatiranja, prvo od strane srpske vojske, a zatim HVO-a, multireligijsko naslijeđe Mostara bilo je svedeno na ruševine. Konačan potez kristoslavenskih snaga koje je podržavao Franjo Tuđman bio je uništenje Starog mosta u Mostaru, koji je od 1561. godine stajao kao simbol bosanske uloge u građenju mostova između različitih kultura. To uništenje uklapalo se u Tuđmanovu želju da bude prihvaćen od strane Europe i pokida veze svoje katoličke hrvatske nacije s bilo kakvim asocijacijama na "Orijent" kojem pripadaju Srbi, Bošnjaci i Židovi. Tuđman ovisi o ekonomskoj, političkoj i kulturnoj podršci glavnih zapadnoevropskih sila. Nakon "europeizacije" Bosne, on očekuje svoju nagradu.

Hercegovački katolici Bogorodicu iz Međugorja nazivaju *Gospom*. Katolički teolozi tvrde da će istinsko ukazanje odvesti ka izmijenjenom i moralno odgovornom ponašanju one koji ga dožive.[41] Ukoliko je Bogorodica iz Međugorja uistinu insistirala na miru, čovjek se pita zašto su oni koji su čuli njenu poruku obratili tako malo pažnje na Bošnjake zatočene u koncentracionim logorima u Gabeli, Čapljini, Dretelju, Ljubuškom i Rodoču, koji se svi nalaze nekoliko kilometara od Međugorja. Jesu li oni autobusi puni hodočasnika, ispunjenih unutarnjom svjetlošću i radošću, čuli krikove s druge strane međugorskih brda?

SKAKANJE S MOSTA

Amir Pašić je rođeni Hercegovac. Arhitekta i urbani planer, dobio je 1987. godine međunarodno priznanje za rad na rekonstrukciji starog grada u Mostaru. Historijsko jezgro grada, koje je počelo propadati, rekonstruirano je s osjetljivošću za historijske pojedinosti i društvenu vrijednost. Stanovnicima starog grada nisu nametane niske cijene za njihovu imovinu. Poticani su da pokrenu mali biznis i galerije koji bi služili turistima za koje se očekivalo da će dolaziti u obnovljeni Mostar. Plan je uspio i prije nego što je 1991. godine izbio rat u susjednoj Hrvatskoj, Mostar je imao snažnu turističku privredu i vitalan stari grad.

Kada je Mostar napadnut, Pašić je pobjegao u Istanbul s detaljnim planovima grada. Sa postdiplomcima iz cijelog svijeta on sada vodi jedan institut posvećen ponovnoj rekonstrukciji Mostara, a posebna se pažnja poklanja historijskim pojedinostima i društvenoj vrijednosti. Kad neko počne govoriti o religijskoj ili političkoj ekskluzivnosti, Pašić jednostavno promijeni temu i vraća se ponovnoj izgradnji ovog velikog grada. On je odštampao pozivnice za ponovno otvaranje rekonstruiranog grada 2004. godine.

Jedna od Mostarskih tradicija je godišnje skakanje sa Starog mosta. Smjeli mladići skakali bi s visokog luka starog otomanskog mosta, duboko dolje u rijeku Neretvu. U ljeto 1994. godine, tik poslije dizanja opsade, nakon što je istočni Mostar pretvoren u ruševinu, a njegovi stanovnici izgla-

dnjeli, granatirani i prisiljeni da mjesece i mjesece provedu u podrumima, ljudi su izašli napolje povodom tog godišnjeg događaja. Gledaoci su obukli kupaće kostime i sjeli duž obala rijeke. Improvizirani, privremeni most postavljen je iznad raznesenog središnjeg dijela velikog mosta, a skakači su počeli da skaču.

ŠESTO POGLAVLJE

Maske saučesništva

NAORUŽAVANJE AGRESORA

Gotovo dvije godine, od ljeta 1992., zvaničnici pri Visokom komesarijatu Ujedinjenih naroda za izbjeglice poricali su neprekidne užase u Bosni i Hercegovini. Louis Gentile, šef operacija UNHCR-a u Banjoj Luci, bio je primoran dati sljedeću izjavu: "Moralo bi se znati, i ostati zabilježeno za sva vremena, da takozvani lideri Zapadnog svijeta već godinu i po dana znaju šta se ovdje dešava. Oni dobijaju izvještaje jedan za drugim. Oni govore o kažnjavanju ratnih zločinaca, ali ne rade ništa da neprestane ratne zločine spriječe. Neka im Bog oprosti, neka Bog oprosti svima nama."[1)]

Mjesecima je Gentile izvještavao o sistematskim zločinima protiv nesrpskih civila u Banjoj Luci. Mjesecima su zapadni lideri ignorirali njegove apele da se ubijanja zaustave. Uobičajeno je postaviti pitanje jesu li Zapad, Ujedinjeni narodi ili kršćanski svijet pali na ispitu u Bosni i Hercegovini, ili, još gore, je li Zapad bio saučesnik u zlu koje se ondje dogodilo. Međutim, termini kao što je "Zapad" su apstrakcije. Aktivnosti djelatnika UNHCR-a poput Louisa Gentilea, zapadnih novinara, istražitelja Ujedinjenih naroda za ratne zločine i nekih zapadnih javnih zvaničnika možda su spriječile da genocid ne poprimi još veće razmjere. Usprkos njihovim naporima, ne samo da je bilo dozvoljeno da dođe do događaja o kojima je izvještavao Gentile, već su

ih pojedinačni zapadni političari omogućili. Upravo kao što su etno-religijski militanti navukli maske ili premazali lica bojama kako bi sebi omogućili da svoje bivše kolege transformiraju u tuđince kojih se treba riješiti, a sebe u epske branitelje svoje rase i vjere, isto tako su brojni pripadnici Zapadne alijanse stvorili vlastite maske kako bi opravdali politiku koja je dopustila da cvate ono što je Gentile nazvao "s onu stranu zla". U srži tog saučesništva bila je politika koja je uskraćivala Bošnjacima pravo na samoodbranu, a koja je u isto vrijeme odbijala da primijeni rezolucije Ujedinjenih naroda što ovlašćuju članice NATO-a da ih zaštite.

Oružje nije neka posebna alatka ili naprava, već disparitet između jedne alatke i druge. Protiv Golijata koji nosi batinu praćka može biti oružje. Protiv tenka praćka je igračka. Države članice NATO-a su 1991. godine naoružale srpske militante ne prodajom oružja, kao u ratu između Irana i Iraka ili u genocidu u Ruandi, već deklaracijama Ujedinjenih naroda.

Tokom hladnog rata Jugoslavenska narodna armija, podržavana i financirana od zapadnih sila, nagomilala je ogromne količine naoružanja u utvrđenim bunkerima i podigla tvornice oružja širom Jugoslavije, posebno u Bosni i Hercegovini, predviđajući sovjetsku invaziju, do koje nikad nije došlo. Srpski nacionalisti su 1991. godine ugrabili kontrolu nad većim dijelom tog naoružanja. Procjenjuje se da je prednost srpske vojske nad Bošnjacima u teškom naoružanju bila od 20:1 do 100:1. Kada je u proljeće 1992. godine srpska vojska napala Sarajevo, bosanska Vlada je bila ta-

ko loše naoružana da su bande kriminalaca i crnoberzijanaca – jedine grupe s oružjem i organizacijom potrebnom da se postave barikade i otme srpsko naoružanje – spasile dijelove grada od genocidnih napada.[2)]

Na dan 25. septembra 1991. godine britanski ministar vanjskih poslova Douglas Hurd orkestrirao je izglasavanje Rezolucije 713 u Vijeću sigurnosti Ujedinjenih naroda, kojom je Vijeće sigurnosti uvelo embargo na uvoz oružja u bivšu Jugoslaviju. Tu rezoluciju je Miloševićev režim jedva dočekao. Pet stalnih članica Vijeća sigurnosti – Sjedinjene Države, Velika Britanija, Francuska, Rusija i Kina – sve su glasale za tu rezoluciju. Taj embargo je fiksirao radikalan disparitet u naoružanju između srpske vojske i Bosanske armije; u stvari, on je dao oružje srpskim paravojskama.[3)]

Ono što se događalo od aprila 1992. do oktobra 1995. godine označeno je kao rat, pa čak i građanski rat. Međutim, rat je sukob između naoružanih protivnika. Srpska vojska zauzimala je gradove i sela u kojima nije bilo značajnije vojne odbrane. Ukoliko je uopće bilo kakve bosanske odbrane, srpski militanti bi upotrijebili tešku artiljeriju i granatiranjem prisilili branitelje da se pokore. Kad bi jednom grad ili selo bili zauzeti, otpočelo bi ubijanje civila.

Nije se radilo o ratu već o organiziranom uništavanju pretežno nenaoružanog stanovništva. S oružjem i tvornicama oružja pod svojom kontrolom i uz pomoć čvrsto fiksiranog i godinama tvrdoglavo održavanog embarga na uvoz oružja, srpski militanti bili su u stanju da nekažnjeno provedu svoj program.

Jugoslavija je 1970. godine prolazila kroz neku vrstu *glasnosti:* književnici su se poduhvatali tema koje su ranije bile tabu, kao što je religija. Sarajevski advokat po imenu Alija Izetbegović sastavio je dokument pod naslovom "Islamska deklaracija". Taj dokument, antikomunistička odbrana vjerskih prava, pojedinačno je nabrajao uslove za jedno pravedno islamsko društvo i sadržavao nekoliko provokativnih izjava u vezi s nespojivošću islama sa drugim sistemima. Principi islamske države raspravljani su na apstraktan način, bez specificiranja bilo koje posebne nacije. Nekoliko godina kasnije Izetbegović je napisao opširniji rad, *Islam između Istoka i Zapada*, gdje je sugerirao dva modela – islam i evropsku liberalnu demokraciju – kao protuotrove za probleme koji su u to vrijeme mučili Evropu.[4)]

Kada je 1990. godine Izetbegović postao predsjednik Bosne i Hercegovine, mnoštvo Bosanaca nije bilo pročitalo njegovu "Islamsku deklaraciju". Ali srpski militanti ne samo da su je pročitali, već su je i objavili u Beogradu i iskoristili je kako bi potkrijepili svoje tvrdnje da su bosanski muslimani radikalni fundamentalisti ili "islamisti", to jest, muslimani koji žele državu zasnovanu na islamskom vjerskom zakonu (*šerijatu*).

Optužba da su bosanski muslimani islamisti kombinirana je s optužbom da oni kuju zavjeru radi ponovne uspostave otomanske uprave u Bosni i Hercegovini. Srpski radikali tvrdili su da Bosanci žele državu zasnovanu na vođstvu vjerskih učenjaka i no-

vi otomanski sultanat zasnovan na carskoj upravi. Bosanski muslimani optuživani su za kovanje zavjere da kradu srpske žene za svoje hareme (bosanski muslimani imaju samo jednu ženu) i da sastavljaju spisak vezira (ministara u otomanskom Sultanatu) koji bi upravljali zemljom.[5] Hrvatski ministar obrane Gojko Šušak tvrdio je da 110.000 Bosanaca u Egiptu studira kako bi postali fundamentalisti.[6]

Predstavljanje Bošnjaka kao tuđinskih "drugih" nazvano je orijentalizmom. Tokom kršćanskog srednjeg vijeka na muslimane se gledalo kao na izopačene heretike; često su povezivani sa Jevrejima i proganjani zajedno sa njima. Za vrijeme perioda evropskog kolonijalizma zapadni učenjaci, umjetnici i drugi intelektualci odražavali su ideologiju svoga doba: potrebu zapadne kolonijalne uprave kako bi se "civilizirale" barbarske orijentalne zemlje. Orijentalizam je prepun proturječnosti. Muslimani su slikani kao misteriozni, senzualni i opsjednuti seksom (haremske fantazije u zapadnoj književnosti). U isto vrijeme slikani su kao seksualno ugroženi, autoritativni i bubalice kojima nedostaje bilo kakvo stvaralaštvo i imaginacija.[7]

Vjerski nacionalisti u Hrvatskoj i Srbiji poslužili su se takvim orijentalističkim stereotipima kako za domaću potrošnju tako i za publiku u širem kršćanskom svijetu. Oni koji šire mržnju rijetko brinu o logičkoj dosljednosti, a stereotipi se ne oblikuju kako bi prizvali razum nego prije polupotisnute strahove i mržnje. Kontradikcije orijentalizma pojavile su se u jednoj opakoj i dehumanizirajućoj novoj formi. Sada su srpski orijentalisti izmislili islamističkog vezira i nimalo ih nije postidjela

činjenica da savremeni islamistički ideolozi vjeruju u državu kojom upravljaju vjerski učenjaci, a preziru kao korumpiranu i antiislamsku bivšu carsku otomansku strukturu sa sultanima i vezirima, koja je propala u Prvom svjetskom ratu. Slično tome, jeziku mržnje nedostaje čak i najosnovnija briga za uvjerljivost. Šuškova tvrdnja da 110.000 bosanskih muslimana studira fundamentalizam u Egiptu predstavljala je brojku koja bi obuhvatila pet odsto *cjelokupne* populacije Bošnjaka.

Zatim su vjerski nacionalisti u Srbiji počeli s optužbama za zavjeru između Libije i bosanskih muslimana. Tokom sedamdesetih godina Jugoslavija i Libija su bile partneri u Nesvrstanom pokretu naroda koji su odbijali potčinjenost bilo Zapadnom savezu, bilo Sovjetskom bloku. Kroz kulturnu, obrazovnu i ekonomsku razmjenu, brojni Jugoslaveni različitog nacionalnog i vjerskog porijekla radili su ili studirali u Libiji, uključujući i Bosance kao što je Haris Silajdžić, koji će kasnije postati premijer Bosne i Hercegovine.

Prema vjerskim nacionalistima, Silajdžić i drugi Bosanci koji su nekad posjetili Libiju, pokušavali su uspostaviti fundamentalističku *džamahiriju* ("narodnu državu", kako Gadafi opisuje svoj režim). Oni nisu obratili pažnju na razliku između Gadafijevog arapskog nacionalizma (zasnovanog na socijalističkim idejama Gamala Abd-el Nasera iz Egipta) i savremenih islamističkih militanata (koji se suprotstavljaju Gadafiju i koje Gadafi progoni).

Prema Tanjugu, novinskoj agenciji koju kontrolira Slobodan Milošević, jedan od najodanijih pristalica Miloševićeve Jugoslavije nije niko drugi do Mo-

amer el Gadafi, predsjednik Libije. Tanjug je 3. decembra 1994. godine izvijestio o posjeti visokih srbijanskih funkcionera Libiji. Tanjugovi izvještaji odjekivali su slavljenjem bliske saradnje između dvije države, obje izopćene iz međunarodne zajednice.[8] Isti srpski nacionalisti koji su napadali Bošnjake zbog navodnih veza s Libijom slali su oduševljene izvještaje o srbijansko-libijskoj saradnji.[9]

U 1994. godini bosanski ministar za kulturu Enes Karić stao je u odbranu jednog pripadnika muslimanskog klera koji je bio protiv mješovitih brakova i kritizirao sviranje neprijateljske (tj. srpske) muzike. Od njegovih provokativnih izjava ogradili su se brojni vladini i nevladini lideri, uključujući i Harisa Silajdžića, premijera. Ipak, Karićeve izjave bile su dovoljne da pokrenu lavinu izjava zapadnih posmatrača o tome kako je multireligijska Bosna i Hercegovina sad mrtva, te bi, prema tome, trebala biti podijeljena duž etno-religijskih linija.[10]

Posebno mrska brojnim Bosancima je fraza, popularna među diplomatima i urednicima informativnih glasila, o "vladi Bosne i Hercegovine kojom dominiraju Muslimani". Bosanska Vlada sastoji se od dva rimokatolička kršćana, dva srpska pravoslavna hrišćana i tri muslimana-Bošnjaka; bosanski Parlament i diplomatski kor sastoje se od muslimana-Bošnjaka, Jevreja, Srba, Hrvata i ateista. Istina je da su Bošnjaci većinski narod u Bosni i Hercegovini i da je njihov procent porastao, pošto se veliki broj Hrvata i Srba opredijelio ili bio prisiljen od strane vlastitih nacionalističkih lidera da živi u sve-hrvatskoj Herceg-Bosni i sve-srpskoj Republici Srpskoj. Ipak, Bošnjaci se pitaju zašto niko ne govori o "vladi Sjedinjenih

Država kojom dominiraju protestanti" ili o "vladi Velike Britanije kojom dominiraju anglikanci".

Iza velikog dijela zvanične vladine propagande u Srbiji stajali su akademici. Na primjer, profesor Beogradskog univerziteta Miroljub Jevtić pisao je o neposrednoj prijetnji Evropi koju predstavljaju Muslimani; on je isto tako pisao da balkanski muslimani na rukama nose krv mučenika s Kosova, što je gotovo direktna kopija krvne klevete da evropski Jevreji nose Hristovu krv na rukama, koja se još od Prvog krstaškog rata 1096. godine koristi za progon Jevreja.[11] Dr. Aleksandar Popović je pisao o islamu kao o "totalitarnoj" vjeri, zato što on obuhvata sve aspekte života.[12] Njegovo korištenje termina "totalitarni" priziva staljinistički i nacistički totalitarizam, čije je spominjanje još uvijek bolno u bivšoj Jugoslaviji. Beogradski akademik Darko Tanasković opisao je Bosnu i Hercegovinu kao pozornicu borbe između fundamentalističkih muslimana na jednoj strani i Srba posvećenih da održe crkvu i državu odvojenim na drugoj. Time je on izvrnuo stvarnost, u kojoj je klerikalistička Republika Srpska iskorijenila svaki trag naroda i kultura izvan srpskog pravoslavnog hrišćanstva, dok se bosanska Vlada borila da sačuvą multireligijsku kulturu.[13]

Odbijanje evropskih vlada da odbrane Bošnjake od genocida ili da im dozvole da nabave oružje i sami se brane djelimično je zasnovano na stereotipima o islamu. Na stanovišta kreatora politike u Evropi i Sjevernoj Americi isto tako je utjecala reakcija domaćeg stanovništva protiv zajednica useljenika, a posebno protiv nekršćanskih imigrantskih zajednica,

kao i okruženje sve krupnijih globalnih tenzija između nekih muslimanskih vlada i Zapada.[14] Kako je primijetio hrvatski predsjednik Franjo Tuđman, on je misiju europeizacije bosanskih muslimana preuzeo na osnovu izražene želje zapadnoevropskih lidera. Srbijanski predsjednik Slobodan Milošević isto se tako očajnički trudio da ispuni očekivanja evropskih lidera kako bi ga oni prihvatili. U svom govoru na Kosovu 1989. godine Milošević je izjavio da je bitka koju je knez Lazar vodio prije šest stotina godina bila bitka za odbranu Evrope od islama, da je Srbija bastion evropske kulture i vjere, te da će buduće akcije Srbije pokazati kako je danas, kao i u prošlosti, Srbija uvijek bila dio Evrope. Tuđman i Milošević osjećali su kao Evropljani dužnost da unište bosanske muslimane; osjećali su da će to uništavanje omogućiti da ih Evropa lakše prihvati.[15]

Najbitnija u orijentalističkom stereotipu je zbrka u predstavljanju islama negdje između vjerske prakse i vjerske militantnosti. Iako bi malo ko podržao tvrdnju da Irska republikanska armija predstavlja sve katolike koji prakticiraju vjeru, povezivanje muslimana koji prakticiraju vjeru s vjerskom militantnošću je veoma rašireno. Neki branitelji Bosne pali su u tu klopku tvrdeći kako bosanski muslimani u stvari i nisu "pravi muslimani", pošto mnogi od njih jedu svinjetinu ili konzumiraju alkohol i odijevaju se po zapadnjačkoj modi. Izgleda da je tu implicitna logika da ukoliko muslimani u Evropi jedu svinjetinu, onda zaslužuju da žive. U očajničkom pokušaju da opovrgnu lažne optužbe za fundamentalizam, neki su se Bošnjaci i sami poslužili istom logikom i tvrdili

da neki od njih jedu svinjetinu ili konzumiraju alkohol ili da su vjerski skeptici. Ironija je u tome da, dok su evropske sile iz predrasuda prema muslimanima i straha od fundamentalizma pokušale spriječiti doturanje oružja Bosni i Hercegovini kako bi se sama branila, podrška iz islamskog svijeta je stizala vrlo sporo, djelimično upravo stoga što su neki muslimanski lideri smatrali Bosance nedovoljno strogim sljedbenicima islama. Posebno žalostan apsurd čekao je brojne bosanske izbjeglice u zapadnim državama. Nakon što su iz domova i domovine istjerani zato što su bili muslimani, izbjeglice su se ponekad zatekle kažnjenim jer se nisu držale onoga što su izvjesni muslimani na Zapadu smatrali ispravnom islamskom vjerskom praksom, odijevanjem ili ponašanjem.[16]

Stereotipi orijentalizma nisu morali biti suptilni da bi bili djelotvorni. Koliko god bili sirovo predstavljanje islama, koliko god bili ispunjeni unutarnjim proturječnostima, oni su ponudili opravdanje velikom dijelu hrišćanske srpske i kršćanske hrvatske populacije za ono što je učinjeno njihovim susjedima Bošnjacima, a u inostranstvu su djelovali protiv bilo kakve efikasne, koordinirane akcije koju bi zapadne sile mogle preduzeti kako bi zaustavile agresiju.

Prema svjedočenju onih komentatora koji su smjesta pretpostavili da se iza postavljanja bombe u Oklahoma Cityju krije neki musliman, kad se ispostavilo da je osumnjičeni sljedbenik Pokreta za kršćanski identitet, jedna militantna antiislamska predrasuda u međuvremenu je postala dominantna u velikom dijelu zapadnog društva, potiskujući bilo

kakvo narodsko osjećanje za zaštitu "onih tamo", u vjerskom pogledu "drugačijih" u Bosni i Hercegovini.[17]) Tragično je to što će izdajstvo zapadnih država u odnosu na Bošnjake kojim su oni gurnuti u ruke genocidu samo pojačati argumente islamskih militanata da je Zapad po prirodi neprijateljski raspoložen prema islamu, što će dalje polarizirati elemente muslimanskog i kršćanskog stanovništva.[18])

BALKANIZAM

Bošnjaci su isto tako predmet dehumanizirajućeg diskursa o balkanskim narodima koji Bosance portretiraju kao balkanske plemenske mrzitelje izvan domena razuma i civilizacije.

"U tom dijelu svijeta oni se već dosta dugo ubijaju s izvjesnom količinom veselja", izjavio je bivši ministar vanjskih poslova Sjedinjenih Država Lawrence Eagleburger u junu 1995. godine, neposredno nakon izdaje Srebrenice.[19]) Fraza "u tom dijelu svijeta" osigurava domaćoj publici neposredno negeografsko opravdanje za osjećanje otuđenja: ti ljudi nisu naša briga zato što su "tuđi", "različiti". Imajući u vidu duboko ukorijenjene (premda ne uvijek priznate) predrasude prema nekršćanima uopće, a prema muslimanima posebno, maglovita referenca na "taj dio svijeta" samo potvrđuje i antibalkanska i antiislamska osjećanja.

"Drevna balkanska mržnja" je postao standardan kliše u raspravama o Bosni i Hercegovini. Bal-

kan je povijesno i geografski previše blizu Orijentu (čitaj islamu) da bi mogao biti istinski dio Evrope; tako nam barem kažu. Robert Kaplan je u svojoj knjizi *Balkan Ghosts (Balkanski duhovi)*, objavljenoj 1992. godine, granicu prema Turskoj spomenuo kao "stražnju kapiju" Evrope.[20] Ta je knjiga učinila popularnom karikaturu balkanskih naroda kao čvrsto isprepletenih u neprekidnoj mržnji i osveti.

Balkanizam je iskrivljena slika naroda jugoistočne Evrope kao barbarskih, s implikacijom da se nasilje, pa čak i genocid kod njih ne mogu izbjeći i da su dio lokalne kulture. Balkanistički komentari postali su dominantni nakon što je u avgustu 1992. godine otkriven užas u Omarskoj. Zapadni zvaničnici krili su vijesti o takvim logorima.[21] Ono što su otkrila sredstva informiranja zateklo je glavne igrače nespremne. Zapadni lideri bili su izloženi pritisku medija i javnosti da oslobode logore za likvidaciju. Tokom tog razdoblja sve glavne ličnosti vanjskopolitičkog tima predsjednika Sjedinjenih Država Georgea Busha ponavljale su balkanske stereotipe.[22]

Jedan od stereotipa bio je o nadljudskom srpskom ratniku. U Drugom svjetskom ratu Srbi su u Jugoslaviji vezali brojne nacističke divizije, tako su nam barem tvrdili pentagonski planeri i stručnjaci u vojnim stvarima. Niko se nije potrudio da napravi razliku između antinacističkih boraca iz Drugog svjetskog rata, koji su predstavljali multietničku i multireligijsku grupu, i srpskih paravojnih jedinica pola stoljeća kasnije. Isto se tako ignoriralo i nesumnjivo neherojsko ponašanje srpskih militarista u

1992. godini: masovni napadi teškim naoružanjem na slabo branjena sela i povlačenje kad god bi se sreli s iole ozbiljnijim vojnim otporom.

Osim toga, zvanični komentari Ministarstva odbrane Sjedinjenih Država kršili su ključni vojnički princip: Nikad ne smiješ reći agresoru šta možeš učiniti a šta ne. Čak i ako ne namjeravaš djelovati, nikad ne dopusti da agresor zna šta može očekivati. Komentari iz Pentagona o beskorisnosti zračnih udara kako bi se prekinuo genocid i o nemogućnosti da se on zaustavi bez nemalih žrtava bili su znak da Sjedinjene Države i NATO snage neće reagirati, bez obzira na to koliko je ozbiljan napad – što je bilo "zeleno svjetlo" za dalji genocid.[23]

U septembru 1995. godine NATO snage su pokušale sa zračnim udarima. Nakon tri sedmice veoma selektivnog bombardiranja, opsada Sarajeva je slomljena, tako da se NATO zabrinuo da bi dalji udari sasvim uništili srpsku vojsku u Bosni. Pune tri godine stručnjaci su izjavljivali kako je srpska vojska nepobjediva i nedostupna zračnim snagama. Nakon tri sedmice zračnih udara, NATO se uplašio da bi se ta ista vojska mogla raspasti, što bi uzrokovalo "destabilizirajući" preokret u ravnoteži snaga.[24]

BALKANIZAM KAO MASKA

Kako balkanizam funkcionira kao kodeks za donošenje političkih odluka može se vidjeti u izjavama predsjednika Sjedinjenih Država Billa Clin-

tona. Kao kandidat za predsjednika 1992. godine Clinton je predložio upotrebu NATO-vih zrakoplovnih snaga kako bi se Bošnjaci spasili od "smišljenog i sistematskog istrebljenja zasnovanog na njihovom etničkom porijeklu".[25]

Na dan 10. februara 1993. predsjednik Clinton je još uvijek priznavao masovno kršenje ljudskih prava u Bosni i Hercegovini, ali je govorio o "ograničavanju" sukoba. Ograničavanje je bila politika vlada Busha, Mitteranda i Majora. Ta je politika, u stvari, služila da Bosnu i Hercegovinu, komad po komad, preda osvajanjima srpske i hrvatske vojske. Clinton je 25. aprila 1993. godine izjavio da je "Hitler poslao desetine hiljada vojnika u tu regiju i nikad je nije uspio pokoriti". On je ignorirao činjenicu da Bosanci nijednom nisu zatražili zapadne vojne trupe; tražili su jedino zrakoplovnu podršku i dizanje embarga na uvoz oružja.[26] Dana 7. maja 1993. godine ministar vanjskih poslova Sjedinjenih Država Warren Christopher vratio se iz Evrope s balkanističkim stereotipom kako bi objasnio zašto NATO snage odbijaju da spriječe ubijanja. U svjedočenju pred Kongresom Sjedinjenih Država on se pozvao na "drevne antagonizme" i govorio o bosanskoj katastrofi kao o "problemu iz pakla".[27]

Postojala je još jedna balkanistička tvrdnja, koju su zastupali srbijanski predsjednik Slobodan Milošević, lider bosanskih Srba Radovan Karadžić i britanska Vlada. Radi se o tvrdnji da je ovo nasilje "građanski rat", "unutarnja stvar" ili "etnički sukob". Među najvatrenijim zagovornicima balkanizma bili su srpski nacionalisti, koji su tvrdili ka-

ko je sukob u Bosni i Hercegovini dio prastarog obrasca etničkog sukoba koji ljudi izvana ne mogu razumjeti i kako bi se narodima Bosne i Hercegovine moralo prepustiti da ga riješe među sobom (dok na snazi ostaje embargo na uvoz oružja).[28] Do maja 1993. godine Clinton je sukob nazivao građanskim ratom, iako su snage iz Hrvatske i Srbije prešle granice i ušle u Bosnu i Hercegovinu, gdje su potpirivale nasilje. Zatim je Clinton govorio o "sukobu" u Bosni i Hercegovini, koji je "konačno stvar zaraćenih strana i na njima je da ga razriješe". Na dan 10. februara 1994. godine balkanizam je dostigao vrhunac: "Sve dok onom tamo narodu ne dodije da ubijaju jedni druge", izjavio je Clinton, "ružne će se stvari i dalje dešavati".[29] Pozornica je bila postavljena za Srebrenicu.

Poslije Srebrenice Senat Sjedinjenih Država izglasao je sa nadmoćnom većinom zakon koji su podnijeli senatori Dole i Lieberman, predstavnici obje stranke, kojim se od Sjedinjenih Država zahtijeva da unilateralno ukinu embargo na uvoz oružja za Bosance. I samo glasanje, kao i govori koji su ih pratili, bili su historijsko dvostranačko nepriznavanje vanjske politike aktualnog američkog predsjednika.[30] Evropljani su nešto ranije zaprijetili da će povući svoje mirovnjake iz Bosne i Hercegovine ukoliko se prekrši embargo na uvoz oružja. Clinton je obećao da će poslati američke jedinice kako bi pomogle u eventualnoj evakuaciji mirovnjaka. To povlačenje dovelo bi do krize u Bosni i Hercegovini prije predsjedničkih izbora 1996. godine.

Clintonova administracija bila je konačno prisiljena da djeluje. Podržan NATO-vim zračnim

udarima na skladišta municije srpske vojske i saobraćajnice u Bosni i Hercegovini, pomoćnik ministra vanjskih poslova Sjedinjenih Država Richard Hoolbrooke poveo je pregovore, čiji je rezultat bio Daytonski mirovni sporazum od 22. novembra 1995. godine. Ubrzo nakon toga zamjenik ministra vanjskih poslova Sjedinjenih Država Strobe Talbot javno je osudio ideju da je bosanska tragedija bila neizbježna posljedica "drevnih antagonizama" – balkanistički stereotip koji je ta ista administracija podržavala pune dvije godine.[31]

Balkanističku masku, koju je prvo navukla, pa zatim uklonila Clintonova administracija, ponovo je navuklo izolacionističko krilo Republikanske stranke. Cijela Bosna i Hercegovina (zajedno s njenih četiri miliona ljudskih života) nije vrijedna jednog jedinog američkog vojnika, uzviknuo je jedan od kandidata za nominaciju ispred Republikanske stranke za predsjednika SAD.[32] Jedan kongresmen je izjavio da se "oni tuku" na Balkanu već hiljadu petsto godina, zaboravljajući činjenicu da se nijedna od glavnih vjerskih ili etničkih grupa u Bosni i Hercegovini u to vrijeme još nije bila naselila na Balkan. Kulminaciju balkanističke ludosti dostigao je kongresmen William Goodling iz Pennsylvanije, koji je izjavio da je "sve to počelo još u četvrtom stoljeću naše ere, nakon cijepanja Rimskog Carstva".[33] Ti su kongresmeni objeručke prihvatili mitologiju koju su sugerirali britanski političari i učenjaci poput Sir Crispina Tickella, koji je tvrdio da je mržnja među jugoslavenskim narodima stara "hiljade godina".[34]

PASIVNO NASILJE I LAŽNI HUMANITARIZAM

Zapadni su političari isto tako manipulirali jezikom pacifizma kako bi opravdali održavanje embarga na uvoz oružja protiv Bosanaca, a istovremeno su odbijali upotrijebiti silu kako bi im pomogli. Isti ti lideri dozvolili su prodaju oružja širom svijeta. Britanski ministar vanjskih poslova Douglas Hurd izjavio je kako bi dizanje embarga na uvoz oružja značilo stvaranje "izjednačenog nivoa ubijanja"[35]. Kad je u augustu 1992. godine otkriveno postojanje koncentracionog logora u Omarskoj, američki predsjednik Bush, ponositi tvorac operacije "Pustinjska oluja" protiv Iraka, dosljedno je odbijao da se zauzme za dizanje embarga na uvoz oružja, tvrdeći da će više oružja u ovoj regiji povećati nasilje.

Političari država-članica NATO saveza imali su moralnu i pravnu obavezu da podrže član 15 Povelje Ujedinjenih naroda, koja svakoj državi jamči pravo na samoodbranu, kao i Ženevsku konvenciju iz 1948. godine, koja od svih država-potpisnica zahtijeva ne samo da spriječe genocid već i da ga kazne. Time što su odbili da dozvole Bosancima da se sami brane ili da iskoriste moć NATO-a kako bi ih odbranili, ti lideri uključili su se u jednu vrstu pasivnog nasilja, uspostavljajući parametre unutar kojih se ubijanje može izvesti i bit će izvedeno nekažnjeno.[36]

Usprkos izvanrednim naporima brojnih pojedinaca i malih kongregacija, utjecajni lideri kršćanskih crkava i organizacije također su se usprotivili kako ukidanju embarga tako i upotrebi NATO-vih snaga

da bi se spasili Bosanci, a ponudili su malo šta kao bilo kakvu alternativu.[37] Stav mnogih crkvenih grupa – da je najbolji put ka zaustavljanju nasilja "pojačavanje" embarga na uvoz oružja – zanemario je činjenicu da je srpska vojska imala dovoljno oružja i tvornica oružja da im potraje godinama. Jedan od rijetkih utjecajnih kršćanskih lidera koji je otvoreno progovorio protiv mirenja sa situacijom u napadu na Bosnu i Hercegovinu, koje je postojalo kod vodećih crkvenih lidera i organizacija, bio je Adrian Hastings, umirovljeni profesor teologije na Univerzitetu u Leedsu. Hastings je primijetio da "ukoliko su u nevolji uglavnom Muslimani koji su generacijama miroljubivo živjeli sa svojim kršćanskim susjedima, ali ih sada uništavaju nazovi-kršćani, to je tim prije razlog za kršćane da im priteknu u pomoć". On govori o šutnji nadbiskupa od Canterburyja, Yorka i Westminstera, te Britanskog Vijeća crkava sučeljenih s najvećom moralnom sramotom u Evropi od Drugog svjetskog rata. Zatim povlači historijsku paralelu: "Biskup George Bell iz Chichestera digao je prije pedeset godina usamljen glas kad je govorio u ime Jevreja. Gdje je danas jedan biskup od Chichestera?"[38] Sarajevski nadbiskup Vinko Puljić, koji se tako hrabro borio za multireligijsku Bosnu i Hercegovinu, pristupio je toj temi sa šokantno umjerenom izjavom: "Mislim da smo od zapadnih crkava očekivali mnogo energičnije glasove protiv nepravde."[39] Premda je istina da su različite crkve imale uveliko različite stavove na temu pravednog rata i opravdane upotrebe sile, nesumnjivo je oklijevanje lidera glavnih crkava da zločine u Bosni nazovu pravim imenom, genocidom, i da zahtijevaju njihovo zaustavljanje. Do mjere u kojoj su

crkvene izjave pokazale samo uopćenu brigu zbog patnji u Bosni i Hercegovini bez urgentnog zahtjeva da se genocid okonča, one se mogu s pravom optužiti za odbijanje da silu nazovu pravim imenom, ili, prema Hastingsovim riječima, za upotrebu otrcanih fraza.

Pasivnom nasilju zapadnih političara pomogla je lažna filantropija. Usmjeravajući misiju Ujedinjenih naroda na snabdijevanje humanitarnom pomoći, a istovremeno odbijajući da spriječi kampanju genocida, Vijeće sigurnosti Ujedinjenih naroda stvorilo je sistem koji je mirovnjake Ujedinjenih naroda kao snabdjevače humanitarnom pomoći izložio kao – taoce. Nije važno jesu li ih uistinu zadržale srpske radikalne paravojne formacije. Mogao ih je zadržati ko god je htio, te su prema tome korišteni kao taoci bez obzira na to jesu li bili pritvoreni ili nisu. Srpska vojska mogla je nekažnjeno kršiti desetine rezolucija Ujedinjenih naroda koje su zahtijevale slobodan protok humanitarne pomoći, raspuštanje koncentracionih logora i zaštitu civilnog stanovništva.[40] Tražeći dvostruki ključ za bilo kakvu akciju NATO snaga (odobrenje kako vojnih i civilnih zapovjednika snaga Ujedinjenih naroda tako i NATO-vih zapovjednika), Vijeće sigurnosti spriječilo je svako efikasno odvraćanje od uzimanja talaca. Tačno je da se hrana doturala nekim ljudima koji bi inače skapali od gladi, ali – kako Bosanci komentiraju – bili su hranjeni za klanje.

Pune tri godine Ujedinjeni narodi su se borili da prebace minimum hrane u enklave Srebrenicu i Žepu. Nakon što su neki mirovnjaci uzeti kao taoci, a drugima zaprijećeno da će biti uzeti kao taoci, narod u tim sigurnosnim zonama – kojem je bilo zabranjeno adekvatno naoružanje da bi se

XI - Slika 7. Britanski general Michael Rose, zapovjednik UN mirovnih snaga (desno) dijeli osmijeh sa srpskim generalom Ratkom Mladićem (lijevo), dok se Mladićeve jedinice obrušavaju na mjesta koja su Ujedinjeni narodi proglasili sigurnosnim zonama. Reuters/Stjepanović, 1995. godine

branio i koji je održavan u životu zahvaljujući humanitarcima Ujedinjenih naroda – prepušten je srpskoj vojsci za masovne likvidacije.[41)] U septembru 1995. godine, kada je NATO konačno upotrijebio zračne udare kako bi slomio opsadu Sarajeva, ukupni gubici NATO snaga bili su dva nestala francuska pilota. Da su u 1992. godini ti udari, ili vjerodostojna prijetnja udarima, bili upotrijebljeni kako bi se zabranio svaki genocidni čin sa svake strane, ne samo što bi se spasio ogroman broj Bosanaca (svih vjera) već i životi više od dvije stotine mirovnjaka Ujedinjenih naroda.

Nemoguće je znati ličnu motivaciju onih koji su pune tri godine manipulirali jezikom pseudopacifizma i lažne čovjekoljubivosti kako bi opravdali politiku koja je nagradila agresiju a kaznila njene žrtve; onih koji su priznali suverenost Bosne i Hercegovine i obavezali se da je brane, a onda pogazili vlastite obaveze; onih koji su u oktobru 1992. godine proglasili "zonu zabrane letova", a zatim mjesecima odbijali da ovlaste bilo kakvo pojačanje i na kraju odbili da je uopće primijene; onih koji su šest gradova proglasili sigurnosnim zonama, ali su odbili da ih zaštite; i koji su dali ovlaštenje za upotrebu "svih neophodnih sredstava" kako bi se konvoji s humanitarnom pomoći probili do izgladnjelih civila, ali su odbili da upotrijebe čak i sredstva koja su im bila na raspolaganju.[42]

Za neke je degradacija pojma održavanja mira otjelovljena u jednom posebnom incidentu. U ljeto 1992. godine mirovnjaci Ujedinjenih naroda pod zapovjedništvom kanadskog generala Lewisa MacKenziea često su posjećivali logor za silovanja poznat kao "Sonjin Kon-Tiki" u mjestu Vogošći nedaleko od Sarajeva. Čak i nakon što su saznali da su žene u "Kon-Tikiju" bošnjačke zarobljenice držane protiv svoje volje, zlostavljane i ponekad ubijane, mirovnjaci Ujedinjenih naroda su i dalje iskorištavali žene u tom mjestu i bratimili se s njihovim srpskim nacionalističkim čuvarima. Samo 150 metara dalje od "Sonje" desetine bošnjačkih muškaraca držano je u neljudskim uslovima, ali mirovnjaci to nisu opažali.[43]

Za druge je degradacija uloge održavanja mira kulminirala 8. januara 1993. godine. Francuski

kontingent mirovnjaka Ujedinjenih naroda osiguravao je pratnju bosanskom potpredsjedniku Vlade dr. Hakiji Turajliću na putu za Sarajevo. Zaustavljeni su na kontrolnom punktu srpske vojske. Kad su srpski vojnici zatražili od francuskih mirovnjaka da otvore oklopna kola – što je bilo u suprotnosti s njihovim naređenjima i sa punim saznanjem o tome šta će uslijediti – oni su se povinovali, a onda su stali sa strane i posmatrali kako jedan srpski vojnik puca i ubija nenaoružanog dr. Turajlića. Kad su ti isti francuski mirovnjaci stigli kući u Francusku, odlikovani su za junačko djelo.[44]

Jedan srpski vjerski nacionalist sažeto je formulirao manipulaciju jezikom nenasilja i humanitarizma kojim su se tako često služili zapadni političari u vezi s Bosnom i Hercegovinom i, čineći to, demonstrirao moralno izjednačavanje kojem vodi takav jezik. Taj nacionalista tvrdio je da je hrišćanstvo superiornije od islama zato što ono zabranjuje svako nasilje, čak i u samoodbrani. Kad su ga zapitali zašto opravdava kao samoodbranu nasilje koje čine srpski nacionalisti, on je odgovorio: "Svi smo mi grešnici."[45]

MORALNO IZJEDNAČAVANJE

"Nema anđela u tom sukobu", bila je parola što se koristila kako bi se odbilo zaustavljanje ubijanja – kao da anđeli, prije nego ljudska bića, zaslužuju naše suosjećanje i podršku. U julu 1992. godine bri-

tanski ministar vanjskih poslova Douglas Hurd zauzeo je pokroviteljski stav prema žrtvama jednako kao prema počiniteljima: "Tamo gdje nema želje za mirom, mi ga ne možemo osigurati."[46] Balkanistički stereotip neprekidno je korišten kako bi se obznanilo da su sve strane podjednako krive.

Nijedna strana ni u jednom ratu nije oslobođena krivnje. Međutim, pozicija "prebacite-krivicu-na-sve-strane" falsificirala je značajne razlike između metodičnog genocida koji su izveli srpski nacionalisti, pljačkaške agresije hrvatskih nacionalista, te pojedinačnih zločina koje su počinili bošnjački vojnici, zločina koji nisu imali nikakve veze s bilo kakvom općom zločinačkom politikom i koji su kažnjeni.[47]

Moralno izjednačavanje dovelo je do političkog izjednačavanja. Nakon što je Londonska konferencija 1992. godine potvrdila teritorijalni integritet i legitimitet Bosne i Hercegovine, NATO snage su prešle na takmičarski jezik u kojem je bosanska Vlada bila jedna od tri "zaraćene strane".[48] Kad su se bosanski lideri usprotivili onim aspektima mirovnih planova koji su teritorijalnim koncesijama nagradili zločine srpskih i hrvatskih nacionalista, zapadne diplomate pustile su da procure izjave koje su govorile o tome da su Bošnjaci "loši gubitnici" i da ne prihvaćaju činjenicu da su "izgubili" – kao da je genocid neka vrsta nogometne utakmice.

David Owen je 1993. godine izjavio da Srbi kontroliraju 60% predratne teritorije Bosne i Hercegovine. Tu tvrdnju su srpski militanti iskoristili kako bi opravdali svoj zahtjev da najveći dio Bosne i Hercegovine treba dati srpskom stanovništvu, koje čini 31% ukupnog bosanskog življa.[49] Međutim,

posljednji zemljišni katastri prije rata pokazuju da je 50% Bosne i Hercegovine bilo u javnom vlasništvu i da su srpski zemljoposjednici kontrolirali 23%. U aprilu 1995. godine Thorwald Stoltenberg dao je zapanjujuću izjavu da su bosanski muslimani u stvari Srbi. Tako je ostvaren san srpskih ekstremista. Ako su bosanski muslimani Srbi, onda oni nemaju razloga da odbijaju srpsku vojnu okupaciju, a pošto su (prema ekstremistima) Srbi ili pravoslavni hrišćani ili izdajnici, nije bilo razloga da se bosanski muslimani ne tretiraju kao izdajnici.[50] Dva čovjeka kojima su zapadne sile povjerile da zaštite suverenitet Bosne i Hercegovine prihvatili su najlažnije i najfatalnije tvrdnje radikalnih vjerskih nacionalista među Srbima.

Moralno izjednačavanje moglo se postići portretiranjem svih strana kao neljudskih divljaka. Isto se moglo postići i ignoriranjem zvjerstava. Prema jednoj višoj asistentici u Brookings Institutu i višoj savjetnici Yasushija Akashija, šefa operacija Ujedinjenih naroda u Bosni i Hercegovini, problemi u Bosni nisu bili rezultat stoljetnih plemenskih mržnji već prije posljedica organizacionog kolapsa – unutar međunarodnih kao i jugoslavenskih institucija – koji je uslijedio sa završetkom hladnog rata. To je impliciralo da, pošto nema zločina, niko u stvari nije odgovoran.[51]

Konačan način da se izbjegne moralna distinkcija bila je satanizacija cijelog jednog naroda. Fraze poput onih kao što su "srpska agresija" i "srpski zločini" ignoriraju bilo kakvo srpsko protivljenje genocidu. Grupna satanizacija zasniva se na shvaćanju srpskog naroda kao homogene mase

– stav kojeg se drže srpski militanti. Za predsjednika Republike Srpske Radovana Karadžića, na primjer, svaki Srbin koji ne podržava napad na Bosnu i Hercegovinu nije pravi Srbin, a svaka kritika Karadžićeve politike je kritika "Srba" uopće.

Peter Brock je u žurnalu *Foreign Policy* objavio tekst u kojem tvrdi kako su zapadni mediji pretjerali navodeći zločine koje su počinili Srbi, a istovremeno su odbijali izvještavati o zločinima protiv Srba.[52] Taj članak ignorira brojna svjedočenja o organiziranom genocidu od strane srpskih militanata u izvještajima o ljudskim pravima i ratnim zločinima. Ubrzo su se pokazali brojni nedostaci u Brockovom članku.[53] Pa ipak, bio je to zlatni rudnik propagande za srpske vjerske nacionaliste. Za mnoge Srbe i druge koji žele da vjeruju kako je genocid izmišljotina zapadnih medija, Brockov članak je bio citat iz režimskog lista. U suštini Brockovog članka ležalo je shvaćanje da je kritika upućena vodstvu Republike Srpske uvreda za *sve* Srbe. Ni sam Radovan Karadžić to nije mogao bolje postaviti.

NACIONALNI INTERESI

Zapadni funkcioneri, poput ministara vanjskih poslova Sjedinjenih Država Lawrencea Eagleburgera i Warrena Christophera, imali su problem da uvide gdje leži vitalni interes u postupku sprečavanja genocida osim "ograničavanja" nasilja unutar grani-

ca Bosne i Hercegovine. U trenutku dok ovo pišem, još uvijek nije jasno hoće li Daytonski mirovni sporazum biti primijenjen ili će operacije NATO-a koje ga trebaju podržati biti ponovo degradirane na isti način kako se to dogodilo s misijama Ujedinjenih naroda od 1992. do 1995. godine. Rezultat će na više ozbiljnih načina imati posljedice na sigurnost naroda i nacija izvan Bosne i Hercegovine.

Prvi rat između Izraela i Arapa 1948. godine ostavio je za sobom 750.000 palestinskih izbjeglica. "Palestinski problem" doveo je do još tri velika rata na Srednjem istoku, uništenja Libana, geopolitičkog sukoba između Istoka i Zapada, napora Izraela i njegovih neprijatelja da razviju nuklearno oružje i milijardi dolara američke inostrane pomoći za Srednji istok. U julu 1995. godine bilo je dvostruko, pa i više bosanskih izbjeglica nego što je 1948. bilo palestinskih, a pretrpjeli su zvjerstva koja se ne daju opisati. Posljedice dopuštanja da se uništi Bosna i Hercegovina počet će se javljati u drugoj i trećoj generaciji djece rođene u izbjegličkim logorima, a one će biti nesagledive.

Na kraju hladnog rata NATO je promijenio svoju misiju – preko odbrane od Sovjetskog Saveza do zaštite mira i sigurnosti u Evropi. Neuspjeh da se ta misija ispuni u Bosni i Hercegovini oslabit će i možda uništiti savez koji je bio ključni za stabilnost u Evropi i kojem su sve NATO članice donirale ogromna sredstva.

Sarajevo je u središtu etničkih i vjerskih varljivih linija koje se pružaju preko čitavog svijeta: slavenski i hrišćanski pravoslavni svijet protežu se prema istoku i sjeveroistoku; muslimanski i turski prema

1989.	
28. juni	Milošević govori prilikom 600-godišnjice obilježavanja bitke na Kosovu
1991.	
25. septembar	Vijeće sigurnosti UN donosi rezoluciju 713: uvodi se embargo na uvoz oružja za sve strane u bivšoj Jugoslaviji
1992.	
27. mart	Proglašena Republika Srpska
6-7. april	Bosnu i Hercegovinu priznaju Evropska zajednica i Sjedinjene Države
3-17. april	Srpski militanti počinju s genocidom u Zvorniku, Višegradu, Foči i Bijeljini i krajevima oko njih
21. april	Počinje opsada Sarajeva
Maj	Bosanska vlada uzalud moli za vojnu pomoć ili za ukidanje embarga na uvoz oružja
17. maj	Srpska vojska uništava Orijentalni institut u Sarajevu
19. maj	Jugoslavenska narodna armija tvrdi da se "povlači" iz Bosne i Hercegovine i prebacuje vojnike i oružje pod kontrolu vojske bosanskih Srba
27. maj	U Sarajevu granata pada na ljude koji stoje u redu za hljeb
30. maj	Rezolucija 725 Vijeća sigurnosti UN: sankcije protiv Jugoslavije (Srbija i Crna Gora)
19. juni	Proglašena Hrvatska zajednica Herceg-Bosna
3. avgust	Bosanski predsjednik Izetbegović uzalud moli da se okonča embargo na uvoz oružja
4-6. avgust	Televizijski snimci koncentracionih logora u Omarskoj i Trnopolju
25-28. avgust	Londonska konferencija: zemlje članice NATO saveza potvrđuju teritorijalni integritet Bosne i Hercegovine Srpska vojska spaljuje Nacionalnu biblioteku u Sarajevu

1993.

2. januar	Objavljivanje Vance-Owenovog plana
8. januar	Snage UN predaju bosanskog potpredsjednika Vlade srpskim vojnicima, koji ga likvidiraju na licu mjesta
15. januar	U Sarajevu granata pada na ljude koji stoje u redu za vodu
Mart-april	Srpska vojska zauzima Cersku i ugrožava Goražde, Srebrenicu i Žepu
16. april	Rezolucija 819 Vijeća sigurnosti UN: Srebrenica proglašena sigurnosnom zonom
5. maj	Republika Srpska odbacuje Vance-Owenov plan
22. maj	Bihać, Tuzla, Žepa, Goražde i Sarajevo proglašeni sigurnosnim zonama, zajedno sa Srebrenicom
Juni-septembar	Owen-Stoltenbergova podjela Bosne i Hercegovine, zasnovana na mapi koju su nacrtali Tuđman i Milošević
30. juni	Vijeće sigurnosti UN odbacuje prijedlog za ukidanje embarga na uvoz oružja
Juli	Zajednički srpsko-hrvatski napadi na Bošnjake
23. avgust	Snage HVO uništavaju stari grad Počitelj i iz njega protjeruju Bošnjake
6. septembar	Izetbegović moli Vijeće sigurnosti UN da ukine embargo na uvoz oružja
27. septembar	Fikret Abdić proglašava autonomnu državu u bihaćkom džepu
9. novembar	HVO uništava Stari most u Mostaru
17. novembar	Ujedinjeni narodi ustanovljuju Međunarodni sud za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji

1994.

5. februar	Granatiranje pijace u Sarajevu; pritisak NATO-a dovodi do privremenog prekida granatiranja grada
4-15. april	Srpska vojska granatira Goražde, upada u sigurnosnu zonu i spaljuje bošnjačke kuće. Britanski general Michael Rose pri UNPROFOR-u odbija da zaštiti tu sigurnosnu zonu

Maj	Plan Kontakt grupe za podjelu Bosne i Hercegovine: 40% teritorije bilo bi ustupljeno Republici Srpskoj
Avgust-septembar	Vojkan Đurković počinje protjerivanje i religijski teror u Banjoj Luci i Bijeljini
Septembar-novembar	Jugoslavija tvrdi da je zatvorila granice prema Bosni
Novembar	Bihać napadaju srpske snage iz Bosne i Hercegovine, kao i Abdićevi separatisti. Britanski general Michael Rose pri UNPROFOR-u odbija da iskoristi zračne udare NATO-a kako bi zaštitio Bihać

1995.

11-21. juli	UN predaju sigurnosne zone Srebrenicu i Žepu srpskoj vojsci; slijede masovne likvidacije
26. juli	Senat Sjedinjenih Država izglasava Dole-Liebermanov zakon o jednostranom ukidanju embarga na uvoz oružja u Bosnu i Hercegovinu
Juli-avgust	Hrvatska redovna vojska razbija Srpsku Republiku Krajinu u operaciji "Oluja"
22. novembar	U Daytonu, Ohio, počeli pregovori o sklapanju mira

istoku i jugoistoku preko središnje Azije i prema zapadu preko sjeverne Afrike; katolički svijet proteže se prema zapadu i sjeverozapadu od Austrije do Latinske Amerike; protestantski svijet počinje svoj luk nedaleko na sjever od Sarajeva. Nagrađivanje genocida u Bosni i Hercegovini bit će signal mnogim potencijalnim protivnicima: prvo napadni i udari nemilosrdno i - dobit ćeš ono što želiš.

U Ruandi je 1994. godine ekstremističko Hutu vođstvo skovalo zavjeru o genocidu. S punim su

pravom očekivali da se genocid - ako se može provoditi nekažnjeno u Evropi, naočigled NATO-a - može izvršiti i u srednjoj Africi, daleko od bilo kakve snage kao što je NATO. Konačan neuspjeh u Bosni i Hercegovini poslat će zlokobnu poruku svakoj drugoj skupini u svijetu (a bit će ih mnogo) koja bi mogla smisliti plan o genocidu.

Geopolitički hladni rat između islama i Zapada bio bi tvrdokorniji i, moguće, opasniji nego hladni rat između Zapada i Sovjetskog bloka. Muslimane širom svijeta zaprepastili su zapadnjačko pristajanje na genocid i pasivnost prozapadnih islamskih vlada. Konačan neuspjeh u Bosni i Hercegovini samo će ojačati stav islamskih militanata koji tvrde da Zapad želi uništiti islam. Taj će neuspjeh isto tako oslabiti položaj onih muslimana koji traže mirne odnose sa zapadnim svijetom.

Vjersko nasilje eksplodiralo je širom svijeta: jedna budistička grupa otrovnim plinom je napala Tokio; u aprilu 1995. godine sljedbenici Pokreta za kršćanski identitet podmetnuli su bombu u Oklahoma Cityju; hinduistički militanti napali su muslimanska sveta mjesta; islamski radikali su u New York Cityju napali Svjetski trgovinski centar; jevrejski militanti su proslavili masovno ubojstvo muslimanskih Arapa u Hebronu i ubojstvo premijera Yitzhaka Rabina u Izraelu. Nagraditi genocid u Bosni i Hercegovini znači učiniti takvo nasilje modelom za uspjeh.[54]

Prema nekim mišljenjima, moguće je da interes nacionalne ekonomije za vodećeg proizvođača oružja kao što su Sjedinjene Države leži u tome da dozvole ili čak potiču takve razdore i sukobe. To

osigurava tržište za vodeći izvozni proizvod, održava vojni industrijski kompleks u stanju pripravnosti i čuva ogromnu armiju kao sigurnosni ventil u vrijeme sve veće nezaposlenosti. Sukob s islamskim svijetom stvorio bi novog globalnog neprijatelja: vanjski neprijatelji pomažu unutarnjoj koheziji. Zagovornici *realpolitik-a* ne navode ove argumente tako otvoreno, ali ih sugeriraju. U krajnjem slučaju, je li sprečavanje genocida u našem nacionalnom interesu zavisi od toga u kakvoj državi i kakvom svijetu želimo živjeti.[55]

NI PREBIJENE PARE

"Ne dajem ni prebijene pare za Bosnu. Ni prebijene pare. Ti ljudi su sami sebi na vrat navukli nevolju." Ovu izjavu dao je 7. juna 1995. godine Thomas Friedman, kolumnist *New York Timesa*. Ona označava kraj moralnog izjednačavanja, izjednačavanje žrtve s počiniteljem i devalvaciju obojice.[56]

Teološkom terminologijom izraženo, moralno i političko izjednačavanje utjelovljeno je u izjavi glasnogovornika Srpske pravoslavne crkve da su "u ovom ratu svi krivi".[57] Razgranavanje takve jedne izjave ide mnogo dalje od teoloških doktrina o istočnom grijehu. Shvaćanje da su svi krivi u bosanskom sukobu predstavlja generaliziranu izjavu što nizbrdicom vodi do zaključka da bosanski narod na neki način dobija ono što je zaslužio. Štaviše, stav da žrtve genocida zaslužuju ono što ih je

zadesilo češće je podtekst jezika moralnog i političkog izjednačavanja – vrlo rijetko neki utjecajni kolumnist poput Thomasa Friedmana artikulira tu poruku direktno. U manje uzdržanom svijetu newsgroupa na Internetu posteri često ponavljaju jednu verziju parole: "Neka se međusobno pobiju pa će se problem sam riješiti", što je, barem kao izjava, poštenija verzija fraze popularne među političkim komentatorima: "Ograničimo problem na Bosnu pa će sam sagorjeti."

Albert Speer, arhitekta velikog dijela industrijske mašinerije u nacističkoj Njemačkoj, proveo je dvadeset godina u zatvoru. U svojim memoarima izjavljuje da nikad nije prihvatio odgovornost za zlo koje je uzrokovao usprkos ogromnom broju žrtava. A onda je vidio fotografiju jedne porodice koju odvode u logor smrti. Kada je bacio pogled na patnju na individualnoj osnovi, počeo je shvaćati zlo čijim je dijelom i sam bio.[58]

U Bosni, svjedoci nasilja usredsredili su se na individualne slučajeve ne bi li nekako ganuli svijet koji kao da nije mario. Jedan reporter je primijetio kako se poslije drugog masakra na tržnici u Sarajevu, 28. avgusta 1995. godine, jedna bosanska djevojčica okrenula svojoj majci i rekla: "Mama, izgubila sam ruku", dok je majka, i sama teško ranjena, stenjala: "Gdje mi je muž? Izgubila sam muža!" Nakon što je 1992. godine srpska vojska granatirala jedno sarajevsko predgrađe, jedan reporter je zapisao da su našli jednog dječaka pored njegove mrtve majke kako ponavlja: "Mama, voliš li me?" Nakon masakra tokom granatiranja Srebrenice 1993. godine, u kojem je srpska vojska otvorila va-

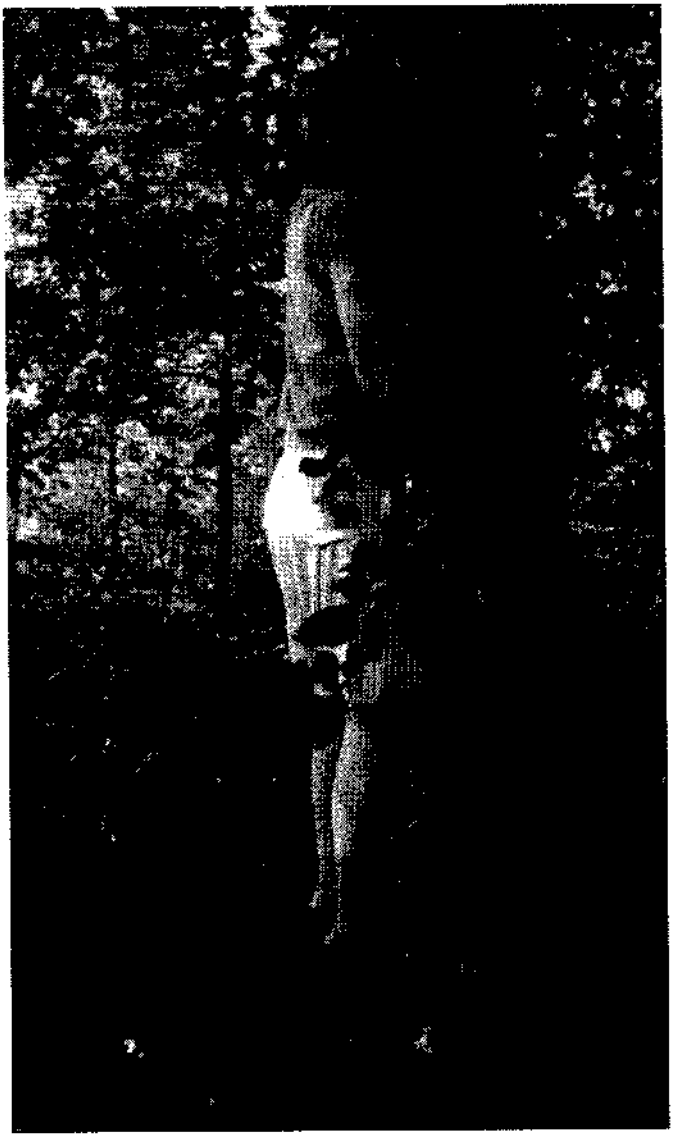

XII - Slika 8. Ko je bila ova žena? Izbjeglica iz Srebrenice nakon što je ta sigurnosna zona predata srpskoj vojsci u julu 1995. godine. AP/Wide World Photos.

tru na grupu bošnjačkih civila što su čekali da ih UN evakuira, jedan zvaničnik UNHCR-a ispričao je o jednoj djevojčici kojoj je pola lica bilo raznesено. Rekao je kako je djevojčica tako strašno patila da nije mogao učiniti ništa drugo do moliti se da ona što prije umre, što se i desilo.[59]

U nekim slučajevima, slike koje nagovještavaju više nego što otvoreno prikazuju dozvolile su ljudima da vide s onu stranu maski i shvate šta je na kocki u Bosni. Jedna mlada žena iz Srebrenice objesila se nakon što je ta enklava predata srpskoj vojsci. Njena slika omogućila je američkoj senatorki Dianni Feinstein, koja se služila jezikom balkanističke mitologije o "drevnim antagonizmima" kako bi opravdala nasilje, da shvati ljudske dimenzije genocida. Feinstenova je postavila niz pitanja o mladoj ženi: Kako se zove, odakle je, kakva je poniženja i zlostavljanja pretrpjela, je li bila silovana, je li bila svjedok kad su njeni najmiliji ubijani? Ono što je slika ostavila nedorečenim omogućilo je senatorki da vidi s onu stranu lingvističke maske o "zaraćenim stranama" i "krivici na svim stranama" i da sagleda stvarnost: da ta mlada žena po svoj prilici nije bila borac, da nije bila kriva, niti drevni mrzitelj i antagonista i da njen čin nije bio "postupak nekog ko ima mogućnost samoodbrane".[60]

Nasilje u Bosni i Hercegovini bilo je vjerski genocid u nekoliko vidova: narod koji je uništavan odabran je na osnovu svog vjerskog identiteta; oni koji su vršili ubijanje djelovali su uz blagoslov i potporu kršćanskih crkvenih lidera; samo nasilje bilo je utemeljeno u vjerskoj mitologiji koja je karakterizirala ciljane ljude kao izdajnike rase, a nji-

hovo istrebljenje kao sveti čin; a počinitelje nasilja štitila je politika koji su smislili političari Zapadnog svijeta kojim u civilizacijskom pogledu dominira kršćanstvo.

Kad se radi o vjerskom genocidu, moralne distinkcije je posebno teško sačuvati. Osnova velikog dijela moralnog promišljanja može se pronaći unutar religija. Međutim, u vjerski motiviranom nasilju religijama se manipulira kako bi se motiviralo i opravdalo zlo. Jedan odgovor jeste reformirati religije iznutra, u dijalogu s drugim religijama. Vjerski lideri svih tradicija moraju bolje razumjeti i bolje objasniti punu humanost onih koji prihvaćaju druge religije, kao i raznovrsnost i bogatstvo unutar drugih tradicija. Drugi odgovor jeste početi s osnovnom premisom – da se nepotrebna, namjerno uzrokovana ljudska patnja ne može i ne smije olahko objasniti i skinuti s dnevnog reda. Ta dva odgovora mogu se dopunjavati.

Kad se radi o manipulaciji pričom o Velikom petku od strane vjerskih nacionalista, suprotno iščitavanje može se naći u odbijanju "nevjernih Toma" da prihvate uskrslog Isusa sve dok mu ne gurnu ruke u ranu. Postoje oni koji će odbiti da prihvate patnje drugih ljudskih bića čak i kad bi bili u položaju da im gurnu ruku u ranu. U slučaju Bosne i Hercegovine u sumnjivce bi se mogli ubrojiti zapadni politički lideri i jedan dio javnosti.

Priča o nevjernom Tomi može biti priča o tome kako je teško priznati rane drugoga i kako je takvo priznanje neophodno da bi se shvatio uskrsnuti Isus. Bosanski musliman predstavlja "drugog" za veći dio kršćanskog svijeta. Genocid u Bo-

sni i Hercegovini bio je zasnovan na jednoj posebnoj verziji priče o Velikom petku. Ostaje da se vidi hoće li drugačija čitanja te priče doprinijeti odluci da se prekine s genocidom i hoće li se do te odluke doći prije nego što bude prekasno.

SEDMO POGLAVLJE

Most

NEBO KOJE RANJAVA

Prije nego što je govorila o oblaku pepela koji je danima lebdio nad Sarajevom tri dana nakon što je srpska vojska spalila Nacionalnu biblioteku, Aida Mušanović je ispričala jednu drugu priču. Otišla je u Orijentalni institut, jedan od glavnih izvora za povijest i razvoj bosanske kulture. Bilo je to dan nakon što su srpske tobdžije potpuno uništile Institut. Stajala je u prizemlju nekadašnje šestospratnice i gledala u otvoreno nebo.

Bosanska je kultura uvijek odolijevala svođenju na jednu jedinu vjeru ili nacionalnost. U predotomanskim vremenima, Bosna je bila dom tri crkve: Pravoslavne, Katoličke i nezavisne Bosanske crkve. Od otomanskih vremena islam, pravoslavlje i katoličanstvo sačinili su beskrajno šarenilo bosanskog kulturnog nasljeđa. Nakon izgona Jevreja iz Španije 1492. godine, brojni sefardski Jevreji, kojima je ponuđeno utočište u Otomanskoj Carevini, došli su u Bosnu. Aškenaski Jevreji iz sjeverne i istočne Evrope također su se naselili u Bosni. Romska populacija Bosne i Hercegovine podijeljena je između sljedbenika islama i hrišćanstva.

Specifična karakteristika bosanskog naslijeđa ogleda se u njenoj tradiciji ljubavne lirike koja spada u najprefinjenije na svijetu. Domaća ljubavna pjesma je *sevdalinka,* koja može biti spjevana na hrvatskom, bosanskom ili srpskom jeziku i na-

pisana latinicom ili ćirilicom ili arebicom.[1] *Sevdalinka* uključuje vanvremenske stihove o neuzvraćenoj ljubavi. Nazvana je "ženskom pjesmom" jer je po konvenciji pjeva žena svom ljubljenom. Žena u pjesmi igra ulogu muškog ljubavnika i pjeva svojoj dragoj. Ovo kompleksno spolno međudjejstvo dalje se pojačava kada muški pjevači pjevaju ženske pjesme. Postoji priča o šest muslimanskih *ulema* ili vjerskih učenjaka na hadžiluku u Meku koji su pjevali *sevdalinke.*

Ljubavna lirika govori o ljubavi, ali isto tako i o gubitku i tuđini. Tokom granatiranja Sarajeva jedna od najpopularnijih pjesama, zasnovana na drevnoj *sevdalinki,* odnosila se na Trebević, planinu iznad Sarajeva, sa koje su tobdžije srpske vojske gađale grad. U staroj *sevdalinki* Trebević je planina na kojoj boravi vila ljubavi. Ljubavna pjesma poprimila je novo značenje tokom opsade od 1992. do 1995. godine, kad su Sarajlije slušale popularnu pjesmu zasnovanu na *sevdalinki,* koja govori o ljubavnim jadima i u kojoj vila s Trebevića pita: "Je l' Saraj'vo gdje je nekad bilo?"[2]

Osim pisanja *sevdalinki* na južnoslavenskim jezicima, bosanski pjesnici su ih pisali i na jezicima Otomanske Carevine: otomanskom turskom, perzijskom ili arapskom. Isto tako su kombinirali domaće teme s temama *sevdalinki* iz otomanskog islamskog svijeta i iz petrarkističkih soneta. Brojni pjesnici pisali su na jezicima svoga kraja. Neke od popularnijih pjesama, napisanih na perzijskom ili otomanskom turskom (ili isprepletenim stihovima perzijskog i otomanskog turskog) prevedeni su na južnoslavenske jezike i u nekim slučajevima južno-

slavenske verzije su sada poznatije nego originali na perzijskom ili otomanskom turskom. Rukopisi koji su sadržavali kompleksnu višejezičnu tradiciju bosanske ljubavne lirike bili su dio kulturnog blaga što je nestalo u plamenovima 17. maja 1992. godine.

Bosna i Hercegovina posjeduje kulturu bogatu promjenama i prijevodima. Oni koji tragaju za suštinom kulture i jezika u nacionalnoj, rasnoj ili vjerskoj čistoti otkriće da im je Bosna nerazumljiva. U drugu ruku, oni koji kulturu shvaćaju kao kreativni proces koji samom svojom prirodom podrazumijeva preplitanje i stvaralačku tenziju među raznovrsnim elementima, smatrat će Bosnu i Hercegovinu pravim blagom.

Sarajevo je bilo središte takve jedne pluralističke kulture. Njegove džamije, sinagoge, katoličke i pravoslavne crkve stoje jedne pored drugih. Njegovi stanovnici vješti su jezicima i navigaciji između mnoštva različitih tradicija – što su mnogi otkrili kad su posjetili ovaj grad za vrijeme Zimskih olimpijskih igara 1984. godine. Bosna i Hercegovina bi mogla biti most između sve polariziranijih sfera Istoka i Zapada; mogla bi odigrati značajnu ulogu u sprečavanju rata između pretežno kršćanskog svijeta i pretežno islamskog svijeta i povratka krstaškim ratovima. Polarizirani svijet iz doba krstaških ratova je onaj u koji vjeruju i koji žele vjerski nacionalisti, oni isti kojima kompleksna kultura Bosne i Hercegovine proturječi.

Zvuci tog polariziranog svijeta jasni su u pjesmi koju su pjevali vojnici Radovana Karadžića, praćeni *guslama* – ćemanetom što se koristi pri

pjevanju klasičnih srpskih epova – dok su topovima nišanili na Sarajevo sa planina oko njega:

Lepa bulo, pop će da te krsti,
Nad Saraj'vom sve su srpski prsti.[3]

POGUBLJIVANJE KULTURE

U jesen 1995. godine bivši ministar vanjskih poslova Sjedinjenih Država Henry Kissinger izjavio je da "bosanska kultura ne postoji". Kontekst Kissingerove tvrdnje bio je njegov prijedlog da Bosna i Hercegovina bude podijeljena između Srbije i Hrvatske i da Bošnjake (i valjda sve ostale koji ne žele biti dijelom etnički čiste Velike Hrvatske i Velike Srbije) treba smjestiti u jednu "muslimansku državu". Dijeljenje Bosne i Hercegovine i trpanje Bošnjaka u jedan religijski geto bio je prvobitni plan srpskih i hrvatskih nacionalista.[4]

Oni što su najviše učinili da opovrgnu Kissingerovu tvrdnju kako bosanska kultura ne postoji jesu Ratko Mladić i Mate Boban, srpski i hrvatski nacionalist, koji se uložili toliko izvanredne energije u uništavanje beskrajnih svjedočanstava o bosanskoj kulturi: Nacionalna biblioteka, Orijentalni institut i Zemaljski muzej, svi u Sarajevu; lokalni muzeji; groblja; drevni mostovi i crkveni tornjevi; cijeli historijski kvartovi; natkrivena trgovišta; i, naravno, hiljade crkava, sinagoga i džamija, od remek-djela južnoslavenske arhitekture do skromnih mjesnih Božjih hramova.

Jedan slučaj o kom pripovijeda bosanski književnik Ivan Lovrenović sažima u sebi svu žestinu kampanje kulturnog uništavanja. Jedan oficir srpske vojske ušao je u stan jednog sarajevskog slikara, koji je slučajno i sam bio Srbin. Između umjetničkih djela oficir je primijetio i sliku koja je prikazivala stranicu iz Kur'ana. Razjaren, oficir je naredio da se sve slike iznesu na ulicu, poslažu u red i raznesenu u paramparčad vatrom iz automatskog oružja.[5)]

Šta stoji iza te naizgled luđačke opsesije za uništavanjem kulture? Zašto bi hrvatski i srpski nacionalisti potrošili gotovo četiri godine uništavajući kulturu koja, na prvom mjestu, čak i ne postoji? Te četiri godine uništavanja bile su pokušaj da se eliminira nešto što uistinu postoji i nastavlja da postoji. Svjedočanstvo o tom postojanju može se naći u ljudima i u kulturnom svijetu koji je preživio i u praznim prostorima širom Bosne i Hercegovine, gdje je postojalo toliko ljudskih života i kulturnih spomenika.

Vojske srpskih i hrvatskih vjerskih nacionalista uzele su za cilj bosansku kulturu, spomenike, kulturne prvake, učitelje i studente, tako da bi jednog dana zagovornici vjerskog aparthejda u Bosni mogli izjaviti: "Bosanska kultura ne postoji." Ljudi koji budu gledali parkirališta na mjestima na kojima su nekad stajale džamije i crkve i muzeji umjetnosti i muzičke škole i biblioteke i zbirke rukopisa, reći će: "Valjda je Kissinger bio u pravu." Tada argument postaje uvjerljiv. Kao što je gradonačelnik nanovo "očišćenog" i sto posto srpsko-pravoslavnog čistog grada Zvornika rekao, nakon što su sve

džamije u gradu dignute u zrak: "U Zvorniku nikad nije bilo nijedne džamije". Ukoliko ne postoji bosanska kultura, zašto se Bosna i Hercegovina ne bi podijelila između Hrvatske i Srbije, zašto se Bošnjaci ne bi kao stado svi skupili u jedan centralni geto?

Isto rezoniranje koristili su zagovornici aparthejda u Južnoj Africi. Afrička kultura ne postoji, tvrdili su oni, prema tome, zašto ne potrpati Afrikance u rezervate nazvane "homelands" i uvesti državu aparthejda? Isti pristup korišten je tokom istrebljivanja naroda američkih Indijanaca. Ne postoji autohtona kultura američkih Indijanaca, prema tome, zašto ne "očistiti" američke Indijance, a preživjele potrpati u rezervate?

Od Prvog krstaškog rata 1096. godine nekršćanske zajednice u Evropi bile su izložene istrebljenju. Tokom krstaških ratova jevrejske zajednice su napadane i spaljivane, uništavane istim zvjerstvima koja su se javila u Bosni i Hercegovini. Godine 1492., tačno pet stotina godina prije početka napada na Bosnu i Hercegovinu, kraljica Isabella Španjolska zapovjedila je da se njeno kraljevstvo "očisti" od jevrejske populacije. Godine 1609. oni na koje je došao red da budu "očišćeni" bili su Mauri, svi oni koji su se držali običaja španjolskih muslimana, bez obzira na to jesu li praktikirali islam. Nova riječ, "pogrom", ušla je u naš rječnik kako bi objasnila sudbinu jevrejske zajednice u istočnoj Evropi tokom nekoliko stoljeća. Zatim je uslijedio holokaust. Zagovarati satjerivanje bosanskih muslimana u jednu muslimansku državu okruženu dvjema do zuba naoružanim nacionalističkim vojskama koje su okusile krv znači

zalagati se za – ukoliko nas okrutno dosljedna povijest Evrope ičemu uči – vjerovatno istrebljenje tog naroda. Oni koji zagovaraju geto za bosanske muslimane mogu predložiti da Ujedinjeni narodi i NATO daju tom getu sigurnosna jamstva – kao što su ih dali "sigurnosnoj zoni" Srebrenice.

Poput kulture u Sjedinjenim Državama, bosanska kultura ne može se definirati lingvističkim i religijskim mjerilima nacionalizma iz devetnaestog stoljeća. Upravo kao što Amerikanci dijele jezik sa Britancima i Australijancima, tako i Bosanci dijele jezik sa Srbima i Hrvatima. Upravo kao što Sjedinjene Države nemaju jednu, službenu crkvu, tako je i Bosna sačinjena od ljudi različitih vjerskih konfesija, a unutar tih konfesija, od nebrojeno mnogo raznovrsnih perspektiva. Ukoliko Bosna nema kulture, onda ni Sjedinjene Države nemaju kulture. Ukoliko bi Bosna trebala biti razdijeljena u čiste aparthejdske države, onda nas ta ista logika vodi do ideje za koju se zalaže Pokret za kršćanski identitet, da bi Sjedinjene Države morale biti podijeljene u aparthejdske države s različitim rasama i religijama.

STVARANJE U POŽARU

Nakon što je govorila o svojim iskustvima s uništavanjem kulture u Sarajevu, Aida Mušanović je objasnila izložbu koju je organizirala pod nazivom Expo/Sarajevo 92. Izložba se sastoji od osamnaest rezbarija koje su načinili istaknuti sarajev-

ski umjetnici tokom najgoreg granatiranja njihovog grada. Imena umjetnika (Srba, Hrvata i Bošnjaka) i stilovi njihove umjetnosti odražavaju mozaik kultura, religija i utjecaja od kojih se sastoji Sarajevo. Rad Radoslava Tadića pod naslovom "Eho 92" prikazuje siluetu jedne zgrade u kojoj se katolički, srpski pravoslavni i muslimanski arhitektonski i sveti likovi miješaju jedan sa drugim, izrastaju jedan iz drugog i uzajamno se dopunjuju. "Krik" autora Mustafe Skopljaka nudi razarajuću emociju prenesenu kroz polu-antropomorfne oblike koji podsjećaju na Joana Miróa. "Sarajevo Sera" Seada Čizmića prikazuje spokojno veče s mediteranskom atmosferom, sa tamom na obzorju. "Hommage Aliji Kučukaliću" autora Zorana Bogdanovića svečana je smirenost, bol suviše duboka za riječi ili kretnju. "Svjedok postojanja", rad Nusreta Pašića, prikazuje ljudske likove izduženih oblika, koji djelimično podsjećaju na njemački ekspresionizam.[6)]

Umjetnici su odlučili da se koriste rezbarenjem ne samo zato što se otisci mogu ponovo napraviti, te stoga nisu izloženi totalnom uništenju, već i zbog socijalnog aspekta grafike. Zbog granatiranja, umjetnici su često bili primorani da ostaju preko noći ili tokom nekoliko noći zaredom u svom ateljeu u staroj evangelističkoj crkvi. U svojim komentarima u katalogu umjetnici slijede trag učitelja i tradicija koje su vjerski nacionalisti željeli uništiti.

Zašto bi ljudi rizikovali život da bi stvorili umjetničko djelo? Zašto je ona mlada kandidatkinja za doktora nauka na Sarajevskom univezitetu dala svoj mladi život pokušavajući da iznese jedan mali

dio kulturnog naslijeđa Bosne i Hercegovine iz plamenova Nacionalne biblioteke?[7] Nekoliko mjeseci nakon što su joj snajperisti ubili oca, njena sestra u Kanadi primila je poštom neka pisma od preminulog oca: zbog opsade Sarajeva pisma su zakasnila na putu. U vrijeme kad su uručena, rekla je, ona nije bila u stanju da ih otvori. Ne znam šta je moglo stajati u pismima, jesu li govorila o smrti njegove kćerke. Iz svjedočenja stotina Bosanaca, zamišljam da bi jedna od tema mogla biti ova: Nepodnošljivo je živjeti kao zatočenik, šunjati se duž uličica i zidova da bi se primila humanitarna pomoć Ujedinjenih naroda. Živjeti znači stvarati. Stvarati ili štititi kulturu predstavlja čin života.

Jedan učesnik u diskusiji o Expo/Sarajevo 92 nagovijestio je da rezbarije ne predstavljaju jednu kulturnu stvarnost koja bi mogla postojati nezavisno i prije njih. Moguće je da, prije, kroz takvu umjetnost jedna kultura poput bosanske – kultura koju ne određuju pojmovi etničke i religijske čistoće – može postojati.[8] U činu stvaranja kulture, izmiješane granice i zahtjevi za različitim jezicima, religijama i tradicijama mogu naći mjesto na kom se inače rivalski svjetovi nalaze na zajedničkom tlu.

Kada je Slobodan Milošević stajao na Kosovu polju 1989. godine, rekao je gomili da je Srbija "tvrđava koja brani evropsku kulturu i religiju". Lideri Srpske pravoslavne crkve i akademici u Beogradu govore o odbrambenom zidu protiv azijatskih tuđinaca. Hrvatski vjerski nacionalisti uništili su mostarski most dok su "europeizirali" bosanske muslimane. Nakon što je Daytonski ugovor predložio ujedinjeno Sarajevo, Radovan Karadžić je

zahtijevao zidom podijeljeno Sarajevo, uobličeno po uzoru na Berlin iz doba hladnog rata.

Oni što žele zid između Evrope i navodno stranog i inferiornijeg "Orijenta", zid između kršćanskog i islamskog svijeta, suočeni su s jednim problemom: sa tvrdoglavom sklonošću Bosanaca da razmišljaju u terminima mostova umjesto zidova i s njihovim hrabrim naporom da sačuvaju ili nanovo izgrade svoje mostove. Kulture je teško ubiti. Vatra koja je bila namijenjena da ih uništi može ih umjesto toga očeličiti.

IGRA

U jednom gradu u Sjevernoj Americi porodica azilanata iz Sarajeva pozvala je grupu prijatelja na večeru sa sijelom prije nego što presele u drugi grad. Porodica, izmiješanog religijskog porijekla – pretežno srpski pravoslavci, s rodbinom u bošnjačkim i hrvatskim zajednicama – borila se da preživi tri godine razdvojenog života i progona. Gosti su uključivali Srbe, Hrvate i Bošnjake iz Bosne i Hercegovine, kao i Amerikance brojnih religija i različitog etničkog porijekla.

U takvim prilikama postoji jedan trenutak kad veče doseže vrhunac na poseban način. Taj trenutak stigao je kad je neko na kasetofonu pustio narodnu muziku iz Sarajeva. Pjesma je bila *sevdalinka* u popularnoj muzičkoj formi. Jasminka, koja je tri godine provela u egzilu boreći se da ujedini

svoju porodicu, ustala je i počela da igra. Ubrzo joj se pridružila njena kćerka. U takvim trenucima, kad se oplakuje razdvojenost i slavi ponovno spajanje, radost i tuga imaju poseban način da se pomiješaju u jedno.

Bilješka o izvorima

NAČELA VJERODOSTOJNOSTI

Optužba za genocid gotovo uvijek izaziva raspravu o podacima i broju ubijenih i optužbe da je suprotna strana počinila slične zločine. Lažne optužbe za genocid mogu se iskoristiti za poticanje i motiviranje na stvarni genocid, kao što je dokazano u Trećem poglavlju.

Čak i najpreciznije ustanovljeni slučajevi genocida, poput holokausta ili genocida crvenih Khmera u Kambodži, često su poricani. Imajući u vidu ljudsku sklonost da poriče, izbjegava, traži izgovor ili ignorira nešto tako krajnje zlo kao što je genocid, nekoliko demantija ubačenih na pravom mjestu i u pravo vrijeme mogu sasvim djelotvorno prekinuti napore da se zaustavi genocid koji je u toku.

Tvrdnje u ovoj knjizi zasnivaju se na sljedećim izvorima: (1) izvještajima o ljudskim pravima od strane organizacija koje nisu povezane ni sa jednom vladom, koje izvještavaju o stanju ljudskih prava u vezi sa bilo kojom pojedinačnom vladom i sa svim vladama uopće, i čija je vjerodostojnost dokazana izvještavanjima tokom dugo vremena; (2) dokazima prikupljenim od strane Međunarodnog suda za ratne zločine u Haagu (koji je 17. novembra 1993. dobio ovlaštenja od Ujedinjenih naroda) i optužnicama koje je Sud podigao; (3) svjedočenjima humanitarnih radnika u Bosni i Hercegovini, koji nemaju političkog interesa da maksimiziraju ili minimiziraju zlodjela kojima su bili svjedoci; (4) razgovorima autora ove knjige sa bosanskim izbjeglicama i preživjelima; (5) izvještajima iz štampe ukoliko su potkrijepljeni dokazima iz jedne od prve četiri kategorije; (6) negativnim dokazi-

ma, otkrivenim u upadljivim kontradikcijama u poricanju zločina od strane onih koji su ih navodno počinili, ili u odbijanju onih koji su optuženi da dozvole pristup nezavisnim istražiteljima, ili u njihovoj nespremnosti na saradnju s Međunarodnim sudom za ratne zločine.

Od posebne je važnosti prihvaćanje dokaza iz više od jednog izvora i više od jedne vrste izvora. Čak i za iskusnog istražitelja kršenja ljudskih prava moguće je da pogriješi u nekom specifičnom slučaju. Vjerodostojniji su unakrsno potvrđivanje dokaza i dokazi prikupljeni ne samo na osnovu jednog jedinstvenog incidenta već iz šablona. Primjer unakrsnog potvrđivanja može se prikazati na slučaju masovnih likvidacija u Kulturnom centru u Čelopeku pored Zvonika. Preživjeli iz Zvornika svjedočili su da su pripadnici srpskih paravojnih jedinica zatvarali, silovali, mučili i ubijali bošnjačke civile u Kulturnom centru u Čelopeku, nedaleko od Zvornika. Te dokaze je kasnije potvrdilo jedno suđenje u Saveznoj Republici Jugoslaviji, o kojem je izvještavao disidentski srbijanski list *Vreme News Digest,* kada je jedan od navodnih počinitelja priznao zločine, ali ih je pravdao svojim pijanstvom. Kasnije, kada je postavljeno pitanje moguće umiješanosti jugoslavenske tajne policije, jugoslavenska Vlada je prekinula suđenje. Srpske nacionalističke vlasti u Zvorniku odbile su da sarađuju sa Međunarodnim sudom za ratne zločine ili da dozvole pristup njegovim istražiteljima i humanitarnim organizacijama za nadzor kršenja ljudskih prava. Često je teško dokazati silovanje ili mučenje onima koji s rezervom prihvaćaju svjedočenja preživjelih, ali je fizičko svjedočanstvo džamija dignutih u zrak teško dovesti u sumnju. Svjedočenja o genocidu u Zvorniku, kao i drugdje, prepliću se sa svjedočenjima o napadima na pojedince s opisima sistematskog uništavanja džamija. Kada se ispostavi da su sve džamije u Zvorniku i sve džamije u Republici Srpskoj uništene, dokaz o sistemat-

skom, organiziranom genocidu se još pojačava.

Negativni dokazi su značajni kada se imaju u vidu zahtjevi da se poštuje i sasluša stanovište druge strane i da izvještavanje bude "uravnoteženo". Stanovište srpskih i hrvatskih vjerskih nacionalista je uistinu veoma pažljivo uzeto u obzir; ono je samo sebe inkriminiralo na sljedeće načine: (1) kroz unutarnju proturječnost zasnovanu na očitim stereotipima i ignoranciji, kao što su optužbe srpskih vjerskih nacionalista da su Bošnjaci muslimanski fundamentalisti koji žele uspostaviti islamsku državu kojom bi, u jednu ruku, upravljali vjerski učenjaci, a u drugu, da kuju zavjeru za ponovnim uspostavljanjem vezira i drugih "pratećih objekata" carske otomanske uprave; (2) kroz proturječne reakcije na iste optužbe, kao kada su srpske vlasti branile granatiranje izbjeglica u Srebrenici 1993. godine tvrdeći da su gađali jedan bošnjački tenk, dok su u isto vrijeme tvrdili da uopće nije bilo granatiranja već su cijeli incident inscenirali bošnjački i UN zvaničnici služeći se leševima Srba koji su izmučeni nasmrt; (3) kroz niz šablona više puta ponavljanih neistina, kao što je trogodišnja historija negiranja zvaničnika Republike Srpske da su u toku etno-religijska protjerivanja ili demanti da se izbjeglički konvoji blokiraju nasuprot masovnim svjedočenjima očevidaca o tome da se događalo obrnuto; (4) kroz grube laži u pojedinim slučajevima, kao što je tvrdnja jugoslavenskog diplomate Vladislava Jovanovića u njegovom pismu Vijeću sigurnosti Ujedinjenih naroda, iz decembra 1995. godine, da su hiljade Bošnjaka nestalih iz sigurnosnih zona Žepe i Srebrenice pobili njihovi vlastiti vojnici, usprkos poraznim dokazima da se radi upravo o suprotnom; ili tvrdnja hrvatske Vlade da je bošnjačka imovina u Prozoru oštećena tokom borbe s vatrenom stihijom, kada fotografije i svjedočenja očevidaca pokazuju spaljene bošnjačke stambene i poslovne objekte raštrkane širom grada tik do neoštećenih poslovnih i stambenih

objekata katoličkih Hrvata; i (5) kroz odbijanje da se dozvoli da neke tvrdnje budu potvrđene, kao što je bio slučaj širom Republike Srpske: srpski nacionalisti tvrdili su da se prema zatočenicima postupa u skladu sa Ženevskim konvencijama, ali nisu dozvolili pristup Međunarodnom crvenom križu, istražiteljima ratnih zločina i drugim organizacijama za nadzor kršenja ljudskih prava.

Vjerski nacionalisti u bivšoj Jugoslaviji specijalizirali su se u kontroli nad sredstvima informiranja. Zločini koje su počinile njihove vlastite snage nikad se ne spominju; navodni zločini koje su počinili njihovi neprijatelji spominju se neprekidno. Ima li u tim krajevima ljudi dobre volje koji uistinu vjeruju stavovima što im se nude s tako agresivnim autoritetom? Zar je moguće da oni nisu primijetili unutarnje proturječnosti u takvoj propagandi ili kako hvalisanje vođa lokalnih paravojnih jedinica proturječi toj propagandi? Pišući ovakvu knjigu, preuzimam kao moralni izazov da budem otvoren prema mogućnosti da sam se prevario i da nanovo neprekidno ispitujem svjedočenja koja navodim. Međutim, onima koji se drže krajnjeg skepticizma – i sa njim odbacuju bilo kakvu moralnu odgovornost da zaustave genocid ukoliko do njega dođe – rekao bih ovo. Mogućnost da se prevarimo nikad se ne može u potpunosti isključiti; no želja i spremnost da se prihvati neprijatna, čak i šokantna istina, kada smo suočeni sa njom, nužna je ukoliko želimo da postanemo uistinu čovječni.

NEKI OD OSNOVNIH IZVORA

Publikacije vlada i međunarodnih organizacija

Amnesty International: *Bosnia-Herzegovina: Gross Abuses of Basic Human Rights /Bosna i Hercegovina: Teška kršenja osnovnih ljudskih prava/* (New York: 1922); *Bosnia-Herzegovina: Rana u duši – A*

Wound to the Soul (New York, 1993. godine).
Helsinki Watch: *War Crimes in Bosnia Herzegovina /Ratni zločini u Bosni i Hercegovini/* (New York: Human Rights Watch, 1992. godine); *Letter to President of Serbia and JNA Chief of Staff /Pismo predsjedniku Srbije i načelniku Generalštaba JNA/* (New York, 1992. godine); *War Crimes in Bosnia-Herzegovina /Ratni zločini u Bosni i Hercegovini/*, Vol. 1 (New York, 1992. godine); *War Crimes in Bosnia-Herzegovina /Ratni zločini u Bosni i Hercegovini/*, Vol. 2 (New York, 1993. godine); *Abuses Continue in the Former Yugoslavia: Serbia, Montenegro and Bosnia-Herzegovina /Kršenja ljudskih prava nastavljaju se u bivšoj Jugoslaviji: Srbija, Crna Gora i Bosna i Hercegovina/* (New York, 1993. godine); *Prosecute Now!: Helsinki Watch Releases Eight Cases for War Crimes Tribunal on Former Yugoslavia /Sudite sad! Helsinki Watch objavljuje osam slučajeva za Sud za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji/* (New York, 1993. godine); *Procedural and Evidentiary Issues for the Yugoslav War Crimes Tribunal: Resource Allocation, Evidentiary Questions and Protection of Witnesses /Proceduralna i dokazna pitanja za Sud za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji: doznaka novčanih sredstava, dokazna pitanja i zaštita svjedoka/* (New York, 1993. godine); *Abuses by Bosnian Croat and Muslim Forces in Central and Southwestern Bosnia-Herzegovina /Kršenja ljudskih prava od strane snaga bosanskih Hrvata i Muslimana u srednjoj i jugozapadnoj Bosni i Hercegovini/* (New York, 1993. godine); *The War Crimes Tribunal: One Year Later /Sud za ratne zločine: godinu dana kasnije/* (New York, 1994. godine); *War Crimes in Bosnia-Herzegovina: Bosanski Šamac /Ratni zločini u Bosni i Hercegovini: Bosanski Šamac/* (New York, 1994. godine); *War Crimes in Bosnia-Herzegovina: U.N. Ce-*

ase-Fire Won't Help Banja Luka /Ratni zločini u Bosni i Hercegovini: Prekid vatre koji su nametnuli Ujedinjeni narodi neće pomoći Banjoj Luci/ (New York, 1994. godine); *Sarajevo* (New York, 1994. godine); *«Ethnic Cleansing» Continues in Northern Bosnia /»Etničko čišćenje» nastavlja se u sjevernoj Bosni/* (New York, 1994. godine); *War Crimes Trials in Former Yugoslavia /Sudenja za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji/* (New York, 1995. godine).

Vijeće sigurnosti Ujedinjenih naroda: *Annex I: European Community Investigative Mission into the Treatment of Muslim Women in the Former Yugoslavia, Report to the European Community Foreign Ministers /Aneks I: Istražna misija Evropske zajednice o postupcima prema muslimanskim ženama u bivšoj Jugoslaviji, Izvještaj ministrima vanjskih poslova Evropske zajednice/*, Vol. S/25240, 3. februara 1993. godine (New York: Ujedinjeni narodi, 1993. godine).

Kongres Sjedinjenih Američkih Država: *Genocide in Bosnia-Herzegovina: Hearing Before the Commission on Security and Cooperation in Europe, One Hundred Fourth Congress /Genocid u Bosni i Hercegovini: Saslušanja pred Komisijom za sigurnost i saradnju u Evropi, 104. zasjedanje Kongresa/*, Vol. CSCE 104-1-4 (Washington, D.C.: U.S. Government Printing Office, 1995. godine).

Ministarstvo vanjskih poslova Sjedinjenih Država: «War Crimes in the Former Yugoslavia» /»Ratni zločini u bivšoj Jugoslaviji»/: Sastoji se od osam izvještaja Komisije za ratne zločine pri Ministarstvu vanjskih poslova, koji se mogu naći u *U.S. Department of State Dispatch*, 3.39; 3.44; 3.46; 3.52 (1992. godine);

4.6; 4.15; 4.16; 4.30 (1993. godine). Autor je te izvještaje sažeo u oblik jednostavniji za navođenje, navodeći broj svakog izvještaja. Tako sažeti oblici mogu se naći na Web-stranici na sljedećoj adresi:

URL:http://www.haverford.edu/relg/sells/reports.htm/

Elektronski bilteni na Internetu

Web-stranica Tribunal Watch World Wide o glavnim ratnim zločincima i osumnjičenim za ratne zločine: Tu se nalaze obavještenja i dokumenti organizacija Helsinki Human Rights Watch, Međunarodni krivični sud u Haagu, specijalni odbori Ujedinjenih naroda za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji, kao i drugih međunarodnih organizacija. Osim toga, tu su i izvori koji uključuju odgovarajuće članke iz novina.

http://www.cco.caltech.edu/~bosnia/criminal/criminals.html

Međunarodni sud Ujedinjenih naroda za krivično gonjenje osoba odgovornih za teška kršenja međunarodnog prava počinjena na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. godine:

http://www.igc.apc.org/tribunal/

Court TV: Stranica Suda za ratne zločine (posebno korisna za opis pravnika i osoblja pri Sudu):

http://www.courttv.com/casefiles/warcrimes/

Human Rights Watch / Helsinki Watch:

gopher://gopher.igc.apc.org:5000/11/int/hrw/helsinki/bosnia

Komisija stručnjaka za bivšu Jugoslaviju ustanovljena u skladu s Rezolucijom Vijeća sigurnosti br. 780 (1992. godine):

http://www.cij.org/cij/commission.html

War Crimes Investigatos' Open Source, činjenični i pravni podaci:

http://www.his.com.80/~cij/investigations.html

Izvještaji Tadeusza Mazowieckog, specijalnog izvještača Ujedinjenih naroda za ljudska prava:

http://www.haveford.edu/relg/sells/reports/mazowiecki.html

Physicians for Human Rights (Ljekari za ljudska prava):

gopher://gopher.igc.apc.org:5000/11/int/phr

Operacije ICRC (Međunarodnog odbora crvenog križa/krsta) u zapadnoj i srednjoj Evropi i na Balkanu (s pojedinostima o logorima u predjelu Manjače i Mostara):

http://www.icrc.ch/icrcnews/opeuroc.htm*

Napori da se odupre kulturnom genocidu i uništavanju rukopisa

http://www.applicom.com/manu/ingather.htm

PRIMJER UNAKRSNOG POTVRĐIVANJA IZVORA: OMARSKA

Logor u Omarskoj nudi jedan primjer kako se različiti izvori mogu koristiti za unakrsno provjeravanje i potvrđivanje informacija. Slijede izvori kojima se autor služio prilikom opisivanja logora u Omarskoj. Slična unakrsna provjeravanja i potvrđivanja koristila su se i za ostale logore i mjesta masovnih likvidacija.

Ministarstvo vanjskih poslova Sjedinjenih Država: "War Crimes in the Former Yugoslavia: Submission of Information to the United States Security Council in Accordance with Paragraph 5 of Resolution 771 (1992)" /"Ratni zločini u bivšoj Jugoslaviji: Informacije podnesene Vijeću sigurnosti Sjedinjenih Država(sic!) u skladu s 5. stavom Rezolucije 771 (1992. godine)"/. Teško je citirati originalnu publikaciju ovih izvještaja pošto su oni štampani u osam različitih brojeva. Donji navod zasniva se na indeksu koji su pripremili Aida Premilovac i Michael Sells i postavili, s punim tekstom, na gore navedenu Web-stranicu: 1:20, 2:13, 2:15, 2:16, 2:17, 2:24, 3:4, 3:7, 3:8, 3:9, 3:11, 3:12, 3:17, 3:18, 3:21, 3:24, 3:36, 4:3, 4:9, 5:15, 6:1, 6:2, 6:6, 6:7, 7:7, 7:14, 7:16, 8:6, 8:10, 8:13, 8:14.

Helsinki Watch: *War Crimes in Bosnia-Herzegovina /Ratni zločini u Bosni i Hercegovini/*, 1. tom (New York, 1993. godine), 87; 2. tom (1994. godine), 163.

Optužnice: (1) Međunarodni sud za krivično gonjenje osoba odgovornih za teška kršenja međunarodnog prava počinjena na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. godine, tužitelj Suda /Richard Goldstone/ protiv

Dušana Tadića zvanog "Dule" i Gorana Borovnice, Optužnica uključuje osam kompleta optužbi, od kojih svaki komplet detaljno obrađuje do 54 konkretna incidenta. Tadić je bio lokalni funkcioner koga su, navodno, redovno pozivali u logor Omarska kako bi vršio zvjerstva. (2) Međunarodni sud za krivično gonjenje osoba odgovornih za teška kršenja međunarodnog prava počinjena na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. godine, tužitelj Suda /Richard Goldstone/ protiv Željka Meakića /zapovjednika Omarske/ i osamnaest drugih članova osoblja u Omarskoj, poimenično navedenih. Uključuje trinaest kompleta optužbi.

Knjige, izvještaji, dnevnici i intervjui: Roy Gutman, *Witness to Genocide /Svjedok genocida/* (New York: Macmillan, 1993. godine); Rezak Hukanović, "Eyewitness to Hell: A Survivor's Diary of the Serb Concentration Camp at Omarska" /"Očevidac pakla: dnevnik jednog preživjelog iz srpskog koncentracionog logora u Omarskoj"/, *The New Republic,* 12. februara 1996. godine, 24-29; Edward Vulliamy, *Seasons in Hell /Godišnja doba u paklu/* (New York: St. Matin's Press, 1993. godine); javne izjave Radovana Karadžića o Omarskoj; televizijski izvještaji (ITN) o posjetama Omarskoj i Trnopolju; izvještaji Visokog komesarijata Ujedinjenih naroda za izbjeglice za regiju Banje Luke (položaj Omarske); objavljeni intervjui sa preživjelima iz Omarske i preživjelima iz obližnjih logora u koje su neki od zatvorenika iz Omarske prebacivani; lični intervjui s izbjeglicama čiji su članovi porodica posljednji put viđeni dok su odvođeni u Omarsku.

Bilješke

PRVO POGLAVLJE

1. Aida Mušanović, "Bosnian Culture under Siege: Artistic Responses" /"Bosanska kultura pod opsadom: odgovor umjetnika"/ (referat pročitan na Godišnjem Gestovom simpoziju o međukulturalnom studiju religija 1995. godine, "Art, Religion, and Cultural Survival" /"Umjetnost, religija i kulturno preživljavanje"/, Haverford College, 29. oktobra 1995. godine).

2. Na Pesah, 15. aprila 1995. godine, *Haggadah* je ceremonijalno otvorena po treći put otkako je stigla u zbirku Zemaljskog muzeja prije stotinu godina, tokom međureligijske službe na kojoj su Jevreji, Hrvati, Srbi, Muslimani i ostali Bosanci ponovo potvrdili svoju privrženost multireligijskom društvu. Vidjeti u: Roger Cohen, "Bosnia's Jews Glimpse Book and Hope" /"Bosanski Jevreji bacaju pogled na knjigu i nadaju se"/, *New York Times,* 16. aprila 1995. godine. Za *Haggadah* vidjeti: Mirza Filipović, urednik, *The Sarajevo Haggadah* (Sarajevo: Svjetlost, 1988.).

3. András Riedlmayer, *Killing Memory: Bosnia's Cultural Heritage and Its Destruction /Ubijanje sjećanja: Bosansko kulturno nasljeđe i njegovo uništavanje/*, Haverford: Community of Bosnia Foundation, 1994. godine, video-kaseta.

4. Riedlmayer, *Killing Memory;* i *idem,* "The War on People and the War on Culture" /"Rat protiv ljudi i rat protiv kulture"/, *New Combat* (jesen 1994. godine): 16-19; B. Bollag, "Rebuilding Bosnia's Library" /"Ponovno

građenje bosanske biblioteke"/, *Chronicle of Higher Education* (13. januara 1995. godine): A35-37; *Warchitecture /Rathitektura/* (Sarajevo: OKO, 1994. godine); Karen Detling, "Eternal Silence: The Destruction of Cultural Property in Yugoslavia" /"Vječna šutnja: Uništavanje kulturnog blaga u Jugoslaviji"/, *Maryland Journal of International Law and Trade* 17 (proljeće 1993. godine): 41-74. Isto tako vidjeti esej srbijanskog arhitekte koji je od 1982. do 1986. godine bio gradonačelnik Beograda i koji je držan u kućnom pritvoru zbog suprotstavljanja radikalnom srpskom nacionalizmu: Bogdan Bogdanović, "Murder of the City" /"Ubijanje grada"/, *New York Review of Books* 51 (27. maja 1993. godine): 20. Za stručni komentar "Šarene džamije u Foči", koja je 1992. godine dignuta u zrak i pretvorena u parkiralište, vidjeti: Andrej Andrejević, *Aladža džamija u Foči* (Beograd: Institut za istoriju umetnosti, 1972. godine).

5. Za bosansku u religijskom smislu pluralističku umjetnost i arhitekturu, vidjeti: Mirza Filipović, urednik, *The Art in Bosnia-Herzegovina (The Art Treasures of Bosnia and Herzegovina) /Umjetnost u Bosni i Hercegovini (Umjetničko blago Bosne i Hercegovine)/*, (Sarajevo: Svjetlost, 1987. godine); i *idem*, *Yugoslavia* (Sarajevo: Svjetlost, 1990. godine).

6. Carol Williams, *New York Times*, 28. marta 1993.; i Roger Cohen, *New York Times*, 7. marta 1994. godine, "In a town 'cleansed' of Muslims, Serb Church Will Crown the Deed" /"U gradu 'očišćenom' od Muslimana, Srpska crkva će krunisati taj čin"/. Za izvještaj zasnovan na svjedočenju očevica José Maria Mendilucea, službenika Visokog komeasrijata UN za izbjeglice (UNHCR) u Zvorniku, vidjeti video-seriju *Yugoslavia: Death of a Nation /Smrt Jugoslavije/* (BBC/Discovery, 1995. godine) i knjigu koja je zasnovanu na seriji, Laura Silber i Allan Little, urednici, *Yugoslavia: Death of a Nation /Jugoslavija: smrt jedne nacije* (New York: TV Books, 1995. godine): 222-25.

Isto tako vidjeti osam izvještaja *U.S. State Department Reports on War Crimes in the Former Yugoslavia Submitted to the United Nations Securiy Council in Accordance with Paragraph 5 of Resolution 771 (1992.) /Izvještaji Ministarstva vanjskih poslova Sjedinjenih Država o ratnim zločinima u bivšoj Jugoslaviji podneseni Vijeću sigurnosti Ujedinjenih naroda u skladu sa 5. stavom Rezolucije 771 (1992.)/*, koji su objavljeni pod naslovom "War Crimes in the Former Yugoslavia" /"Ratni zločini u bivšoj Jugoslaviji"/ u *U.S. Department of State Dispatch* 3.39 (28. septembra 1992. godine): (prvi izvještaj) 732-35; 3.44 (1992. godine): 802-6 (drugi izvještaj); 3.46 (16. novembar 1992. godine): 825-32 (treći izvještaj); 3.52 (28. decembar 1992. godine): 917-22 (četvrti izvještaj); 4.6 (8. februara 1993. godine); 75-79 (peti izvještaj); 4.15 (12. aprila 1993. godine): 243-52 (šesti izvještaj); 4.16 (19. aprila 1993. godine): 257-69 (sedmi izvještaj); 4.30 (26. juli 1993. godine): 537-48 (osmi izvještaj). Incidenti u ovih osam izvještaja nisu nabrojani već izlistani po datumima, zbog čega ih je teško koristiti kao materijal za reference. Ja sam prošao kroz njih, dodajući brojeve incidenata, i uvrstio ih u indeks po brojevima, kako bi se mogli lakše citirati. Vidjeti World Wide Web na Internet adresi:

http://www.haverford.edu/relg/sells/reports.html/.

Ti izvještaji navode, selo po selo, zločine protiv čovječnosti koji su istraženi i napisani kao odgovor na Rezoluciju UN 771, koja zahtijeva pristup međunarodnih organizacija zarobljeničkim logorima u bivšoj Jugoslaviji i daje ovlaštenje za prikupljanje informacija o kršenju ljudskih prava (vidjeti br. 22. dalje u tekstu). Njih ne treba miješati s godišnjim izvještajima Ministarstva vanjskih poslova Sjedinjenih Država o stanju ljudskih prava u zemljama širom svijeta, koji su mnogo manje detaljni. U svim daljim referencama na tih osam izvještaja ja ću jednostavno navesti "osam izvještaja Ministarstva vanjskih poslova SAD o ratnim zločinim u bivšoj Jugoslaviji" i citirat ću

broj izvještaja i broj incidenta. U toku posljednje tri godine otkako su ti izvještaji prikupljeni, vjerodostojnost svjedočenja neprekidno su potvrđivala istraživanja nezavisnih organizacija. Za Zvornik se svjedočenja mogu naći u sljedećim izvještajima i incidentima: 1:19, 3:13, 4:11, 5:11, 6:15, 6:45, 7:16, 8:16, 8:22, 8:28, 8:63. Vidjeti isto tako: Helsinki Watch, *War Crimes in Bosnia-Herzegovina /Ratni zločini u bivšoj Jugoslaviji/* (New York: Human Rights Watch, 1994. godine), tom 2, 220, fusnota, "Forced Displacement" /"Prisilno preseljenje"/.

7. Za jedan od jasnijih izvještaja o ovim događajima, vidjeti: *Yugoslavia: Death of a Nation*. Ta video-serija i na njoj zasnovana knjiga baziraju se na intervjuima s glavnim učesnicima u drami, uključujući srpske i hrvatske nacionaliste koji su ponosni na svoju ulogu u uništavanju Jugoslavije i sasvim otvoreni kad govore o različitim fazama svojih programa.

8. David Owen, *Balkan Odyssey /Balkanska odiseja/* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1995. godine), 10, 40.

9. Za pojedinosti o događajima iz 1991. i s početka 1992. godine vidjeti: Paul Shoup, "The Bosnian Crisis in 1992" /"Bosanska kriza 1992."/ u knjizi koju su priredile Sabrina Petra Ramet i Ljubica S. Adamovich, *Beyond Yugoslavia: Politics, Economics, and Culture in a Shattered Community /S onu stranu Jugoslavije: Politika, privreda i kultura u razorenoj zajednici/* (Boulder: Westview Press, 1995. godine), 155-88.

10. Izetbegović je Skupštini odgovorio da Karadžićeve riječi "pokazuju zašto ostali odbijaju da ostanu u ovakvoj Jugoslaviji". Ova razmjena replika odigrala se 14. oktobra 1991. godine. Vidjeti: Silber i Little, *Yugoslavia: Death of a Nation*, 215.

11. Srbijanski predsjednik Slobodan Milošević jasno je stavio na znanje da je spreman na brojne ustupke kako bi se osigurao mir i otklonile sankcije Srbiji i Crnoj Gori koje su nametnuli Ujedinjeni narodi. Štićenik srbijanskog

predsjednika Miloševića i vođa jedne paravojne formacije Željko Ražnatović Arkan bio je uključen u protjerivanja i zvjerstva. Ipak je Milošević dobio vizu za ulazak u Sjedinjene Države, koja nije bila uslovljena oslobađanjem ovih posljednjih ostataka nesrpskog stanovništva u području Banje Luke.

12. Vidjeti: Richard Rubenstein, "Silent Partners in Ethnic Cleansing: The UN, the EC, and NATO" /"Prešutni partneri u etničkom čišćenju: Ujedinjeni narodni, Evropska zajednica i NATO"/, *In Depth: A Journal for Value* 3.2 (1994. godine), fusnota 51. Čak i kad su novinski izvještaji otkrili logore, zapadne zemlje odbile su odmah reagirati kako bi spasile živote zatočenika. Srpske vlasti ponudile su da oslobode zatvorenike ukoliko bi zapadne zemlje bile spremne da ih prihvate kao izbjeglice. Pretpostavlja se da je veliki broj zatočenih nestao, što je posljedica ovog odlaganja.

13. Vidjeti: Osam izvještaja Ministarstva vanjskih poslova SAD o ratnim zločinima u bivšoj Jugoslaviji, 1:20, 2:13, 2:15, 2:16, 2:17, 2:24, 3:4, 3:7, 3:8, 3:9, 3:11, 3:12, 3:17, 3:18, 3:21, 3:24, 3:36, 4:3, 4:9, 5:15, 6:1, 6:2, 6:6, 6:7, 7:7, 7:14, 7:16, 8:6, 8:10, 8:13, 8:14. Druga svjedočenja koja potvrđuju ono što se dogodilo u Omarskoj toliko su brojna i obimna da sam ih naveo ranije u tekstu, u posebnoj "Bilješci o izvorima", umjesto da ih nabrajam u ovoj bilješci. Za opširno svjedočenje jednog preživjelog, vidjeti: Rezak Hukanović, "Eyewitness to Hell: A Survivor's Diary of the Serb Concentration Camp at Omarska" /"Očevidac pakla: dnevnik jednog preživjelog iz srpskog koncentracionog logora u Omarskoj"/, *The New Republic,* 12. februara 1996. godine, 24-29.

14. Roy Gutman, *Witness to Genocide /Svjedok genocida/* (New York: Macmillan, 1993.), autorova bilješka. Uporediti: Edward Vulliamy, *Seasons in Hell /Godišnja doba u paklu/* (New York: St. Matin's Press, 1993. godine), 97-111, 320-41.

15. Tako srpski nacionalisti jezik kojim se govori u Bosni i Hercegovini nazivaju "srpskim", a Bošnjake, pa u izvjesnoj mjeri čak i bosanske Hrvate, smatraju Srbima koji su se otuđili od svog istinskog identiteta. Na sličan način hrvatski nacionalisti govore o tom jeziku kao o "hrvatskom". Uhvaćeni između dvije nacionalističke terminologije, koje se zasnivaju na idejama o identitetu zasnovanom na religiji, jeziku i naciji, Bošnjaci i oni Hrvati i Srbi u Bosni i Hercegovini koji se ne identificiraju s hrvatskim i srpskim idejama o Velikoj Hrvatskoj i Velikoj Srbiji sad govore o bosanskom jeziku. Kako se sukob nastavlja, vještačke razlike u jeziku pojačava politički korektan rječnik svake grupe posebno. Izvjesne ključne riječi mogu odrediti da li neko govori srpski, hrvatski ili bosanski, premda su, sa stanovišta lingvističkog shvatanja, sva tri jezika jednaka.

16. Neki naučnici vjeruju da su plemena od kojih su kasnije nastali Hrvati i Srbi prvobitno migrirala iz središnje Azije, da bi ih kasnije slavenski kulturni i lingvistički svjetovi apsorbirali.

17. Predjeli masovnih pokolja nad bošnjačkim civilnim stanovništvom uključuju Sanski Most, Ključ, Banju Luku, Prijedor, Kotor Varoš, Bosanski Šamac, Zvornik, Vlasenicu, Zaklopaču, Rogaticu, Višegrad, Gacko i Trebinje (od strane srpskih nacionalista); a Stolac, Čapljinu, Počitelj, Ahmiće, Stupni Do, Prozor i Vitez (od strane hrvatskih nacionalista).

18. Osim toga, postojale su krupne razlike između Bošnjaka u selima i onih u gradovima. Za uvid u jednu bošnjačku zajednicu u Bosni, vidjeti: Tone Bringa, *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village /Biti Musliman na bosanski način: Identitet i zajednica u jednom selu centralne Bosne/* (Princeton: Princeton University Press, 1995. godine).

19. Za pozadinu i implikacije određenja "muslimanske" nacionalne kategorije u Bosni, vidjeti: Noel Malcolm, *Bosnia: A Short History /Bosna: Kratka povijest/*

(New York: New York University Press, 1994. godine), 119, fusnota.

20. Vidjeti intervju u *Vreme News Digest* 213 (30. oktobar 1995. godine).

21. Ovaj sažetak zasnovan je na osobnom razgovoru sa Osmanom i Sabihom, kao i na članku koji je Osman napisao pod pseudonimom Orhan Bosnević, "The Road to Manjača" /"Put za Manjaču"/, u knjizi koju su uredili Radbia Ali i Lawrence Lifschultz, *Why Bosnia? Writings on the Bosnian War /Zašto Bosna? Pisanja o bosanskom ratu/* (Stony Creek, Conn: The Pamphleteer's Press, 1993. godine), 103-13.

22. U avgustu 1992. godine, reagirajući na otkrića koncentracionih logora do kojih su došla sredstva informiranja, Vijeće sigurnosti UN izglasalo je Rezoluciju 771, kojom je ovlastilo prikupljanje i proučavanje dokaza o kršenju ljudskih prava, na osnovu koje je Ministarstvo vanjskih poslova Sjedinjenih Država sastavilo i priložilo svojih osam izvještaja. U septembru 1992. godine Komisija Ujedinjenih naroda za ljudska prava imenovala je poljskog premijera Tadeusza Mazowieckog za Specijalnog izvještača Ujedinjenih naroda za ljudska prava u bivšoj Jugoslaviji. Na zahtjev Vijeća sigurnosti Ujedinjenih naroda, nakon izglasavanja Rezolucije 780, 6. oktobra 1992. godine formirana je Komisija stručnjaka Ujedinjenih naroda za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji. Ta komisija imala je ovlaštenje da prikuplja dokaze, ali ne i da krivično goni. U jednoj posebnoj rezoluciji od 25. maja 1993. godine (Rezolucija 827) Vijeće sigurnosti je dalo saglasnost za osnivanje Međunarodnog suda za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji, koji jeste bio ovlašten za krivično gonjenje. Prema tome, Istražívački tim Ministarstva vanjskih poslova Sjedinjenih Država za zaštitu ljudskih prava, Specijalni izvještač Ujedinjenih naroda za ljudska prava u bivšoj Jugoslaviji, Komisija stručnjaka Ujedinjenih naroda za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji i Međunarodni sud za ratne

zločine u bivšoj Jugoslaviji odvojena su i nezavisna tijela. Ministarstvo vanjskih poslova SAD, Specijalni izvještač i Komisija stručnjaka dostavili su svoje informacije Međunarodnom sudu, a neke od tih informacija stavljene su na raspolaganje javnosti (vidjeti bilješku 6. i "Bilješku o izvorima" u prethodnom tekstu). Međunarodni sud, sa sjedištem u Haagu, svoje informacije stavio je na raspolaganje u dva oblika: u vidu javnih optužnica i u Pravilu 61 o saslušanju, koje sadrži dodatne dokaze protiv još uvijek nepritvorenih osumnjičenih za ratne zločine.

23. Opis koji slijedi zasnovan je na izvorima navedenim u prethodnoj bilješci, u detaljnim člancima o ratnim zločinima objavljenim i časopisu *Vreme News Digest*, koje su napisali aktivisti za ljudska prava iz Srbije, kao i na drugim izvorima koji se navode nešto niže pod svim aspektima programa "etničkog čišćenja".

24. U prvoj sedmici avgusta u Manjači su organizirane masovne likvidacije, ali su u drugim periodima bile rjeđe i manje metodične nego u logorima poput Omarske. Vidjeti: Osam izvještaja Ministarstva vanjskih poslova SAD o ratnim zločinima u bivšoj Jugoslaviji: 1:1, 1:25, 1:42, 2:26, 3:24, 6:1, 6:6, 6:11, 7:14, 7:16, 8:6, 8:14, 8:17, 8:23, 8:24, 8:51; Helsinki Watch, *War Crimes in Bosnia-Herzegovina /Ratni zločini u Bosni i Hercegivini/* (New York: Human Rights Watch, 1994. godine), tom 2, 133, fusnota.

25. Za proganjanje Bošnjaka u Višegradu, vidjeti: Peter Maass, *Love Thy Neighbor: A Story of War /Ljubi bližnjeg svoga: Jedna priča o ratu/* (New York: Knop, 1996. godine), 8-15; Chris Hedges, "From One Serbian Militia Chief, A Trail of Plunder and Slaughter" /"Od jednog srpskog vođe paravojne organizacije, Tragom pljačke i pokolja"/, *New York Times*, naznaka: Višegrad, 21. marta 1996. godine, A1, A8.

26. Takvi centri uključivali su most na Drini u Višegradu, most na Drini u Foči, stadion u Bratuncu i škole, džamije, stadione i sporedne puteve širom dijela Bosne i

Hercegovine koji je okupirala srpska vojska. Za ubijanja i druge vrste maltretiranja u Foči, vidjeti: Osam izvještaja Ministarstva vanjskih poslova SAD o ratnim zločinim u bivšoj Jugoslaviji: 2:28, 4:8, 5:18, 6:14, 7:4, 7:5, 7:17, 7:19, 7:20, 7:21; Helsinki Watch, *War Crimes in Bosnia-Herzegovina,* tom 2: 237, 257. Posebno su dobro dokumentirana ubojstva što su se desila u Kulturnom centru Čelopek pored Zvornika. Vidjeti izlaganje u *The Weekend Australian,* 2-3. marta 1996. godine. Jedna od brojnih srpskih paravojnih organizacija koje su učestvovale u ubijanjima u Zvorniku bila je grupa koja se zvala "Žute ose". Dušan Vuković, član "Žutih osa", uhapšen je i suđen u Srbiji zbog zločina u Zvorniku, u pokušaju srbijanske vlade da pokaže kako je u stanju suditi Srbima za zločine počinjene u Bosni i Hercegovini. Međutim, suđenje je odloženo kad su na površinu izbila pitanja o odnosima Vukovića i "Žutih osa" sa srbijanskom tajnom policijom. Vuković je priznao silovanja i masovna ubistva, a njegovi su advokati čak priznali da je mogao biti uključen u ubijanje više od stotinu civila. Vidjeti: *Vreme News Digest* 156 (19. septembra 1994. godine); 157 (26. septembra 1994. godine); 164 (14. novembra 1994. godine); 166 (28. novembra 1994. godine); 178 (27. februara 1995. godine); 200 (31. jula 1995. godine).

27. Primjer prve vrste dogodio se 16. maja 1992. godine u selu Zaklopača u istočnoj Bosni, gdje je oko stotinu Bošnjaka pobijeno nakon što su srpske paravojne jedinice ušle u grad, koji se prethodno sam razoružao poslije zapovijesti lokalnih srpskih nacionalističkih funkcionera. Vidjeti: Helsinki Watch, *War Crimes in Bosnia-Herzegovina,* tom 1: 50-53; Malcolm, *Bosnia: A Short History,* 245. Primjer druge vrste bila je terevenka koja je potrajala cijeli dan, a uključila je silovanja, mučenja i ubojstva u selu Liskovcu. Vidjeti: Sally Jacobs, "Terrified, trapped in Bosnia: After a murderous attack, Liskovac Muslims want to leave" /"Prestrašeni, zatočeni u Bosni: Nakon ubi-

lačkog napada, Muslimani iz Liskovca žele da odu"/, *Boston Globe*, 8. avgusta 1993. godine.

28. Apel Međunarodnog komiteta Crvenog križa podnesen je tokom etničkog terora vezanog za Vojkana Đurkovića, bliskog saradnika Arkana, vođe jedne srpske paravojne organizacije. Apel je podnio Cornelio Sommaruga, predsjednik Međunarodnog komiteta Crvenog križa. Tadeusz Mazowiecki, specijalni izvještač UN za ljudska prava u bivšoj Jugoslaviji, takođe je zahtijevao da se prekine sa progonima. Sergio de Mello, predsjednik Odjela za civilne poslove UN u Bosni i Hercegovini, rekao je da mu je vođa Republike Srpske Radovan Karadžić garantirao da će se prekinuti s protjerivanjima, ali su progoni i zločini nastavljeni. Vidjeti izvještaj Associated Pressa od 9. septembra 1994. godine i *New York Times*, 18. oktobar 1994. godine Mnogi od protjeranih poslani su na prisilni rad u koncentracioni logor Lopare, nedaleko od Brčkog.

29. Iz svjedočenja sa Međunarodnog suda za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji u Haagu, Holandija.

30. Susan Brownmiller, *Against Our Will: Men, Women, and Rape /Protiv naše volje: Muškarci, žene i silovanje/* (New York: Simon and Schuster, 1975. godine).

31. Vidjeti: Izvještaji Roya Gutmana, za koje je dobio Pulutzerovu nagradu. Izvještaji su prvobitno objavljeni u *New York Newsday* i uključeni su u knjigu: Gutman, *Witness to Genocide /Svjedok genocida/*, 157-63.

32. Druga veća mjesta organiziranog silovanja uključuju logore u Trnopolju i Manjači, različite lokalitete u Višegradu, Rogatici, Vogošći, na Grbavici (dijelu Sarajeva koji je okupirala srpska vojska), Zvorniku, Vlasenici i obližnjem logoru Sušici. Najzloglasniji kraj po silovanjima koja su organizirali hrvatski vjerski nacionalisti bio je predio oko Čapljine u Hercegovini. Vidjeti: Osam izvještaja Ministarstva vanjskih poslova SAD o ratnim zločinim u bivšoj Jugoslaviji, izvještaje Helsinki Watcha, kao i ostale izvještaje navedene u "Bilješci o izvorima".

33. Vidjeti: Paul Mojzes, *Yugoslavian Inferno /Jugoslavenski pakao/* (New York: Continuum, 1994. godine), 231. "*Muslimanka sva u krvi, Srbin joj je bio prvi*". Pripadnici paravojne formacije Srpska garda hvalisali su se kako su grupno silovali jednu bošnjačku djevojčicu od 13 godina u gradiću Gackom, zatim su je vezali za tenk i vukli okolo sve dok od nje nije ostalo ništa osim kostiju. Ovo je objavila Danica Draško vić, supruga Vuka Draškovića, koji je bio osnivač Srpske garde. Vidjeti: Norman Cigar, *Genocid in Bosnia: The Policy of "Ethnic Cleansing" in Eastern Europe /Genocid u Bosni: Politika "etničkog čišćenja" u Istočnoj Evropi/* (College Station: Texas A & M University Press, 1995. godine), 104-5.

34. Vidjeti dio o Kosovu u Trećem poglavlju za pojedinačne primjere.

35. Božidar Popović, zapovjednik koncentracionog logora u Manjači, u komentarima Richardu Cohenu, *Philadelphia Inquirer,* 19. decembra 1992. godine.

36. Vidjeti razgovor Petera Maassa s jednom bosanskom Srpkinjom, koji baca svjetlo na tu temu. Ona je tvrdila da su navodne tvrdnje o zavjeri sa haremima, objavljene na radiju, apsolutna istina. Maass, *Love Thy Neighbor,* 112-14.

37. Kur'anska fraza koja se pet puta dnevno ponavlja sa džamije je: *La' ilahe illa-llah.* Riječ "Allah" je vlastita imenica za koju se vjeruje da potječe od spoja riječi *al* (određeni član) i *ilah* (Bog). Tako ovo prizivanje znači: nema "illaha" do "Allaha", to jest, "nema boga osim Boga".

38. Za samo jedan primjer vidjeti: Izvještaj Ministarstva vanjskih poslova SAD o ratnim zločinima u bivšoj Jugoslaviji 7:19, koji navodi svjedočenje jedne žene što je preživjela zločine u Foči.

39. "Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida", 78 UNTS. 277, prihvaćena Rezolucijom 260 (III) A Generalne skupštine Ujedninjenih naroda na zasjedanju od 9. decembra 1948. godine.

40. Rafael Lemkin, *Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress /Uprava sila Osovine u okupiranoj Evropi: Okupacioni zakoni, analiza vlade, prijedlozi za obeštećenje/* (New York: Howard Fertig, 1973. godine), 79. Takođe vidjeti: L. L. Bruun, "Beyond the 1948 Convention: Emerging Principles of Genocide in Customary International Law" /"S onu stranu Konvencije od 1948. godine: Nova načela o genocidu u običajnom međunarodnom pravu"/, *Maryland Journal of International Law and Trade,* 17.2 (jesen 1993. godine): 196-98.

41. Ta se negiranja obično zasnivaju na pretpostavci da sve što je manje od Auschwitza nije genocid. Međutim, usvajanje Ženevske konvencije od 1948. godine, kojom se zabranjuje genocid, bio je pokušaj da se izbjegne zamjena svih oblika organiziranog uništavanja nekog naroda s holokaustom, a da se od holokausta još uvijek može naučiti. Vidjeti, na primjer: Charles Krauthammer, "Drawing the Line at Genocide" /"Gdje povući liniju kod genocida?"/, *Washington Post,* 11. decembra 1992. godine. Krauthammer poriče da je nasilje u Bosni i Hercegovini bilo genocidne prirode, ali nijednom ne pominje "kriterije za genocid" koje su uspostavile Ženevska konvencija ili Lemkinova definicija. Vidjeti isto tako negiranje Georgea Kenneyja, koje navodi Owen u knjizi *Balkan Odyssey,* 80.

42. Vidjeti bilješku 22. u prethodnom tekstu za spisak najvažnijih izvora informacija. Optuženi za genocid zbog svojih aktivnosti u Bosni i Hercegovini su: Predsjednik Republike Srpske Radovan Karadžić, general srpske vojske Ratko Mladić, šef bezbjednosti bosanskih Srba Mićo Stanišić, Dušan Sikirica, zapovjednik logora za likvidaciju Keraterm u Prijedoru, Goran Jelisić, zapovjednik logora za likvidaciju Brčko-Luka, i Željko Meakić (takođe kao Mejahić), zapovjednik logora za likvidacije Omarska kod Prijedora. Saslušanje prema Pravilu 61 održano je u slučaju Dragana Nikolića, zapovjednika logora Sušica,

protiv koga je podignuta optužnica zbog više slučajeva zločina protiv čovječnosti.

Termin "genocid" nastao je kao reakcija na holokaust i registriran je kao dio međunarodnog zakona. Tokom hladnog rata genocidi do kojih je dolazilo (na primjer, u Gvatemali i Ugandi) bili su djelimično zanemareni rivalstvom u hladnom ratu koje je sprečavalo koordinirane međunarodne napore za primjenu Ženevske konvencije. Kako je hladni rat završen, genocidi u Bosni i Hercegovini i Ruandi doveli su do formiranja Međunarodnog suda za ratne zločine u Haagu i postali središte napora za ponovno uspostavljanje primjenjivosti Konvencije iz 1948. godine protiv zločina genocida, kao i za osiguranje pravnih, diplomatskih i ekonomskih sankcija protiv onih koji bi počinili genocid.

43. Rezolucija 819 Vijeća sigurnosti Ujedinjenih naroda. Na dan 6. maja 1993. godine Vijeće sigurnosti je usvojilo Rezoluciju 824, kojom su Bihać, Sarajevo, Žepa, Goražde i Tuzla proglašeni sigurnosnim zonama kao i Srebrenica.

44. Kao dodatak optužbama Međunarodnog suda za ratne zločine i svjedočenjima iznesenim pred Vijeće sigurnosti UN (uključujući i fotografije masovnih grobnica i bošnjačkih zatočenika koji su držani na stadionima, koje su snimljene sa satelita i špijunskih aviona), postojali su istraživački izvještaji i u štampi. Vidjeti izvještaj Davida Rohdea iz *Christian Science Monitor,* koga su uhvatile srpske paravojne jedinice dok je istraživao jednu masovnu grobnicu (16, 17, 20. i 21. novembar 1995. godine). Rohdeovi izvještaji o Srebrenici mogu se naći na Internetu, adresa:

http://www.haverford.edu/relg/sells/srebrenica/srebrenica.html.

Isto tako vidjeti poseban izvještaj: "Srebrenica: The Days of Slaughter" /"Srebrenica: Dani pokolja"/, *New York Times,* 29. oktobra 1995. godine.

1. Za razvijanje ideje o "Jevrejima kao ubojicama Krista", vidjeti: Cecil Roth, "The Mediaeval Conception of the Jew" /"Srednjovjekovni koncept Jevreja"/, u *Essays and Studies in memory of Linda R. Miller /Eseji i studije u spomen na Lindu R. Miller/*, koju je priredio Israel Davidson (New York: Jewish Theological Seminary of America, 1938. godine), 171-90; Jeremy Cohen, *The Friars and the Jews: The Evolution of Medieval Anti-Judaism /Franjevci i Jevreji: Evolucija srednjovjekovnog antijudaizma/* (Ithaca: Cornell University Press); i *idem*, "The Jews as Killers of Christ in the Latin Tradition, from Augustine to the Friars" /"Jevreji kao ubojice Krista u latinskoj tradiciji, od Avgustina do franjevaca"/, *Traditio* 29 (1983. godine): 1-28. Za šire ideološke i institucionalne oblike progona, vidjeti: R. I. Moore, *The Formation of a Persecuting Society /Formiranje progoniteljskog društva/* (New York: B. Blakcwell, 1987. godine).

2. Za kosovsko zavještanje u srpskoj tradiciji, vidjeti: Thomas A. Emmert, *Serbian Golgotha: Kosovo, 1389 /Srpska golgota: Kosovo, 1389. godine/* (New York: East European Monographs, 1990.) i Wayne S. Vucinich i Thomas A. Emmert, priređivači, *Kosovo: Legacy of a Medieval Battle /Kosovo: Zavještanje jedne srednjovjekovne bitke/* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1991. godine).

3. Moć koju imaju prikazi – pozitivna ili negativna – nije, naravno, ograničena samo na kršćanstvo. U prikazima šiitskog islama, Huseinu, unuku Proroka Muhammeda, i njegovoj zakonitoj ulozi imama i vođe islamske zajednice suprotstavlja se zli kalif Jazid. Jazidova vojska opkolila je Huseina i njegovu porodicu i sljedbenike u bici kod Kerbele 680. godine n.e. Huseina i većinu članova njegove porodice na divljački su način pogubili Jazidovi vojnici. Svake godine Huseinovo mučeništvo nanovo se

odigrava tokom komemoracija poznatih kao *ta'ziyya*. Neki islamski radikali poslužili su se *ta'ziyya* prikazima u Iranu kako bi satanizirali Amerikance, Jevreje, Baha'ije i ostale kao ubojice Huseina na sličan način na koji su srpski radikali iskoristili prikaze o Kosovu kako bi satanizirali slavenske muslimane. Na primjer, vidjeti: Ruhollah Khomeini, *Imam Khomeini's Last Will and Testament /Posljednja želja i testament Imama Homeinija/*, (Washington, D.C.: Ambasada Demokratske Narodne Republike Alžira, Odjeljenje za zastupanje interesa Islamske Republike Irana, 1989. godine).

4. Neki vjeruju da su južnoslavenska plemena koja su se naselila u Bosni i Hercegovini predvođena iranskim vladajućim kastama, po kojima su i nazvana, ali se veoma malo zna o tom periodu.

5. Vidjeti: Alexander K. A. Greenawalt, "The Nationalization of Memory: Identity and Ideology in Nineteenth Century Serbia" /"Nacionalizacija sjećanja: Identitet i ideologija u Srbiji devetnaestog stoljeća"/ (diplomski rad na Princetone University, 1994. godine), 34-63. Za Karadžićevo zanimanje za Herdera, vidjeti: *ibid*, 45.

6. Vuk Stefanović Karadžić, *Srpske narodne pesme* (Beograd: Prosveta, 1985. godine).

7. Greenawalt, "The Nationalization of Memory", 54.

8. Anne Elizabeth Pennington i Peter Levi, *Marko the Prince: Serbo-Croat Heroic Songs /Kraljević Marko: Srpskohrvatske junačke pjesme/* (London: Duckworth, 1984. godine), 15.

9. Milorad Ekmečić, "The Emergence of St. Vitus Day" /"Postanak dana Svetoga Vida"/, u: Vucinich and Emmert, *Kosovo: Legacy of a Medieval Battle*, 335. Uporediti: Greenawalt, "The Nationalization of Memory", 54.

10. Greenawalt, "The Nationalization of Memory", 53.

11. Za razvitak kosovske legende u književnosti hronika i bogosluženja, od 15. do 19. stoljeća, vidjeti: Emmert, *Serbian Golgotha*, 61-142.

12. Sa stanovišta legende o Lazaru, vjerski element u srpskom nacionalizmu devetnaestog stoljeća daleko je značajniji nego što bi nas radovi poput knjige Benedicta Andersona *Imagined Communities /Zamišljene zajednice/* mogli navesti da očekujemo. Iako je lingvističko pročišćavanje bilo ključno za razvoj srpske nacije u devetnaestom stoljeću, izuzetno je značajan bio i vjerski element. Kad je o tome riječ, za eksplicitnu kritiku knjige *Imagined Communities*, vidjeti: Greenawalt, "The Nationalization of Memory", 20-33.

Razlika između historijskog događaja i književne konstrukcije o "vjekovnom neprijateljstvu" može se vidjeti u kontrastu između Marka Kraljevića i Vuka Brankovića. Marko je bio srpski vazal kod Otomana, a ipak ga tradicija srpske junačke poezije slavi. Vuk Branković (koji, kako brojni historičari vjeruju, nije izdao Lazara na Kosovu) identificiran je s likom Jude i korišten kao kodirani simbol od devetnaestog stoljeća naovamo kako bi stigmatizirao slavenske muslimane.

13. Vladika Petar II Petrović (Njegoš), *The Mountain Wreath /Gorski vijenac/*, preveo i uredio Vasa D. Mihailovich, (Irvine, Calif.: Charles Schlack, Jr., 1986. godine). Izrazito hristološko oblikovanje u Njegoševom portretu kosovskog mita odražava se u ostalim umjetnostima i književnosti koja je nastala ili sabrana tokom perioda romantizma u kasnom devetnaestom stoljeću. Opis jednog posebnog fragmenta poezije, poznatog (pored drugih pridjeva) kao "Posljednja večera", prikazuje Lazarevu gozbu uoči bitke. Lazareva posljednja večera prikazana je na litografiji Adama Stefanovića "Kneževa gozba", na kojoj Lazar sjedi na sredini stola, okružen likovima postavljenim poput Hristovih učenika, dok svjetlo preplavljuje kneza, a izdajnik Vuk tmurno premišlja u pozadini (vidjeti sliku br. 1). (Ljubica Popović u knjizi Vucinich and Emmert, *Kosovo: Legacy of a Medieval Battle*, slika 21, str. 287).

14. Njegoš, *Mountain Wreath*, stihovi 95, 284.

15. Vidjeti: George Bush, "Remarks and an Exchange with Reports on Departure from Colorado Springs" ("Izvještaji i odgovori na pitanja sa izvještajima prilikom odlaska iz Colorado Springsa"), 6. avgusta 1992. godine. *Public Papers of the Presidents of the United States. George Bush, 1992-93, Book II: August 7, 1992, to January 20, 1993 /Javni dokumenti predsjednika Sjedinjenih Država, George Bush, 1992/93., Knjiga II: od 7. avgusta 1992. do 20. januara 1993. godine./* (Washington, D.C.: Office of the Federal Register, National Archives and Records Administration, 1993. godine), 1393.

16. Christopher Boehm, *Blood Revenge: The Enactment and Management of Conflict in Montenegro and Other Tribal Societies /Krvna osveta: Njeno izvršenje i nadziranje sukoba u crnogorskom i drugim plemenskim zajednicama/* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1984. godine).

17. Episkop Nikolaj Velimirović, *Religija Njegoševa* (Beograd: Izdanje S.B. Cvijanovića, 1921. godine), 166.

18. Branimir Anzulović, *The Triumph of the War God: Violence in Serbian Life and Culture /Trijumf Boga rata: Nasilje u srpskom životu i kulturi/* (neobjavljeni rukopis, 1995. godine), pogl. 17.

19. Emmert, *Serbian Golgotha,* 134.

20. Dr. Krstivoj Kotur piše o kosovskoj priči kao o Velikom petku, uz "patnje, smrt, uskrsenje i uzašašće, koju iskustvo akumulira za pjesnika iz drevne kosmičko-ontološke duhovne motivacije". Kotur s odobravanjem citira karakterizaciju kosovske legende kao "epa o Hristu koji je postao nacionali lik: žrtvovanje, fizička smrt, sadašnji poraz u zamjenu za buduće uspenje na Nebesa; Lazar nestaje zajedno sa svojim junacima; prisutan je čak i izdajnik, a predosjećanje izdajstva je u zraku, kao i tokom Posljednje večere". Kotur piše o hrišćanskom vjerovanju kao o borbi, o danu uoči Dana svetog Vida – uoči Vidovdana – kao o Posljednjoj večeri, o Vuku Brankoviću kao o Judi,

o Lazaru kao o Hristu, o Milošu kao o svetom Petru, o Kosovu kao o analogiji Golgote, gore na kojoj je Hrist razapet na križ.

Vidjeti: Rev. Dr. Krstivoj Kostur, *The Serbian Folk Epic: Its Theology and Anthropology /Srpski foloklorni ep: Njegova teologija i antropologija/* (New York: Philosophical Library, 1997. godine) i Vladimir Dvornikoviæ, *Karakterologija Jugoslavena* (Beograd, 1930. godine), 969.

21. Pavle Zoriæ u knjizi koju je priredio Alek Vukadinoviæ, *Kosovo 1389-1989: Special Edition of the Serbian Literary Quarterly on the Occasion of 600 Years since the Battle of Kosovo /Kosovo 1389-1989: Posebno izdanje revije Serbian Literary Quarterly povodom 600-godišnjice Kosovske bitke/* (Beograd: Serbian Literary Quarterly, 1989. godine), 79.

22. Ivo Andriæ, *The Development of Spiritual Life in Bosnia under the Influence of Turkish Rule /Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske uprave/* (Durham: Duke University Press, 1990. godine), 20. Andriæeva disertacija pisana je na njemaèkom i prezentirana dekanu Filozofskog fakulteta Karl-Franz Univerziteta u Grazu, Austrija, 14. maja 1924. godine pod naslovom *Die Entwicklung des geistigen Lebens in Bosnien unter der Einwirkung der türkischen Herrschaft*.

23. *Ibid.*, 12.

24. *Ibid.*, fusnota 16. Za pomnu reviziju teze o bogumilima vidjeti: John Fine, *The Bosnian Church: A New Interpretation /Bosanska crkva: Jedno novo tumaèenje/* (Boulder: East European Quarterly, 1975. godine; distribucija: Columbia University Press).

25. John Fine dekonstruira nacionalne mitologije koje portretiraju slavenske muslimane, Hrvate i Srbe kao entitete koji se ne mijenjaju. Vidjeti: John Fine, "The Medieval and Ottoman Roots of Modern Bosnian Society" ("Srednjovjekovni i otomanski korijeni modernog bosanskog društva"), u knjizi koju je priredio M. Pinson, *The Muslims*

of Bosnia-Herzegovina: Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia /Bosansko-hercegovački Muslimani: Njihov historijski razvoj od Srednjeg vijeka do raspada Jugoslavije/ (Cambridge: Harvard University Press, 1993. godine), 1-21. Fine, kao i Noel Malcolm u knjizi *Bosnia: A Short History,* dokazuju da su se pravoslavni hrišćani u Bosni tek u periodu poslije Srednjeg vijeka počeli identificirati eksplicitno kao Srbi.

26. Ivo Andrić, *The Bridge on the Drina /Na Drini ćuprija/,* prev. Lovett F. Edwards (New York: Macmillan, 1959. godine; Chicago: University of Chicago Press, 1977. godine). *Na Drini ćuprija* je napisana 1942. godine.

27. *Ibid.,* 35-37.

28. *Ibid.,* 37-52. Vidjeti komentare Johna Matthiasa, "Introduction" ("Uvod") u knjizi *The Battle of Kosovo /Kosovska bitka/,* prev. John Matthias i Vladeta Vuckovic (Athens, Ohio: Swallow Press/Ohio University Press, 1987. godine, 15-16). Matthias uzima Andrićev prizor nabijanja na kolac kao jedinstvenu sliku "koja najviše odjekuje patnjama hrišćanskog slavenskog stanovništva tokom duge noći turske vladavine na Balkanu". Jedna američka čitateljka ispričala je autoru ove knjige da se sva tresla dok je do kraja pročitala scenu nabijanja na kolac u romanu *Na Drini ćuprija.* Užas tog prizora i danas je prati.

29. Knez Vlad je bio Vlah, što je etnička grupa usko povezana sa Srbima i saveznik Srba kroz zajedničku pravoslavnu hrišćansku vjeru. Knez Vlad je heroj za neke koji podržavaju Republiku Srpsku.

30. Andrićeva djela isto tako odlikuje jednodimenzionalna karakterizacija. Slavenski muslimani padaju u jedan od niza tipova: zli Turčin i dobri Turčin (tup, nekreativan, ali ne okrutan) i janjičar (briljantan, nadaren, s vječnom tugom u duši zbog gubitka hrišćanske suštine). Te tipove portretira glas sveznajućeg pripovjedača koji njihove misli predstavlja kroz stereotipne pojmove o islamu. Osim toga, u romanu *Na Drini ćuprija* (koji je napi-

san 1942. godine, dok su Romi istrebljivani širom Evrope), Romi su prikazani kao generički podli.

31. Kao dodatak oživljavanju Njegoševog kulta, u kasnim osamdesetim godinama došlo je do oživljavanja interesa za Andrića kako kod srpskih tako i kod hrvatskih nacionalista. Za to oživljavanje i nacionalističko politiziranje radova Andrića i Njegoša, vidjeti: Sabrina Petra Ramet, *Balkan Babel: Politics, Culture, and Religion in Yugoslavia /Balkanski Babilon: Politika, kultura i religija u Jugoslaviji/* (Boulder and Oxford: Westview Press, 1992. godine), 28-29 i Misha Glenny, *The Fall of Yugoslavia /Pad Jugoslavije/*, (London: Penguin, 1992. godine), 22. Kratko iščitavanje Njegoša i Andrića ne može biti pravedno prema njihovom djelu. Ono samo ima namjenu da demonstrira kako je religija ključni element u ovoj tragediji i identificira kako je taj element iskorišten.

32. Za stihove uz *gusle* i Karadžićevu izjavu vidjeti film *Serbian Epics /Srpski epovi/* producenta i reditelja Paula Paulikawskog (BBC, 1992. godine).

33. Milovan Djilas, *Njegoš: Poet, Prince, Bishop /Njegoš: Pjesnik, knez, vladika/* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1966. godine), 310-96.

TREĆE POGLAVLJE

1. Za srpsku umjetnost i spomenike na Kosovu, vidjeti raskošno ilustrovanu zbirku eseja, *Kosovo*, prikupio William Dorich, priredili Basil W.R. Jenkins i Anita Dorich (Alhambra, Calif.: Kosovo Charity Fund, 1992. godine).

2. Islamska tradicija Albanije razlikuje se od tradicije muslimana u Bosni i Hercegovini. Razlike između albanskih i bosanskih muslimana bile bi neprepoznatljive unutar stereotipa religijskih nacionalista. Za stručnu raspravu o islamu kod Albanaca, vidjeti: Frances Trix, *Spiritual*

Discourse: Learning with an Islamic Master /Duhovni diskurs: Učenje sa jednim islamskih učiteljem/ (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1993. godine).

3. Marko Mladenović, "Counter-Revolution in Kosovo, Demographic Policy and Family Planning" /"Kontrarevolucija na Kosovu, demografska politika i planiranje porodice"/ u knjizi koju je priredio Alek Vukadinović, *Kosovo 1389-1989: Special Edition of the Serbian Literary Quarterly on the Occasion of 600 Years since the Battle of Kosovo /Kosovo 1389-1989: Posebno izdanje časopisa Serbian Literary Quarterly povodom 600-godišnjice Kosovke bitke/*, 141-50; uporediti: Milan Komnenić, "The Kosovo Cataclysm" /"Kosovska kataklizma"/, *op. cit.*, 67-80. Za ovakav prevladujući stav među srpskim nacionalistima, vidjeti: Robert Duff, "The Resurrection of Lazar" /"Lazarevo uskrsnuće"/, *The Spectator*, 8. juli 1989. godine.

4. Branko Kostić, "The Yugoslav Programme on Kosovo" /"Jugoslovenski program za Kosovo"/, u knjizi Gordane Filipović, *Kosovo: Past and Present /Kosovo: Prošlo i sadašnje/* (Beograd: Review of International Affairs, 1989. godine), 309.

5. "Memorandum on the Position of Serbia in Yugoslavia" /"Memorandum o položaju Srbije u Jugoslaviji"/ (Beograd, 1986. godine). Autori tog dokumenta bili su članovi Srpske akademije nauka i umetnosti, samo što njihova imena nisu javno objavljena. Sam Memorandum nikad nije zvanično objavljen, nego su ga nacionalisti pustili da procuri u medijima.

6. Za probleme Ustava iz 1974. godine analizirane sa naučne perspektive, vidjeti: Vojin Dimitrijević, "The 1974 Constitution and Constitutional Process as a Factor in the Collapse of Yugoslavia" /"Ustav iz 1974. godine i ustavni proces kao faktor raspada Jugoslavije"/, u izdanju: *Yugoslavia: The Former and the Future /Jugoslavija: Bivša i buduća/*, urednici Payam Khavan i Robert Howse (Washington: The Brookings Institute, i Ženeva: The

United Nationalist Research Institute for Social Development, 1995. godine), 45-74.

7. Milan Komnenić u knjizi, Vukadinović, *Kosovo 1389-1898,* 69. Ta denuncijacija Albanaca potječe iz govora koji je Milan Komnenić održao 26. aprila 1988. godine na skupu "Srbi i Albanci u Jugoslaviji danas". Tekst je uključen u komemorativni svezak povodom 600-godišnjice Kosovske bitke, kao specijalno izdanje revije *Serbian Literary Quarterly.*

8. Vidjeti: Branka Magaš, *The Destruction of Yugoslavia: Tracking the Break-up 1980-92 /Uništenje Jugoslavije: Tragom raspada 1980-92. godine/* (London: Verso, 1993. godine), 49-73.

Vođe Srpske pravoslavne crkve i dalje o tom navodnom genocidu govore kao da je on činjenica i te tvrdnje postale su apsolutno suštinske za srpski vjersko-nacionalistički program.

Vidjeti također: Nataša Kandić, Nebojša Popov, Svetlana Slapšak i drugi, *Kosovski čvor: drešiti ili seći?* (Beograd: Udruženje Jugoslovena za demokratsku inicijativu /UJDI/, Beograd, 1990. godine.) U vezi s izvještajima TANJUG-a i drugih novinara o navodnim masovnim silovanjima Srpkinja koje su praktikovali Albanci, Nataša Kandić je obavila istraživanje na Kosovu po mjestima u kojima su nevodni zločini počinjeni. Ustanovila je da su od 1986. do 1989. godine bila samo tri slučaja interetničkih silovanja – od toga su dva Srbina silovali Albanke – a ne više od 200 slučajeva Albanaca koji su silovali Srpkinje, kako su objavili mediji. Svetlana Slapšak je analizirala rubriku "Odjeci i reagovanja" u popularnom dnevnom listu *Politika*, forumu za pisma "gnjevnih običnih ljudi". Sličnost u stilu i redovno javljanje određenih sintagmi u pismima, kao i neprekidne tvrdnje da Albanci napadaju srpske žene, djecu i kulturno nasljeđe, naveli su je na zaključak da je pisma proizvodila šačica beogradskih novinara. Međutim, kako je kriza u Jugoslaviji već duboko za-

gazila putem rata, toj knjizi, nažalost, ni u jednoj sredini nije posvećena pažnja koju je zaslužila. Ona isto tako nikad nije prevedena na engleski jezik.

9. Mihajla Markovića, koji je u ono vrijeme bio profesor na Univerzitetu u Pennsylvaniji i osnivač filozofske revije *Praxis*, razotkrila je Michele Lee i dokazala da su njegove tvrdnje netačne. Vidjeti: Magaš, *The Destruction of Yugoslavia*, 57-58; i *Vreme News Digest*, 208 (25. septembra 1995. godine).

10. A. Dragnich i S. Todorovich, *The Saga of Kosovo: Focus on Serbian-Albanian Relations /Saga o Kosovu: Fokus na srpsko-albanske odnose/* (Boulder: East European Monographs, 1984. godine), 170-72.

11. Amnesty International, *Yugoslavia: Ethnic Albanians – Victims of Torture and Ill-Treatment by Police /Jugoslavija: Etnički Albanci – žrtve mučenja i zlostavljanja od strane policije/* (New York, 1992. godine). Uporediti: Izvještaji organizacije Helsinki Watch o Kosovu za 1986., 1989. i 1990. godinu. Osim što im je nedostajao bilo kakav dokaz, optužbe za genocid bile su pune unutrašnjih proturječnosti. Srpski nacionalisti insistirali su na tome da Albancima na Kosovu nikad nije suđeno za pojedinačne zločine protiv Srba. Ipak, u jednoj žalbi jedna srpska kaluđerica protestvovala je protiv kazne izrečene grupi maloljetnika osuđenih zbog podmetanja požara; kazne su se kretale od pet do dvanaest godina (Rada Saratlić u knjizi: Vukadinović, *Kosovo 1389-1989*, 151-61). U članku pod naslovom "Violated Culture" /"Silovana kultura"/ (Petar Šarić u knjizi: Vukadinović, *Kosovo 1389-1989*, 159-161), jedan srpski nacionalista tvrdi da nedostatak putokaza prema manastirima podrazumijeva zlokobnu namjeru albanskog stanovništva, a da je nedostatak putokaza ispisanih ćirilicom manifestacija "kulturnog silovanja". Pisac se prisjeća kako mu je neki putnik kroz užu Srbiju izrazio čuđenje što "nema putokaza s imenima gradova, sela ili rijeka napisanih ćirilicom". Autor zaključuje: "Ni-

je teško zamisliti kakva je situacija u Prištini, Đakovici, Prizrenu, Uroševcu..." Nakon što nagovijesti da je nedostatak ćiriličnih putokaza na Kosovu jedan vid albanske politike da "siluje" srpsku kulturu, taj srpski nacionalista izjavljuje (kao da time podupire vlastiti slučaj) da putnik ne bi mogao pronaći ćirilične znakove ni u samoj užoj Srbiji, kojom dominiraju i koju kontroliraju Srbi.

12. Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve, 1969. godine, u knjizi: G. Filipović, *Kosovo: Past and Present*, 354-55.

13. Apel sveštenstva u knjizi: G. Filipović, *Kosovo: Past and Present*, 355-60.

14. *Ibid.*, 360-63.

15. *Srbobran*, 2. novembra 1988. godine.

16. Njegoš, *Gorski vijenac*, stihovi 131-32.

17. Komnenić u knjizi: Vukadinović, *Kosovo 1389-1989*, 70.

18. *Ibid.*, 71. Jedan od učesnika u tim događajima ponudio je sinopsis manipulacije tvrdnjama o genocidu na Kosovu (Azem Vllasi u *Vreme News Digest*, 208 /25. septembra 1995. godine/). Autor je od policije zatražio podatke o zločinima i ustanovio da je najmanje slučajeva kriminala u Jugoslaviji bilo na Kosovu i u Crnoj Gori. Bilo je pet međuetničkih ubistava na cijelom Kosovu od 1981. do 1987. godine; u dva slučaja Albanci su ubili Srbe, a u tri slučaja Srbi su ubili Albance. Uporediti: Mark Thompson, *A Paper House: The Ending of Yugoslavia /Kuća od papira: Konac Jugoslavije/* (New York: Pantheon, 1992. godine): 129-30. Kad se radi o pozivima na protjerivanje navodnih 360.000 albanskih emigranata sa Kosova, policijski dosjei pokazali su da je u cijeloj Srbiji bilo 813 emigranta iz Albanije.

Manipulacija terminom "genocid" tokom rasprave o Kosovu konačno je zatvorila puni krug 1995. godine. Nakon što su na protuavionske položaje i skladišta municije srpske vojske upotrijebljeni zračni udari NATO snaga,

srpsko pravoslavno sveštenstvo i aktivisti zagalamili su zbog navodnog genocida nad srpskim narodom. Vidjeti *Srbobran,* septembar-oktobar 1995. godine.

19. Adam Puslojić, "On the Way" /"Na putu"/, u knjizi: Vukadinović, *Kosovo 1389-1989,* 114.

20. Stepincu je poslije rata suđeno za saučesništvo u zločinima ustaškog režima, ali je njegova osuda upropaštena Titovim pokušajem da natjera Stepinca da Katoličku crkvu u Hrvatskoj učini nešto nezavisnijom od Vatikana. Vidjeti: Richard West, *Tito and the Rise and Fall of Yugoslavia /Tito i uspon i pad Jugoslavije/* (New York: Carroll and Graf, 1995. godine), 212-361. Najčuveniji svećenici umiješani u grozote Drugog svjetskog rata bili su katolički nadbiskup sarajevski Ivan Šarić, antisemit i obožavalac ustaškog poglavnika Ante Pavelića, i franjevački svećenik Filipović-Majstorović, poznat kao "brat Vrag", ubica iz koncentracionog logora Jasenovac. Za ulogu katoličkih svećenika u zaštiti ustaških kriminalaca poslije rata, vidjeti: M. Aarons, M. i J. Loftus, *Unholy Trinity: The Vatican, the Nazis, and Soviet Intelligence /Nesveto trojstvo: Vatikan, nacisti i sovjetska obavještajna služba/* (New York: St. Martin's Press, 1991. godine). Za odbijanje hrvatskih biskupa (sa značajnim izuzetkom biskupa Pihlera) da osude ustaški genocid, vidjeti: Paul Mojzes, *Yugoslavian Inferno,* 129-35, i Gerald Schenk, *God with Us: The Role of Religion in Conflicts in the Former Yugoslavia /Bog s nama: Uloga religije u sukobima u bivšoj Jugoslaviji/* (Uppsala: Life and Peace Institute, 1993. godine).

21. U intervjuu, *Sixty Minutes,* 17. juni 1995. godine.

22. Milovan Djilas, *Wartime /Ratno doba/* (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1977. godine), 139. Za Titovo sjećanje na šok koji je doživio kad je čuo za pokolj nad Bošnjacima u Foči, vidjeti: V. Dedijer, *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita,* I tom (Zagreb: Mladost, 1980. godine), 557; prevedeno u: Paul Garde, *Vie et mort de la Yougoslavie /Život i smrt Jugoslavije/* (Paris: Fayard, 1992. godine), 81.

23. Vuk Drašković, *Nož* (Beograd: Zapis, 1982. godine). Jedan Srbin je prokomentirao da se razbjesni kad god čita Draškovića i odmah izlazi na ulicu da napadne nekog Hrvata ili Bošnjaka. Vidjeti: Norman Cigar, *Genocide in Bosnia: The Policy of "Ethnic Cleansing" in Eastern Europe*, 25.

24. Muharem Durić i Mirko Carić, "Kako srpski nacionalisti odmažu srpskom narodu i šta prati mošti kneza Lazara", *Politika*, 17. septembra 1988. godine, 7. Navedeno i prevedeno u knjizi: Cigar, *Genocide in Bosnia*, 35. Uporediti: Milan Milošević i Dragoslav Grujić u *Vreme News Digest*, 145 (4. jula 1994. godine): "Otprilike u isto vrijeme Srpska pravoslavna crkva je nosila mošti kneza Lazara (vodu Kosovske bitke) po srpskim zemljama, a vjerske službe su držane u pomen žrtvama genocida od prije pola stoljeća, koje su u tu svrhu ekshumirane iz masovnih grobnica."

25. V. Gagnon, "Roots of the Yugoslav Conflict" /"Korijeni jugoslavenskog sukoba"/, *International Organization and Ethnic Conflict*, priredili M.J. i S.T. Esman (Ithaca: Cornell University Press, 1995. godine), 180-97, posebno 191-92.

26. Ivo Banac, "Serbia's Deadly Fears" /"Smrtni strahovi Srbije"/, *New Combat*, 3 (jesen 1994. godine): 36-43.

27. Cigar, *Genocide in Bosnia*, 78.

28. Za ove primjere vidjeti: *Ibid.*, 80.

29. Navedeno u *Vreme News Digest*, 170 (26. decembra 1994. godine). U ovoj fazi srpske paravojne formacije dopuštale su ekipama s kamerama da na videu snimaju njihovo djelovanje. Za video snimke, Mendiluceov komentar i Šešeljevu priču o njegovoj ulozi i ulozi srbijanskog predsjednika Slobodana Miloševića u onome što on naziva "separacijom" Zvornika, vidjeti: *Yugoslavia: Death of a Nation* (BBC produkcija, prikazana 26-30. decembra 1995. godine na "Discovery Journal"), dio 3.

30. Dva posljednja stava bila su također dio međunarodnog diskursa o saučesništvu, o kojem se govori u 6. poglavlju.

31. Vidjeti: *Yugoslavia: Death of a Nation*, dio 3. za intervju s Miroslavom Šolevićem, srpskim nacionalistom koji je pomogao da se inscenira taj incident i koji je ponosan na ono što je postigao. Uporediti: Laura Silber i Allan Little, *Yugoslavia: Death of a Nation*, 37-38. Vidjeti isto tako: Beverly Allan, *Rape Warfare: The Hidden Genocide in Bosnia-Herzegovina and Croatia /Vođenje rata silovanjem: Skriveni genocid u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj/* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996. godine).

32. U vrijeme kad su se desili, ti su događaji privukli malo novinarske pažnje. Između opisa koji su dostupni, vidjeti: Barney Petrovic, "Serbia Recalls an Epic Defeat" /"Srbija se prisjeća jednog epskog poraza"/, *Guardian*, 29. juna 1989. godine, 9; Robert Duff, "The Resurrecton of Prince Lazar" /"Uskrsnuće kneza Lazara"/, *Spectator*, 8. jula 1989. godine, 9-11.

33. Noel Malcolm, *Bosnia: A Short History*, 213 fusnota, i *Vreme News Digest*, 145 (4. jula 1994. godine).

34. Misha Glenny, *The Fall of Yugoslavia*, 39.

ČETVRTO POGLAVLJE

1. Vidjeti: Klanwatch, *Intelligence Report /Obavještajni izvještaj/*, 79 (avgust 1995. godine) i 80 (oktobar 1995. godine) i "Neo-Nazi Novel a Blueprint for Hate" /"Neonacistički roman kao shema za mržnju"/ u Souther Poverty Law Center, *SPLC Report*, 25.3 (septembar 1995. godine) za detaljne informacije o knjizi Williama Piercea *The Turner Diaries /Turnerovi dnevnici/* i njenu ulogu u Pokretu za kršćanski identitet i pokretima za osnivanje paravojnih formacija. Za ogranke samozvanih kršćanskih milicija, vidjeti: Ronald Holmes i Stephen Holmes, *Murder in America /Ubojstvo u Americi/* (Thousand Oaks: Sage Publications, 1994. godine), 55-70. McVeigh je pokušao telefonirati Pierceu neposredno pred uništenje Fe-

deralne zgrade u Oklahoma Cityju.

2. V. Gagnon, "Roots of the Yugoslav Conflict", 180-97, posebno 195-96.

3. Miloševićeva uloga u uništenju Jugoslavije i nasilju u Bosni i Hercegovini razlaže se u knjizi njegovog bivšeg političkog saveznika, Borisava Jovića, *The Last Days of the Socialist Federation of the Republic of Yugoslavia /Posljednji dani Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije/.* Vidjeti: Jane Perlez, "Serb Chief Painted as Warmonger by Ex-Aide" /"Srbijanski poglavica naslikan kao ratni huškač od strane bivšeg pomoćnika"/ (*New York Times,* 16. decembra 1995. godine).

4. Ove grupe spominje Misha Glenny u knjizi *The Fall of Yugoslavia,* ali da bi se shvatila njihova bliska saradnja s Jugoslavenskom narodnom armijom i službama državne bezbjednosti, mora se konsultirati *Vreme News Digest* (1993-1995. godine, *passim*) i vidjeti komentari samih vođa paravojnih formacija u knjizi Laure Silber i Allana Littlea, *Yugoslavia: Death of a Nation,* 225-50. Jedan primjer saradnje regularne vojske i neregularnih odreda za provođenje genocida dogodio se nakon što je Jugoslavenska narodna armija zauzela grad Vukovar 1991. godine. Pukovnik Veselin Šljivančanin je snimljen kako odbija da dozvoli pripadnicima Međunarodnog crvenog križa pristup zatvorenicima – više od 200 njih – koji su bili izvučeni iz vukovarske bolnice. Isto tako, na snimku se vide pripadnici četničke paravojske s bradama, ruksacima i puškama. Prema riječima jednog od nekolicine preživjelih, zatvorenike je Jugoslavenska narodna armija predala paravojnim jedinicama radi mučenja i likvidacije. Jedna masovna grobnica otkrivena je u obližnjem selu Ovčara. Protiv Šljivančanina je podignuta optužnica pred Međunarodnim sudom za ratne zločine.

5. Smatra se da je Jezdimir Vasiljević jedan od onih koji su financijski potpomagali Arkana. Nakon što je njegova banka propala, Vasiljević je pobjegao s uštedama hilja-

da nevinih srpskih građana (*Vreme News Digest,* 1993-1994. godine, *passim*).

6. Izvještaj Ministarstva vanjskih poslova Sjedinjenih Država o ratnim zločinim u bivšoj Jugoslaviji: 4:12.

7. Za dodatne primjere, vidjeti: Norman Cigar, *Genocide in Bosnia,* 84.

8. Vidjeti komentare Radovana Karadžića, koji sve Srbe što žive u krajevima pod kontrolom bosanske Vlade smatra "etničkim taocima" (David Binder, "Bosnian Serb Leader Says His People Fight Out of Fear and in Self-Defense" /"Lider bosanskih Srba kaže da se njegov narod bori iz straha i u samoodbrani"/, *New York Times,* 5. marta 1993. godine). Hrvatska populacija u istočnoj Bosni bila je malobrojna, tako da su srpski ekstremisti uglavnom bili preokupirani onim što su nazivali "razdvajanjem" Bošnjaka od Srba.

9. Ljuljeta Goranci, "1,300 Weeping Muslims Forced from Homes in Serb-Held Bosnia" /"1.300 uplakanih Muslimana prisiljeno da napusti domove u dijelu Bosne koji drže Srbi"/, Associated Press, *Philadelphia Inquirer,* 19. septembra 1994. godine. U tom članku tridesetdevetogodišnja Vasvija Mulasalihović govori kako je vođa tog progona Vojkan Đurković rekao njoj i drugim ženama, čiji su sinovi, braća i muževi bili odvođeni u nepoznatom pravcu, da moraju otići u Tuzlu (na teritoriju pod kontrolom bosanske Vlade), kako bi se osiguralo protjerivanje 150 srpskih porodica. Nakon što to učine, njihovi voljeni bit će im vraćeni.

10. Tu su praksu kasnije prihvatili zapovjednici hrvatskih koncentracionih logora za Bošnjake. Vidjeti 6. poglavlje.

11. Za hroniku ekonomije pljačkanja u u Srbiji i Republici Srpskoj, vidjeti: *Vreme News Digest,* 104 (20. septembar 1993. godine); 108 (18. oktobar 1993. godine); 147 (18. juli 1994. godine); i 156 (19. septembar 1994. godine).

12. Cigar, *Genocide in Bosnia,* 65.

13. Učinak takve dehumanizacije bio je očigledan u Srebrenici, gdje je jedan holandski vojnik, neposredno

prije nego što je holandski bataljon predao grad srpskoj vojsci, izrazio prezir prema Bošnjacima jer "smrde". Očito mu nije palo na pamet da ljudi što žive u uslovima koncentracionog logora nisu u stanju normalno održavati higijenu, a to je i bio dio smišljene politike.

14. U razgovoru s autorom ove knjige, Haverford College, 1993. godine.

15. Kad je u jesen 1995. godine bosanska armija ponovo preuzela Sanski Most, pronađena je jedna maska koja je korištena tokom terevnki s ubijanjima organiziranim protiv bošnjačkih civila.

16. Dragan Nikolić, Pravilo 61 o saslušanju, Međunarodni sud za ratne zločine, Haag, 10. oktobra 1995. godine. Banjalučki *muftija* (muslimanski vjerski vođa) preživio je progone u svom gradu i pohvalno govorio o onim hrabrim Srbima koji su spasili ili krili svoje komšije Bošnjake ili Hrvate.

17. Kod Amerikanaca srpskog porijekla prevladavala je tendencija ili da se ne oglašavaju ili da podržavaju vjerske nacionaliste. Za kritiku odbijanja Amerikanaca srpskog porijekla da priznaju i osude pokolje koje su srpski vjerski nacionalisti organizirali u Bosni, vidjeti: George Mitrovich: "Serbian-Americans should Condemn Nazi-style Savagery" /"Amerikanci srpskog porijekla morali bi osuditi divljaštvo nacističkog stila"/, *Philadelphia Inquirer,* 2. septembra 1993. godine.

18. Dr. Mirko Pejanović, predsjednik Srpskog građanskog vijeća Bosne i Hercegovine i član kolektivnog sedmočlanog Predsjedništva, u intervjuu koji je u Washingtonu dao Umbertu Pascaliju iz *Executive Intelligence Review,* 19. septembra 1995. godine.

19. Na *newsgrupi* Interneta: soc.culture.bosna-herzgvna od 1993. do 1995. godine.

20. Vidjeti izvještaj novinske agencije Republike Srpske (SRNA) od 20. novembra 1995. godine o Karadžićevom uručenju Obilićeve medalje u Bijeljini i od 3.

decembra 1995. godine o uručenju Obilićeve medalje u nevesinjskom kraju.

21. Paul Holmes iz Reutersa, 15. maja 1993. godine, "Serbian Extremists Gather in Bosnia to Honour Fighters" /"Srpski ekstremisti okupljaju se u Bosni kako bi odlikovali borce"/: "U Knežini, planinskom selu šezdeset kilometara istočno od Sarajeva, Šešelj je osamnaestorici četničkih boraca podario staru srpsku titulu *vojvode* prilikom obreda osvijetljenog svijećama u malom kamenom manastiru Svete Gospojine (...) Bojna polja koja su se nizala u citatu uključivala su gradove koje je srpska artiljerija tokom gotovo dvije godine rata razarala i čistila od nesrba – Brčko, Srebrenicu, Foču i Višegrad u Bosni (...) Poljubili su srebrni krst i primjerak Biblije prije nego što ih je blagoslovio otac Voja."

22. SRNA, podnaslov "Banjaluka", 20. novembar 1995. godine.

23. Vojislav Maksimović, "Podseća na robovanje", *Evropske novosti,* 27. januara 1994. godine, 18, citirano i prevedeno u: Cigar, *Genocide in Bosnia,* 61. Za ulogu Maksimovića u Foči, vidjeti: Gutman, *Witness to Genocide,* 157-63. Uporediti: Emisija BBC-ja od 7. januara 1994. godine, iz beogradskih novina *Borba* (3. januar 1994. godine), "Foča Becomes Srbinje" /"Foča postaje Srbinje"/; BBC, 3. oktobra 1994. godine, "Serbian Orthodox Patriarch Meets Karadžić on Tour of Bosnian Serb Republic" /"Srpski pravoslavni patrijarh sreo se s Karadžićem na turneji po bosanskoj Srpskoj Republici"/, zasnovanoj na Jugoslavenskoj telegrafskoj novinskoj agenciji (TANJUG) sa sjedištem u Beogradu, 30. septembra 1994. godine; Inter Press Service, 13. januara 1995. Za naziv "Srbinje" korišten tokom protjerivanja, vidjeti: *The Cleveland Plain Dealer,* 2. aprila 1995. godine.

24. Duško Doder, specijalni prilog *Boston Globea*, "On Serb Holy Day, Hellfire for Foes" ("Na srpski sveti dan, paklena vatra na neprijatelje"), 10. februara 1993. godine. Za

primjedbu Mirka Jovića, vidjeti: Cigar, *Genocide in Bosnia,* 35. Mogli bi se navesti brojni primjeri. Tako je, nakon pokolja Bošnjaka u sigurnosnoj zoni Srebrenice, jedan srpski sveštenik poveo raspravu s lokalnim Srbima koji su osudili ubijanja i izjavio da bio on drage volje ubio nekog "Turčina". *New York Times,* 29. oktobra 1995. godine.

25. Za primjedbu vladike Atanasija, vidjeti: Cigar, *Genocide in Bosnia,* 30. Ta je primjedba bila dio intervjua koji je objavila Rajka Radivojić pod naslovom "Zavođenja za Goleš-planinu", *Intervju,* 9. decembra 1988. godine, 27).

26. U listu *Glas Crkve,* navedeno u: Cigar, *Genocide in Bosnia.* 31-32.

27. Mitropolit Hristofor, *The Historical Background of the Contemporary Situation of the Orthodox Church in Yugoslavia /Historijska pozadina savremene situacije Pravoslavne crkve u Jugoslaviji)* (Belleville, Mich.: Firebird Video, 1992. godine), video-kaseta.

28. Intervju u *Evropskim novostima,* 4. marta 1993. godine, citirano u: Cigar, *Genocide in Bosnia,* 66. Zvornik je bio prvi grad u Bosni i Hercegovini s pretežno bošnjačkim stanovništvom koji je stopostotno "očišćen" od Bošnjaka i u kome je nova crkva osveštana u sjećanje na taj poduhvat.

29. Christopher Bennett, *Yugoslavia's Bloody Collapse: Causes, Course and Consequences /Krvavi raspad Jugoslavije: Uzroci, tok i posljedice/* (New York: New York University Press, 1995. godine), 126-29.

30. *Los Angeles Times,* 12. avgusta 1995. godine.

31. Citirano u: Cigar, *Genocide in Bosnia,* 59.

32. Taj oficir SS-a bio je Edwin Neuwirth, koji je Žirinovskog primio u goste na dva dana na svom imanju u austrijskim Alpima. Vidjeti: Craig Whitney, "Russian Rightist Angers Germans" /"Ruski desničar razbjesnio Nijemce"/, *New York Times,* 24. decembar 1992. godine Za Žirinovskog u Bijeljini, vidjeti: *Washington Post,* "Bosnian

Serbs Hail Russian Nationalist" ("Bosanski Srbi pozdravljaju ruskog nacionalistu"), 1. februara 1994. godine, A16.

33. Vidjeti tri članka u: *Vreme News Digest,* 178 (27. februara 1995. godine): Alexander Cirić, "Turbo Land: Machine Gun Wedding (with Singing)" /"Turbo-zemlja: Mitraljesko venčanje (s pevanjem)"/; Dejan Anastasijević, "Željko Ražnatović Arkan: The Groom" /"Željko Ražnatović Arkan: Mladoženja"/, i od istog: "Ceca Veličković: The Bride" /"Ceca Veličković: Nevesta"/. Vidjeti isto tako: Roger Cohen, "Serbia Dazzles Itself: Terror Suspect Weds Singer" /"Srbija se zasljepljuje: Osumnjičeni za zločine vjenčao se s pjevačicom"/, *New York Times,* 20. februara 1995. godine; i John Kifner, "An Outlaw in the Balkans Is Basking in the Spotlight" /"Odmetnik od zakona na Balkanu pod svjetlošću reflektora"/, *New York Times,* 23. novembar 1993.

34. Sveštenik Đorđe Ilić citiran u: B. Demick, "Bosnian Serbs Nurture Anger: A Town United in Acrimony" /"Bosanski Srbi njeguju gnjev: Grad ujedinjen u jetkosti"/, *Philadelphia Inquirer,* 26. septembra 1995. godine, A1, A9. Demick dalje ukazuje na to kako je učenje oca /Đorđa/ Ilića utjecalo na jednog mladog Srbina, Dragu Konstantinovića. Konstantinović je odrastao s prijateljima Bošnjacima i Hrvatima i imao djevojku Bošnjakinju po imenu Amela. Prikazan je kako ljubi prsten na ruci oca /Đorđa/ Ilića i izjavljuje novinarima da bi sada pobio svoje bivše bošnjačke i hrvatske prijatelje ako bi ih sreo.

35. Vidjeti: Milan Milošević, "Conflict within the Serbian Church: Pavle versus Atanasije" /"Sukob unutar Srpske crkve: Pavle protiv Atanasija"/, *Vreme News Digest,* 221 (25. decembar 1995. godine). Političari koji su se pobunili protiv zločina nad Bošnjacima u Trebinju i Gackom bili su niko drugi do Dobrica Ćosić i Vuk Drašković, čija su neprijateljska pisanija protiv Bošnjaka stvorila klimu za zločine; ali Ćosić i Drašković su barem bili u stanju da osude najgore zločine koje su počinili nji-

hovi sljedbenici i paravojne formacije, dok se vladika Atanasije nijednom nije pokolebao u svojoj podršci ekstremnom vjerskom nacionalizmu.

36. BBC Zbirni izvještaj svjetskih emitera, 7. jula 1994. godine, "Yugoslavia: Serb Bishops Appeal for Rejection of Contact Group's Maps" /"Jugoslavija: Srpski episkopi uputili apel za odbijanje geografskih karata koje je predložila Kontakt grupa"/, (TANJUG, Beograd, 5. jula 1994. godine). Zahtijevajući odbacivanje mirovnog plana, Sabor je izjavio da se ne oglašava samo kao politička stranka već se kao "Hristova crkva ovog bogougodnog naroda u vremenu ozbiljnih iskušenja za istoriju našu i istoriju čovečanstva" – obraća narodu koji je vekovima vodila "Hristovim Putem Bola".

37. Intervju Radovana Karadžića, u filmu Paula Paulikawskija *Serbian Epics*. Za Nikolajevu tvrdnju, izloženu u njegovoj osudi Daytonskog mirovnog ugovora, vidjeti *SRNA Bulletin*, 26. novembra 1995. godine. U stvari, prva pravoslavna crkva u Sarajevu izgrađena je tridesetih godina šesneestog stoljeća, po zapovijesti otomanskog upravitelja, gotovo cijelo stoljeće nakon što su Turci osvojili ovaj kraj.

38. Kalajić je duhovni vođa paravojne grupe Beli orlovi, koja se povezuje s nekim od najneljudskijih zločina u Bosni i Hercegovini. Njom zapovijedaju Dragoslav Bokan, povjesničar koji se specijalizirao za Kosovo, i Mirko Jović, predsjednik stranke Srpske narodne obnove (SNO). Vidjeti: Dragoš Kalajić, "Kvazi Arapi protiv Evropljana", *Duga*, 13-19. septembra 1987. godine, prevedeno i citirano u: Cigar, *Genocide in Bosnia*, 26. Za genetski izazvane defekte koji su navodno posljedica tog "posebnog gena" otomanske soldateske, vidjeti: Cigar, *Genocid u Bosni*, 26-27. U *Dugi* od septembra 1995. godine Kalajić isto tako pozdravlja uništenje bosanskih gradova od strane srpske vojske, tvrdeći da još od Homera istinski Evropljani mrze gradove.

39. Vidjeti: "The Extraordinary Session of the Holy Episcopal Synod of the Serbian Orthodox Church in Re-

sponse to the False Accusations against the Serbian People in Bosnia-Herzegovina" /"Vanredno zasjedanje Svetog arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve kao odgovor na lažne optužbe protiv srpskog naroda u Bosni i Hercegovini"/, *Pravoslavni misionar,* juni 1992. godine, 250-51, citirano u: Cigar, *Genocide in Bosnia,* 89; i "Memorandum sa zasjedanja Svetog arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve od 14. do 20. maja 1992. godine", *Pravoslavlje,* 1. juni 1992. godine, 2, u: Cigar, *Genocide in Bosnia.*

40. *Los Angeles Times,* 12. avgusta 1995. godine, izvještavajući o izjavi u nedavnom broju nedjeljnika *Pogledi.*

41. Vidjeti izjavu sa Konferencije o nacionalizmu i kulturi, održane u julu 1994. godine u Sankt Petersburgu, koja se citira u listu *In Communion: Journal of the Orthodox Peace Fellowship of the Protection of the Mother of God,* 1995. godine, 6.

42. Edward Sorel, "Religion in the News" /"Religija u vijestima"/, *The Nation,* 11. oktobra 1993. godine, 380. Isto tako vidjeti: Martin Peretz, "Cape Cod Diarist: Symbolic Politics" /"Dnevničar iz Cape Coda: Simbolična politika"/, *The Nation,* 5. septembra 1994. godine, 50. Peretz upoređuje to dodjeljivanje ordena Karadžiću s ordenom Viteza reda "Ordine piano", koji je Papa Ivan Pavao II za "izvanredne usluge Crkvi i društvu" dodijelio Kurtu Waldheimu, bivšem nacističkom oficiru u Jugoslaviji, koji je lagao o svojim nacističkim vezama, pa je kasnije izabran za predsjednika Republike Austrije. (Waldheimu je Orden Kralja Zvonimira dodijelio ustaški vod Ante Pavelić za njegov rad sa nacističkom Grupom E, koja je nadgledala pokolje u predjelu Kozare, u Bosni i Hercegovini.) Isto tako vidjeti: Marlise Simons, "At a Crossroads, Rifts Pull at Orthodox Churches" /"Na raskršću, pukotine se šire među pravoslavnim crkvama"/, *New York Times,* 5. novembra 1995. godine.

43. Za rezime ovog apela, vidjeti: *Syndesmos, The World Fellowship of Orthodox Youth /Syndesmos, Svjetsko bratstvo pravoslavne mladeži/,* Orthodox Press Servi-

ce, 70 (31. avgusta 1995. godine). Među potpisnicima su bili episkop Kallistos Ware od Duklje (Velika Britanija), profesor Olivier Clement (Francuska), profesor Nicholas Lossky (Francuska) i James Forest (SAD), sekretar Pravoslavnog bratstva za mir (Orthodox Peace Fellowship).

44. Vidjeti: James Forest, "We Drink the Same Water and Pray to the Same God, an Orthodox Response to the War in Former Yugoslavia" /"Pijemo istu vodu i molimo se istom Bogu: Pravoslavni odgovor na rat u bivšoj Jugoslaviji"/, *In Communion: Journal of the Orthodox Peace Fellowship of the Protection of the Mother of God,* 1995. godine, 1-3. Nakon što se usprotivio nizu mirovnih planova i podržavao Karadžića i Mladića, Pavle je odbio da se suprotstavi Daytonskom mirovnom ugovoru. Zbog toga su ga napali drugi srpski episkopi, pošto je navodno izdao srpsku stvar. Beograd, 20. decembra 1995. godine, iz izvještaja srpske nezavisne novinske agencije BETA.

45. Živica Tucić, citat iz *Los Angeles Timesa*, 12. avgusta 1995. godine.

46. Za Miloševićeve govore o bitkama koje tek predstoje, vidjeti: Silber i Little, *Yugoslavia: Death of a Nation,* 72.

47. Cigar, *Genocide in Bosnia,* 33. Ostale parole bile su: "Ko će drugi, ja sam prvi/ da pijemo turske /bošnjačke/ krvi?"; "Evropo, zapamti za koga se mi borimo!"; ili naprosto: "Hoćemo oružje!"

48. Vidjeti majice s natpisom "Serbian Pride" /"Srpski ponos"/, koje su reklamirane u *Srbobranu* od 19. aprila 1989. godine, s ilustracijama što su uključivale Kosovku djevojku i različite verzije zastave sa četiri "C" na štitu koji na svojim grudima nosi dvoglavi orao.

49. Mark Juergensmeyer, *The New Cold War /Novi hladni rat/,* (Berkeley: University of California Press, 1993. godine), 4-5.

50. Za nekoliko primjera, vidjeti: knjiga *Fundamentalisms Observed /Posmatranje fundamentalizama/,* koju su uredili

Martin Marty i Scott Appleby (Chicago: University of Chicago Press, 1991. godine); Bruce Lawrence, *Defenders of God /Branitelji Boga/* (New York: Harper and Row, 1989. godine); John Voll, u knjizi koju je priredio John Esposito, *Voices of Resurgent Islam /Glasovi ponovo oživljenog islama/* (New York: Oxford University Press, 1984. godine); i Juergensmeyer, *The New Cold War.*

51. Negiranje vjerskog elementa rata u Bosni i Hercegovini rasprostranjeno je u velikoj mjeri. Za samo jedan primjer, vidjeti: Susan Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War /Balkanska tragedija: Haos i raspad poslije hladnog rata/* (Washington, D.C.: The Brookings Institution, 1995. godine), 243: "Viktimizacija Bošnjaka kroz etničko čišćenje bilo je isto tako rezultat političkih nadmetanja koja su stajala iza rata, a ne etničkih ili vjerskih mržnji."

52. Rezak Hukanović, "Eyewitness to Hell: A Survivor's Diary of the Serb Concentration Camp at Omarska" /"Očevidac pakla: dnevnik jednog preživjelog iz srpskog koncentracionog logora u Omarskoj"/, *The New Republic,* 12. februara 1996. godine, 29. Za svjedočenje o prisilnom pjevanju u drugim koncentracionim logorima i centrima za mučenja, vidjeti: Osam izvještaja Ministarstva vanjskih poslova SAD o ratnim zločinim u bivšoj Jugoslaviji, 2:5, 5:11.

53. Opširno istraživanje o vezi među ovim pitanjima moglo bi početi sa značajnom studijom Gavina Langmuira, *History, Religion, and Antisemitism /Historija, religija i antisemitizam/* (Berkeley: University of California Press, 1990. godine).

54. U domenu vizualnih umjetnosti, na primjer, reljef Petra Palavicinija "Majka Jugovića" i rad Ljubinke Jovanović pod istim naslovom (Ljubica D. Popovich u Wayne S. Vucinich i Thomas A. Emmert, priređivači, *Kosovo: Legacy of a Medieval Battle /Kosovo: Zavještanje jedne srednjovjekovne bitke/* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1991. godine), likovi 34 i 35, str. 300-301.

PETO POGLAVLJE

1. Vidjeti: András Riedlmayer, "Killing Memory: The Targeting of Libraries and Archives in Bosnia-Herzegovina" /"Ubijanje sjećanja: Biblioteke i arhivi u Bosni i Hercegovini na nišanu"/ *MELA Notes: Newsletter of the Middle East Librarians Association,* 61 (jesen 1994. godine): 3. Isto tako vidjeti: Riedlmayer, *Killing Memory: Bosnia's Cultural Heritage and Its Destruction /Ubijanje sjećanja: Bosansko kulturno nasljeđe i njegovo uništavanje/*, Haverford: Community of Bosnia Foundation, 1994. godine, video-kaseta.

2. Za islamske spomenike u Bosni i Hercegovini i izvještaj o njihovom uništavanju, vidjeti: Amir Pašić, *Islamic Architecture in Bosnia and Herzegovina /Islamska arhitektura u Bosni i Hercegovini/* (Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art, and Culture, 1994. godine). Od 29 većih islamskih spomenika u Mostaru, koji su izgrađeni od 1552. do 1651. godine, Pašić navodi 27 kao totalno uništene.

3. Vidjeti: Riedlmeyer, *Killing Memory.*

4. Franjo Tuđman, *Bespuća povijesne zbiljnosti* (Zagreb, 1990. godine), 318-19.

5. Franjo Tuđman, *Nationalism in Contemporary Europe /Nacionalizam u suvremenoj Europi/* (Boulder: East European Monographs, 1981. godine; distribucija: Columbia University Press), 162-63, citirano u: Richard West, *Tito and the Rise and Fall of Yugoslavia,* 364. Uporediti: Richard West, "An Apologist for Hitler" ("Hitlerov apologeta"), *The Guardian,* 21. oktobra 1991. godine, 23.

6. Warren Zimmerman, "The Last Ambasador: A Memoir of the Collapse of Yugoslavia" /"Posljednji ambasador: Jedno sjećanje na raspad Jugoslavije"), *Foreign Affairs,* 74.2 (proljeće 1995. godine). Zimmerman se prisjeća jednog sastanka s Tuđmanom, tokom kog je Tuđman "eksplodirao u žestoku klevetničku tiradu protiv Izetbegovića

i Bošnjaka u Bosni i Hercegovini". Tuđman ih je optužio da su fundamentalisti koji pokušavaju uspostaviti mostobran u Evropi i pozivao "civilizirane nacije" da ih zaustave.

7. Intervju u dnevnom listu *Le Figaro,* 25. septembra 1995. godine. Isto tako, vidjeti: Christopher Hitchens, "Minority Report" /"Izvještaj o manjinama"/, *The Nation,* 18. decembra 1995. godine

8. Vidjeti: Laura Silber i Allan Little, *Yugoslavia: Death of a Nation,* 131-32.

9. Edward Vulliamy, *Seasons in Hell,* 221-34; John Burns, "Croats Wield the Guns in 'Cleansed' Bosnian Town" /"Hrvati kontroliraju oružje u 'očišćenom' bosanskom gradu"/, *New York Times,* 30. oktobra 1992. godine.

10. András Riedlmayer, "The War on People and the War on Culture" /"Rat protiv naroda i rat protiv kulture"/, *New Combat,* 3 (jesen 1994. godine): 23, citirano u izvještaju UNHCR-a od 23. avgusta 1993. godine.

11. Vidjeti: Mary Craig, *Spark from Heaven: The Mystery of the Madonna of Medjugorje /Iskra sa nebesa: Tajna Gospe iz Međugorja/* (Notre Dame: Ave Maria Press, 1988. godine), 67-103; Wayne Weibel, *Medjugorje: The Message /Međugorje: Poruka/* (Orleans, Mass.: Paraclete Press, 1989. godine), 274-95; Mar Bax, *Medjugorje: Religion, Politics, and Violence in Rural Bosnia /Međugorje: Religija, politika i nasilje u ruralnoj Bosni/* (Amsterdam: VU Uitgeverij, 1995. godine).

12. Dr. Alojzije Mišić, mostarski biskup tokom Drugog svjetskog rata, bio je užasnut metodima kojima su se služile ustaše provodeći prisilno pokrštavanje. Stepinčev odgovor na njegovo pismo bacao je krivicu na Srbe zbog progona nad samim sobom. Vidjeti: West, *Tito,* 94-96. Mišić opisuje kako su majke, djevojke i djeca mlađa od osam godina izvlačeni iz šest željezničkih vagona i bacani s litice u provaliju.

13. Vulliamy, *Seasons in Hell,* 214-24.

14. Odnos između Vance-Owenove mape i vojnih

operacija HVO-a protiv Bošnjaka jasno je ilustriran u knjižici što su je sklepali sljedbenici Mate Bobana braneći kampanju "čišćenja" protiv Bošnjaka: Croatian Community of Herceg-Bosna: *Ethnic Cleansing of Croats in Bosnia and Herzegovina 1991-1993* /Hrvatska zajednica Herceg-Bosna: *Etničko čišćenje Hrvata u Bosni i Hercegovini 1991-1993./* (Mostar, avgust 1993. godine). Ta knjižica služi se Vance-Owenovom mapom kako bi dokazala tvrdnju da Herceg-Bosna ima pravo na zemlju nastanjenu Bošnjacima, koja je u samom trenutku objavljivanja knjižice bila "čišćena" od Bošnjaka.

15. Sa svoje strane, Owen gorljivo tvrdi da je Ministarstvo vanjskih poslova Sjedinjenih Država potkopalo Vance-Owenov plan. Priznao je da su nakon toga on i Stoltenberg pokušali ubijediti Bošnjake da prihvate jedan plan zasnovan na revidiranoj verziji mape koju su skrojili Tuđman i Milošević, ali insistira na tome da taj plan ne treba nazivati "Owen-Stoltenbergovim planom". Vidjeti: David Owen, *Balkan Odyssey*, 89-225. Možda je tačno, kako Owen neprekidno ponavlja, da je Ministarstvo vanjskih poslova Sjedinjenih Država pomoglo da se uništi Vance-Owenov plan, samo što je Owen konstantno odbijao suočiti se s činjenicom kako je nakon više mjeseci opstrukcije parlament bosanskih Srba u stvari formalno uništio Vance-Owenov plan. Srpska vlada na Palama dozvolila je da se Vance-Owenov plan koristi kao izgovor kako bi se izbjegla vjerodostojna upotreba sile da bi se zaustavio genocid, a onda, kad su konačno bili prisiljeni donijeti odluku, odbacili su plan, prvo tako što su ga odbili potpisati, a onda tako što su izdjejstvovali referendum za bosanske Srbe na kom je taj plan predstavljen kao prodaja Srba i bio odbačen s poražavajućom većinom. Kakvi god bili kvaliteti samog Vance-Owenovog plana, Owen ne može natjerati samog sebe da se suoči s činjenicom da bosanskim Srbima nije bio cilj prihvatiti pravedan mirovni plan dok god su mogli nekažnjeno provoditi agresiju,

tajno podržavani od redovne srbijanske vojske, a javno od srpskih paravojnih organizacija, protiv bošnjačkih protivnika koji su bili izrazito slabiji kad se radi o vojnoj sili.

16. Osim napada na Bošnjake u Prozoru, HVO se upustio u kampanju uništavanja i vjerskog progona pravoslavnih Srba. Tako je, na primjer, jedna ekipa HVO-a uništila pravoslavni manastir Žitomislići, južno od Mostara, izgrađen u šesnaestom stoljeću, i digla u zrak sabornu crkvu u Mostaru, osim uništavanja desetina manjih, seoskih pravoslavnih crkava. Odmah treba naglasiti da takvi postupci ne znače da se na sve strane može bacati podjednaka krivnja: Bosanska vlada nikad se nije upustila u sistematsko uništavanje kulture.

17. Vojnici HVO-a, koje je iz Travnika i Vareša istjerala bosanska armija, našli su utočište u srpskoj vojsci, što ukazuje na njihove zajedničke planove sa srpskom vojskom čak u trenutku dok su se prikazivali kao saveznici Bošnjaka.

18. Osim dobrovoljaca iz Srbije, Crne Gore, Rusije, Grčke i drugih nacija s brojnom pravoslavnom populacijom, bilo je i pravoslavnih pripadnika mirovnih snaga UN koji su se koristili svojim položajem kako bi omeli provođenje rezolucija Vijeća sigurnosti UN i pomogli srpskim paravojnim formacijama. U jednom takvom slučaju pukovnik Viktor Loginov, ruski oficir pri UNPROFOR-u, izjavio je decembra 1992. godine u intervjuu koji su objavile ruske novine *Ruski vjesnik* da su Rusi i Srbi braća koja vode hrišćanski odbrambeni rat protiv Vatikana i drugih zavjereničkih antipravoslavnih sila. U isto vrijeme dok je bio član UNPROFOR-a, Loginov je prihvatio dobro plaćen položaj u Arkanovoj Srpskoj dobrovoljačkoj gardi, a svoj položaj pri Ujedinjenim narodima je koristio kako bi Arkanu švercovao gorivo i namirnice. Vidjeti: Vlastimir Mijović, "Big Brother is Backing You" /"Veliki Brat te podržava"/, u knjizi koju su priredili Ben Cohen i George Stamkoski, *With No Peace to Keep: United Nations Peacekeeping and the War in the For-*

mer Yugoslavia /Nema mira koji bi se čuvao: Mirovne snage Ujedinjenih naroda i rat u bivšoj Jugoslaviji/ (London: Grainpress, 1995. godine), 142-47.

19. Vidjeti: Chuck Sudetic, "Serbs and Croats Mount Joint Attack on Muslim Town" /"Srbi i Hrvati pripremaju zajednički napad na muslimanski grad"/, *New York Times*, 28. juna 1993. godine, A3. Srpski i hrvatski vjerski nacionalisti isto tako su sarađivali prilikom opsade obližnjeg grada Maglaja. Samo dvije godine prije toga ta ista srpska vojska, kojoj je sada pomagao HVO podržavan od Tuđmana, razorila je hrvatski grad Vukovar.

20. Dubravka Ugrešić, *Have a Nice Day /Prijatan vam dan/*, prijevod Celie Hawkesworth (New York: Viking, 1994. godine), 236-37.

21. Iz razgovora koji je autor ove knjige vodio s jednim bošnjačkim izbjeglicom u novembru 1995. godine. Izbjeglica i njegova porodica došli su u Hrvatsku kako bi boravili kod jednog hrvatskog rođaka. Kad su odbili da jedu svinjetinu, rodbina ih je nazvala Turcima i izbacila na ulicu.

22. Josip Beljan, "Priznata vjernost", *Veritas*, 9-10 (septembar-oktobar 1992. godine): 24-25, preveo Paul Mojzes u knjizi *Yugoslavian Inferno*, 130.

23. Vidjeti: Pašić, *Islamic Architecture in Bosnia and Herzegovina*, 218, gdje se navode sljedeća djela od izuzetne važnosti koja su uništena do kraja ljeta 1993. godine: Šišman Ibrahim-pašina džamija, Šišman Ibrahim-pašina medresa (školski kompleks), Šišman Ibrahim-pašin han (trgovinski kompleks), Šišman Ibrahim-pašin hamam (kompleks turskih kupatila) i kuća Gavran-kapetana.

24. Izvještaj očevica koji je prenio dopisnik Francois Raitberger u tekstu "NATO Lifeline to Bosnia Revives Croatia Port" /"NATO baca uže za spasavanje Bosni, što vraća život hrvatskoj luci", Reuters, 9. februara 1996. godine.

25. Za izvještaj o ovoj konferenciji u Čapljini, vidjeti: BBC Zbirni izvještaj svjetskih emitera, 14. februara 1996. godine, gdje se javlja o emisiji RTV Mostar od 13. febru-

ara 1996. Za izvještaj o planovima da se na ruševinama džamije podigne katolička crkva, vidjeti: Reuters, 17. marta 1996. godine; i BBC Zbirni izvještaj svjetskih emitera, 6. marta 1996. godine, u kom se navodi reportaža iz sarajevskog dnevnika *Večernje novine* od 5. marta 1996. Nezavisni izvori nisu potvrdili ove izvještaje, ali ih vlasti u Herceg-Bosni nisu demantirale. Isto tako postoji i izvještaj koji kaže da vlasti u Herceg-Bosni namjeravaju promijeniti ime Počitelja u Komušin, što znači da ponovo slijede primjer srpskih nacionalista, koji su ime grada Foče promijenili u Srbinje. Vidjeti TWRA novinsku agenciju, podnaslov "Mostar", 14. februara 1996. godine.

26. Vidjeti: Vulliamy, *Seasons in Hell,* 320-41. Vulliamy je bio među prvim novinarima koji su javili o Omarskoj i hercegovačkim koncentracionim logorima koje su držali Hrvati.

27. Vidjeti: Owen, *Balkan Odyssey,* 268.

28. Weibel, *Medjugorje,* 105-6. Svećenikove stavove oduševljeno podržava pripovjedač i autor Wayne Wibel.

29. "Croats Accused of Terrorism" /"Hrvati optuženi za terorizam"/, *Toronto Globe & Mail,* 5. februara 1996. godine, A1, A7.

30. Vidjeti: Mike O'Connor, "Bosnian Croats Resist Peace Accord" /"Bosanski Hrvati opiru se mirovnom ugovoru"/, *New York Times,* 13. februara 1996. godine.

31. Ivo Andrić, *The Development of Spiritual Life in Bosnia under the Influence of Turkish Rule,* 16.

32. West, *Tito,* 383.

33. Vulliamy, *Seasons in Hell,* 260; Bax, *Medjugorje,* 78.

34. OMRI (Open Media Research Institute) Dnevni izvještaj, 28. maja 1993. godine.

35. Za Kuharićev vjerski nacionalizam u 1991. godini i njegovu tvrdnju da je samo "šačica Srba" pobijena u ustaškoj državi u toku Drugog svjetskog rata, vidjeti: West, *Tito,* 372, i londonske dnevne novine *The Times,* 25. avgusta 1991. godine. Za kontroverzu Boban-Šušak, vidje-

ti: OMRI – Dnevne izvještaje od 8. juna 1993., 14. juna 1993., 28. jula 1993. i 27. avgusta 1993. godine. Iako neki Kuharića vide kao osobu istinski zainteresiranu za miroljubivu koegzistenciju, drugi su nagovijestili da je hijerarhija hrvatskih katolika bila uzrujana zbog Bobanovih gubitaka teritorije prilikom njegovih napada na Bošnjake, kao i zbog trgovine drugom tradicionalno hrvatskom teritorijom sa srpskim nacionalistima. Za raspravu o različitim tumačenjima spora između Bobana i Kuharića, vidjeti: Gojko Berić, "Catholic Church: Setbacks in Bosnia Fuel Boban-Church Conflict" /"Katolička crkva: Neuspjesi u Bosni potiču sukob između Bobana i Crkve"/, *Balkan War Report,* 21 (avgust-septembar 1993. godine): 15.

36. OMRI Dnevni izvještaj, 17. septembra 1993. godine.

37. Vidjeti: The Catholic Church, *Assisi 1993: Giovanni Paolo II per la pace in Bosnia ed Erzegovina /Asizi 1993: Ivan Pavao II za mir u Bosni i Hercegovini/* (Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 1993). Raniji vatikanski dokumenti stvarno su se usredsredili na pogibije i razaranja što su ih pretrpjeli katolički Hrvati, posebno u Dubrovniku, iako u njima postoji želja za mirom za sve strane. Vidjeti: *La Crisi Jugoslava: Posizione e azione della Santa Sede /Jugoslavenska kriza: Pozicija i djelovanje Svete Stolice/* (1991-1992.) (Città del Vaticano: Libreria Editrice Vaticana, 1992. godine).

38. Papa Ivan Pavao II posjetio je Sudan u februaru 1993. godine i oštro protestirao zbog progona kršćana od strane vojnog režima. Vidjeti: Alan Cowell, "Pope, in the Sudan, Assails Religious Persecution" /"Papa u Sudanu osuđuje vjerske progone"/, *New York Times,* 10. februara 1993. godine.

39. Navodno je Šušak naredio da se, u pokušaju provociranja rata sa Srbijom 1991. godine, ubiju umjereni hrvatski policijski službenici, a da se 1993. godine potakne napad HVO-a na Bošnjake. Za Šuškovu ulogu u 1991. godini, vidjeti: *Yugoslavia: Death of a Nation*

(BBC, 1995. godine), dio III, kao i: Silber i Little, *Yugoslavia: Death of a Nation,* 140-46. Za Šuškove veze s hercegovačkim franjevcima, vidjeti članak Gordana Nuhanovića u *Globusu,* 259 (24. novembra 1995. godine). Nuhanovićev članak govori o tri dana pregovora između hercegovačkih franjevaca i mostarskog biskupa. U njemu se navodi da je sastanak sazvao sam Papa, a predsjedavao je papski nuncije za Bosnu i Hercegovinu Francesco Monteresi. Na sastanku je verbalno zaprijećeno, prvi put u sedamstogodišnjoj povijesti franjevaca u Hercegovini, da će franjevački red u toj provinciji biti ukinut.

Dok je trajao sastanak s franjevcima, Gojko Šušak (čest i dobrodošao gost mostarskih samostana) i ravnatelj hrvatske obavještajne službe (HIS) dr. Miroslav Tuđman zazvonili su na vratima. Upravo su stigli s proslave četverogodišnjice uspostavljanja Herceg-Bosne, što je održana u Grudama, gradiću gdje su udareni temelji toj paradržavi. Porijeklom iz krajeva oko Međugorja (prije no što je otišao u Kanadu, gdje se obogatio), Šušak se smatra jednim od najznačajnih ličnosti u tom kraju.

40. OMRI Dnevni izvještaj, Br. 223, dio II, 15. novembra 1995. godine, "Croatian President Promotes Indicted War Criminal" /"Hrvatski predsjednik unaprijedio osumnjičenog za ratne zločine"/. Vidjeti članak Dubravka Grakalića i Davora Ivankovića u *Globusu* (258) od 17. novembra 1995. godine, u kom se navode odlikovanja dodijeljena Dariju Kordiću na dan hrvatske državnosti. To su: odličje Reda kneza Branimira s ogrlicom, "za osobite zasluge u promicanju međunarodnog položaja i ugleda Republike Hrvatske te njezinih odnosa s drugim državama"; Reda Nikole Šubića Zrinskog "za junački čin u ratu"; te Reda Petra Zrinskog i Frane Krste Frankopana s posrebrenim pleterom "za doprinos održanju i razvoju hrvatske državotvorne ideje, uspostavi i izgradnji suverene države Hrvatske". U decembru 1995. godine hrvatske su vlasti ponovo prekršile Dejtonski ugovor oslobo-

divši Ivicu Rajića. Protiv Rajića je Međunarodni sud u Haagu podigao optužnicu zbog zločina protiv čovječnosti, uključujući i kasapljenje i spaljivanje žive bošnjačke djece u selu Stupni Do.

41. O odnosu između istine jedne vizije i njene moralne djelotvornosti u životima onih koji je doživljavaju vidjeti: Willaim James, *Varieties of Religious Experience /Različitosti religijskog iskustva/* (New York: Longmans, Green, 1902. godine).

ŠESTO POGLAVLJE

1. Louis Gentile, *Toronto Globe & Mail,* 13. januara 1994. godine. Jedan sličan komentar Gentilea citirao je Anthony Lewis u *New York Timesu* od 15. januara 1994. godine: "Lideri zapadnog svijeta primili su detaljan izvještaj o tome šta se ovdje događa. Neoprostivo je što su dopustili da se to događa mjesec za mjesecom." Isto tako, vidjeti *New York Times* od 15. februara 1994. godine, stranicu s komentarima. Od ostalih UNHCR zvaničnika koji su se ogradivali od sistematskih zločina treba navesti Krisa Janowskog, Larryja Hollingswortha i José Maria Mendilucea.

2. Tri najčuvenija gangstera nosila su nadimke Caco, Ćelo i Juka. Kad su Cacina i Ćelina banda počele zlostavljati stanovnike Sarajeva, bosanska policija ih je uhapsila 24. oktobra 1993. godine. Ćelo (pukovnik Ramiz Delalić) i njegova banda su pohapšeni, a Caco (pukovnik Mušan Topalović) je ubijen u sukobima koji su uslijedili oko njegovog hapšenja.

3. Vidjeti: Mark Almond, *Europe's Backyard War: The War in the Balkans /Rat u stražnjem dvorištu Evrope: Rat na Balkanu/* (London: Mandarin, 1994. godine), 243; Winston Nagan, "Bosnia: A Question of Genocide" /"Bosna: Pitanje genocida"/, razgovor u Gainesvilleu, Florida, održan 12. septembra 1994. godine; Carol Hodge, "Hurd

Mentality: Britain's Foreign Secretary Bows out in Shame" /"Hurdov mentalitet: Britanski ministar vanjskih poslova povlači se podvijena repa"/, *The New Republic*, 7. avgusta 1995. godine, 18. Hrvatsku je embargo manje pogodio, budući je ona bila u stanju da nabavlja oružje s crne berze u istočnoj Evropi. Tako je embargo, u stvari, naškodio jedino Bošnjacima. Bilo kakav pokušaj da se pošalje oružje Bosni morao bi proći kroz dvostruku baražu hrvatskih ucjena i "dodatnih naplata" i NATO-vu blokadu oružja. Najočigledniji donatori naoružanja za Bosnu bile bi same zemlje članice NATO saveza. Embargo na uvoz oružja omogućio im je da odbiju naoružati Bošnjake pod izgovorom kako bi bilo protuzakonito snabdijevati ih oružjem.

4. "Islamska deklaracija" nije objavljena u originalu na bosanskom-srpskom-hrvatskom jeziku sve do 1990. godine, pod nazivom *Islamska deklaracija* (Sarajevo, 1990. godine). Verzija na engleskom jeziku objavljena je u časopisu *South Slav Journal*. Za kasniji, nešto moduliraniji stav, vidjeti: Alija Izetbegović, *Islam between East and West /Islam između Istoka i Zapada/* (Indianapolis: American Trust Publications, 1984. godine). Ponovo se bosanska-hrvatska-srpska verzija pojavila poslije engleske: *Islam između Istoka i Zapada* (Sarajevo, 1988. godine).

5. Amila Buturović raspravlja o vezi između kosovske kletve (u kojoj će svi što nisu sudjelovali u boju na Kosovu ostati bez djece) i ginocidnom napadu na slavenske muslimane, koje su, da budemo precizni, srpski nacionalisti smatrali izdajnicima s Kosova. Amila Buturović, "Nationalism and Rape: Gendering 'Ethnic Cleansing' in Bosnia-Herzegovina" /"Nacionalizam i silovanje: Rađanje 'etničkog čišćenja' u Bosni i Hercegovini"/, referat pročitan na konfenerenciji "Kriza u Bosni", 7. novembra 1995. godine, Keene State College, Keene, N. H.

6. Intervju s Batshevom Tsur u *Jerusalem Post*, 13. novembra 1992. godine, citirano u: Cigar, *Genocide in Bosnia*, 124.

7. Za vezu između antimuslimanskih i antijevrejskih predrasuda, vidjeti: Allan Cutler i H. Cutler, *The Jew as an Ally of the Muslim /Jevreji kao saveznici muslimana/* (South Bend: Notre Dame University Press, 1986. godine). Ovakvu upotrebu termina "orijentalizam" popularizirala je utjecajna knjiga Edwarda Saida, *Orientalism* (New York: Pantheon Books, 1978. godine). Za konkretan primjer povijesti proučavanja orijentalizma, vidjeti: Michael Sells, "The Qasida and the West: Self-Reflective Stereotype and Critical Encounter" /"Kasida i Zapad: Autorefleksivni stereotip i kritički susret"/, *Al-'Arabiyya,* 20 (1987. godine), 307-57.

8. Od maja 1992. godine Jugoslavija se sastoji od Srbije i Crne Gore, dvije republike s pretežno srpskim stanovništvom, i njom dominira srbijanski predsjednik Slobodan Milošević. U agencijskom izvještaju TANJUG-a od 25. jula 1994. godine, podnaslov "Tripoli", javljeno je da je jugoslavenski predsjednik Zoran Lilić stigao u prijateljsku posjetu u Tripoli, gdje je dočekan "s počastima koje se obično ukazuju istaknutim funkcionerima iz prijateljskih zemalja". Pukovnik Gadafi je otišao u nepredviđenu posjetu jugoslavenskom predsjedniku, koju je reporter smatrao izuzetnim komplimentom. Isto tako, vidjeti TANJUG-ove izvještaje za juli, od 24. do 27., zatim za 18. septembar i 5. decembar 1994. godine.

9. Na sličan način, kad su zemlje-članice NATO saveza odbile ukinuti embargo na uvoz oružja u Bosnu i Hercegovinu, bosanska Vlada je prihvatila vojnu pomoć od zemalja kao što su Iran i Sudan, koje su bile spremne prekršiti embargo. Srpski nacionalisti i zapadni političari na takve očajničke poteze ukazali su kao na dokaz militantnog fundamentalizma kod Bošnjaka. U drugu ruku, kad je Iran uhvaćen kako krši ekonomski embargo nametnut Srbiji (pokušavajući da direktno Miloševićevom režimu prokrijumčari džinovski kompleks za bušenje nafte), niko nije optužio srpske nacionaliste u Beogradu za

fundamentalizam. Vidjeti: Ray Bonner, "U.S. Scrambles to Keep Oil Rigs from Reaching Serbia" /"Sjedinjene Države se upinju da spriječe isporuku opreme za bušenje nafte Srbiji", *New York Times,* 7. aprila 1995.

10. Vidjeti TANJUG-ove izvještaje za prvu sedmicu oktobra 1994. godine za sinopsise takvih članaka iz francuskog nedjeljnika *L'Evenement de Jeudi,* pariški dnevni list *Le Figaro* i pariški dnevni list *Liberation,* iz kojih je beogradski dnevni list *Politika* prenio antibošnjačke članke kao senzaciju. Poanta ovdje nije u tome da ne treba kritizirati bosansku Vladu ili bošnjačke vjerske vođe, nego da kritika mora događaje posmatrati u pravom svjetlu. Postoje neki koji bi željeli uvesti islamske simbole u javni život u Bosni i Hercegovini, ali u drugu ruku, u zemljama Evrope i Sjeverne Amerike u javnim ceremonijama, na nacionalnim valutama i na javnim spomenicima prevladavaju simboli, parole i zavjeti iz kršćanstva.

Imajući u vidu žestinu agresije na Bosnu i Hercegovinu, njeni su stanovnici pokazali odmjerenost utoliko što su se uzdržali od osvete ili bacanja kolektivne krivice na sve Srbe ili sve kršćane. U toku Drugog svjetskog rata Vlada Sjedinjenih Država je Amerikance japanskog porijekla strpala u sabirne logore bez ikakvog pravog razloga, i usprkos činjenici da Japan nije okupirao nijednu stopu američkog tla. Šta se moglo dogoditi Amerikancima japanskog porijekla da je Japan "etnički očistio" 70 posto Sjedinjenih Država? Bosanska Vlada nijednog trenutka nije razmatrala mogućnost da sve Srbe s teritorije pod svojom kontrolom stavi u sabirne logore.

11. Vidjeti: prijevod u: H. T. Norris, *Islam in the Balkans /Islam na Balkanu/* (Columbia: University of South Carolina Press, 1993. godine), 295-96; i: Norman Cigar, *Genocide in Bosnia,* 29. Cigar nudi niz Jevtićevih stereotipa o Muslimanima.

12. Aleksandar Popović, *Les Musulmans Yougoslaves, 1945-1989: mediateurs et metaphores /Jugoslavenski Mu-*

slimani, 1945-1989: posrednici i metafore/ (Lausanne: L'Age d'Homme, 1990), 1-10. Ukoliko se termin "totalitarni" može primijeniti na islam zato što ta religija nije ograničena na privatni život, onda se on isto tako mora primijeniti na halaški judaizam, dobar dio evangelističkog kršćanstva, najveći dio hinduizma, rimokatoličanstva, konfucijanizma i šintoizma.

13. Darko Tanasković, "Religion and Human Rights in the Contemporary Balkans" /"Religija i ljudska prava na području današnjeg Balkana"/, *The Mediterranean Review,* zima 1995. godine, 81-96.

14. Vidjeti: *The Far Right in Western and Eastern Europe /Krajnja desnica u Zapadnoj i Istočnoj Evropi/,* priređivači, Luciano Cheles, Ronnie Ferguson i Michalina Vaughan (London: Longman, 1995. godine), 2. poglavlje, "The Dark Side of Nationalism" /"Tamna strana nacionalizma"/, i 11. poglavlje, "The Extreme Right in France" /"Esktremna desnica u Francuskoj"/; i Hans-Georg Betz, *Radical Right-Wing Populism in Western Europe /Radikalni desničarski populizam u zapadnoj Evropi/* (New York: St. Martin Press, 1994. godine), 3. poglavlje, "Immigration and Xenophobia" /"Imigracija i ksenofobija"/.

15. Ovaj govor objavljen je u srbijanskom dnevnom listu *Borba,* 29. juni 1989. godine, 1.

16. David Owen se prisjeća bosanskog predsjednika Alije Izetbegovića, kod koga "nije bilo vanjskih i vidljivih znakova da je musliman. On, njegov sin i njegova kćerka odijevali su se i ponašali poput Evropljana" – kao da je začuđujuće što Bošnjaci, koji već dvanaest stoljeća žive u Evropi, izgledaju evropski ili kao da postoji neka kontradikcija između muslimanskog i evropskog izgleda. Vidjeti: David Owen, *Balkan Odyssey,* 39.

17. Za samo jedan primjer konstrukcije o muslimanima kao antizapadnim karikaturama, vidjeti: David Pryce-Jones, *The Closed Circle: An Interpretation of the Arabs /Zatvoreni krug: Tumačenje Arapa/* (London: Weidenfeld

& Nicolson, 1989. godine) i prikaz te knjige koji je objavio Conor Cruise O'Brien, "Sick Man of the World" /"Bolesnik svijeta"/ u dnevnom listu *The Times* od 11. maja 1989. godine. O'Brien tvrdi: "Muslimanske prijetnje i podbadanja koji su uslijedili nakon objavljivanja *Satanskih stihova* Salmana Rushdieja razjasnili su mnogima na Zapadu koliko je u stvari islamsko društvo neprijateljski raspoloženo prema zapadnim vrijednostima." Nakon što donosi spisak stereotipa o muslimanima, O'Brien izjavljuje da "ono /muslimansko društvo/ izgleda odbojno zato što *jeste* odbojno sa stanovišta zapadnjačkih post-prosvjetiteljskih vrijednosti /O'Brienov kurziv/". O'Brien dodaje: "Ostaje istina da je arapsko i muslimansko društvo bolesno i da je bilo bolesno već dugo vremena." Nakon što citira izjavu jednog muslimanskog reformatora da je Kur'an lijek za bolesti islama, O'Brien završava: "Nažalost, ta bolest postaje sve teža što se više ovaj lijek uzima." Bilo bi nezamislivo naći toliko otrovan, čisto bigotski portret kršćanstva, judaizma ili bilo koje od većih religija na stranama vodećih zapadnih novina. Naivno bi bilo zamišljati da stavovi koje predstavlja O'Brien nisu odigrali neku ulogu u mirenju s agresijom na Bošnjake od strane britanskog društva, i, generalnije, zapadnog društva.

18. Za antimuslimansku osnovu zadržavanja embarga na uvoz oružja u Bosnu i Hercegovinu, vidjeti: Roger Cohen, "West's Fears in Bosnia" /"Strahovi Zapada u Bosni"/, *New York Times,* 13. marta 1994. godine, i Chris Hedges, "In the Truce Line, a Vast New Divide" /"U liniji primirja, veliki novi jaz"/, *New York Times,* 11. februara 1996. godine. Hedges piše: "Mogućnost da će u Evropi nastati jedna otvoreno islamska država, saveznik sa Iranom, jedan je od glavnih razloga što se Francuska u prvom redu suprotstavila uspostavljanju Bosne i Hercegovine kao države." Willy Claes, generalni sekretar NATO saveza tokom većeg dijela rata u Bosni i Hercegovini, pisao je o fundamentalističkoj islamskoj prijetnji i o NA-

TO-u kao savezu prvrženom "odbrani osnovnih načela civilizacije koja povezuju Sjevernu Ameriku i Zapadnu Evropu." Vidjeti: "NATO Chief Warns of Islamic Extremists" /"Šef NATO saveza upozorava na islamske ekstremiste"/, *Toronto Globe & Mail,* 3. februara 1995. godine Uporediti: Edgar O'Balance, *Civil War in Bosnia 1992-94 /Građanski rat u Bosni 1992-94./* (New York: St. Martin's Press, 1995. godine), 79. Dok političari i diplomati ne govore javno o motivima zbog kojih su dozvolili da agresija na Bosnu i Hercegovinu nekažnjeno potraje pune tri i po godine, otvoreniji su oni koji nemaju neku javnu funkciju. Diskusione grupe na Internetu (soc.culture.bosna-herzgvna, alt.current-events.bosnia, soc.culture.yugoslavia) često ljutito postavljaju pitanja zašto bi kršćani trebali pomoći muslimanima. Konstrukcija nekih zapadnih ideologa o "zelenoj opasnosti" od islama i samoispunjavajuća proročanstva o sukobu civilizacija, kao i njihov vjeran odraz u konstrukciji nekih islamskih militanata o velikom Zapadnom Šejtanu – i način na koji se ta dva ekstremna stava uzajamno pojačavaju – jest, naravno, beskrajan predmet za raspravu. Među značajnijim nedavnim radovima objavljenim iz te oblasti, vidjeti: Thierry Hentsch, *Imagining the Middle East /Kako zamišljamo Srednji istok/,* (Black Rose Books, 1992. godine).

19. U televizijskom intervjuu sa Charliejem Roseom, 13. jula 1995. godine. Za Eagleburgerov komentar, vidjeti: "Chralie Rose Transcript", 1420 (1995 Trinaest/WNET) 5.

20. Robert Kaplan, *Balkan Ghosts /Balkanski duhovi/* New York: St. Martin's Press, 1993. godine), 283.

21. Vidjeti: Richard Rubenstein, "Silent Partners in Ethnic Cleansing: The UN, the EC, and NATO", /"Prešutni partneri u etničkom čišćenju: Ujedinjeni narodni, Evropska zajednica i NATO"/, *In Depth: A Journal for Value* 3.2 (1994. godine), 51-52.

22. Predsjednik Bush, ministar vanjskih poslova Eagle-

burger, ministar odbrane Dick Cheney, savjetnik za nacionalnu sigurnost Brent Scowcroft i šef Generalštaba general Colin Powel. Vidjeti izjavu predsjednika Busha od 6. avgusta, nakon otkrivanja Omarske: "Znate, rat u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj je kompleksan, zbunjujući sukob koji izrasta iz neprijateljstava starih stoljećima." Vidjeti: George Bush, "Remarks and an Exchange with Reports on Departure from Colorado Springs", 1393.

23. Vidjeti: Colin Powell, "Why Generals Get Nervous" /"Zašto se generali nerviraju"/, *New York Times,* 8. oktobar 1995. godine, strana s komentarima. Powellova izjava objavljena je uz odobrenje ministra odbrane Dicka Cheneyja i Nacionalnog vijeća za sigurnost, koji je tako dao signal srpskoj vojsci da Sjedinjene Države po svoj prilici neće predstavljati prijetnju, bez obzira na to kakvi zločini budu počinjeni.

24. General Powell sam opisuje vlastiti položaj. Vidjeti: Colin Powell s Josephom Persicom, *My American Journey /Moje američko putovanje/* (New York: Random House, 1995. godine), 291, 558-605. Za još jednu tvrdnju da bi NATO-vi zračni udari doveli do katastrofe, vidjeti: Misha Glenny, "Bosnian Quicksand" /"Bosanski živi pijesak"/, *New York Times,* 18. februara 1994. godine. David Owen, koji se suprotstavljao upotrebi zrakoplovnih snaga kako bi se spriječio genocid, prisiljen je priznati da su tri sedmice selektivnog bombardiranja potpuno dezorijentirale srpsku vojsku. Vidjeti: Owen, *Balkan Odyssey,* 336. Owen počinje raspravu o tom pitanju tvrdeći kako se srpski general Ratko Mladić "nije slomio poslije prvog talasa NATO-vih bombardovanja kao što su brojni komentatori samouvjereno previdjeli" (kao da su oni što su se zalagali za opciju ukidanja embarga i zračnih udara specificirali jednosedmični period). Owen zatim ide dalje i priznaje da je poslije tronedjeljne kampanje komunikacioni sistem srpske vojske bio poremećen, a ravnoteža snaga na terenu pomjerena u korist bošnjačko-hrvatske koalicije.

25. Bill Clinton, govor tokom predizborne predsjedničke kampanje, 6. avgusta 1992. godine, koji citira Hanna Rosin u: Andrew Sullivan, *Accomplices to Genocide /Saučesnici genocida/* (cijeli tekst, 7. avgust 1995. godine, *The New Republic*) (Washington, D.C.: The New Republic, 1995. godine).

26. Predsjednik Bill Clinton, kako ga citira Rosin u *ibid.*, 14.

27. Kako je citirano u izvještaju Barryja Schweida za agenciju Associated Press, *Philadephia Inquirer,* 19. maja 1993. godine, A3. Prema Elizabeth Drew, *On the Edge: The Clinton Presidency /Na ivici: Clintonovo predsjedništvo/* (New York: Simon & Schuster, 1994. godine), 157-63, Christopher i njegov pomoćnik Tom Donilon bili su glavne figure koje su ubijedile Clintona da odustane od svoje privrženosti planu za ukidanje embarga i zračnih udara u cilju zaustavljanja genocida i okrene se politici ograničavanja sukoba.

28. Za napore britanskog ministra vanjskih poslova Douglasa Hurda i ostalih u Britaniji da prikažu genocid kao "građanski rat", vidjeti: Noel Malcolm, *Bosnia: A Short History,* 239. Uporediti, A. M. Rosenthal, "Why Only Bosnia?" /"Zašto samo Bosna?"/, *New York Times,* 20. maja 1995. godine: "Šta sad da se radi? (...) Zadržati američke trupe van Bosne i ne dizati embargo /na uvoz oružja/ – protiv svih zainteresiranih. Kazati Bosancima da se sami pozabave vlastitom sudbinom i da traže diplomatsku pomoć Zapada, ukoliko to žele." Rosenthalovo rješenje bi po svoj prilici ostatak Bosne odvelo istoj mučeničkoj sudbini koja je zadesila Srebrenicu.

29. "Naš je interes, bar prema mom mišljenju, u tome da se postaramo da Ujedinjeni narodi ne prejudiciraju rezultat građanskog rata." Predsjednik Bill Clinton, 14. maja 1993. godine, navela H. Rosin u: Andrew Sullivan, *Accomplices to Genocide,* 14. I ostali Clintonovi citati preuzeti su iz istog izvora. Srpski predsjednik Milošević tvr-

dio je da Jugoslavenska armija nije umiješana u rat u Bosni i Hercegovini. Prema priznanju Miloševićevog saradnika Borisava Jovića, navodno "povlačenje" Jugoslavenske armije iz Bosne i Hercegovine bilo je lukavstvo, "i to dosta brzo", i srbijanska vlada iz Beograda nastavila je neposredno naoružavati vojsku bosanskih Srba i obezbjeđivati plate njihovih vojnika. Vidjeti: *Yugoslavia: Death of a Nation* (BBC, 1995.), dio III, kao i: Silber i Little, *Yugoslavia: Death of a Nation,* 217-218.

30. Za govore u Senatu povodom Srebrenice, "The Bosnia and Herzegovina Self-Defense Act of 1995" /"Akt o samoodbrani Bosne i Hercegovine iz 1995."/, poznat kao Dole-Liebermanov nacrt zakona o ukidanju embarga na uvoz oružja, vidjeti: *Congressional Record,* 18-20. juli 1995. godine, 10178-10367.

31. Strobe Talbot, "Remarks to the World Affairs Council of Pittsburgh" /"Izjava na Vijeću za svjetsku politiku u Pittsburghu"/, 14. decembra 1995. godine. Kontroverzno je pitanje da li je Clintonova administracija privržena provođenju Daytonskog mirovnog ugovora ili ga samo koristi kako bi genocid u Bosni i Hercegovini zadržala izvan predizborne kampanje. NATO trupe trebaju se povući iz Bosne nakon izbora 1996. godine, a postoje ozbiljne sumnje hoće li zapadne sile ispuniti svoje obavezu da uspostave održiv okvir za mir tokom NATO-vog boravka u Bosni i Hercegovini.

32. Senator Phil Gramm u svojim komentarima tokom predizborne kampanje, novembra 1995. godine.

33. Za izjavu da se "tuku već hiljadu petsto godina", vidjeti govor kongresmena Mazulla iz Illinoisa prilikom obraćanja Kongresu 29. novembra 1995. godine. Za stanovište da taj problem datira od podjele Rimskog Carstva iz četvrtog stoljeća naše ere, vidjeti govor kongresmena Williama Goodlinga od 30. novembra 1995. godine. Dok je držao taj govor, Goodling se hvalisao svojim znanjem kao profesor povijesti. Za kratki tekst koji ukazuje na

brojne historijske netačnosti u Goodlingovom govoru, vidjeti: Anthony Bazdarich, "An Open Letter to the Voters of the 19th Congressional District of Pennsylvania" /"Otvoreno pismo glasačima iz Devetnaestog kongresnog dikstrikta države Pennsylvanije"/, *Zajedničar,* 20. decembra 1995. godine

& 34. Vidjeti: Noel Malcolm, "Impartiality and Ignorance" /"Nepristranost i neznanje", u knjizi koju su priredili Ben Cohen i George Stamkoski, *With No Peace to Keep: United Nations Peacekeeping and the War in the Former Yugoslavia,* 121.

35. Vidjeti: Carol Hodge, u: Sullivanovoj knjizi *Accomplices to Genocide,* 18. Za izvoznu industriju američkog naoružanja, vidjeti: William Hartung, *And Weapons for All: How America's Multibillion Dollar Arms Trade Warps Our Foreign Policy and Subverts Democracy at Home /I oružje za svakoga: Kako američka trgovina oružjem, vrijedna više milijardi dolara, iskrivljuje našu vanjsku politiku i potkopava demokratiju kod kuće/,* (New York: Harper Collins, 1995. godine).

36. Bosanski predsjednik Izetbegović je više puta urgirao kod zapadnih lidera da ukinu embargo na uvoz oružja ili da interveniraju kako bi spriječili genocid. U govoru održanom 6. septembra 1993. godine pred Vijećem sigurnosti Ujedinjenih naroda, zamolio je: "Zaštitite nas ili nam dozvolite da se sami branimo. Nemate pravo da nam uskraćujete oboje".

37. Agencija Associated Press je 24. novembra 1994. godine javila iz Ženeve da je Svjetsko vijeće crkava, koje sačinjavaju protestantske i pravoslavne crkve, "zahtijevalo obnovljenu primjenu embarga na uvoz oružja koji su uvele Sjedinjene Države, koja bi se odnosila na sve strane zahvaćene sukobom".

38. Adrian Hastings, "A Crime that Puts the Church to Shame" /"Zločin koji sramoti crkvu"/, *The Guardian,* 3. jula 1993. godine.

39. Navedeno u londonskim dnevnim novinama *The Independent* od 17. decembra 1995. godine.

40. Za spisak svih relevantnih rezolucija Vijeća sigurnosti Ujedinjenih naroda, vidjeti u knjizi koju su priredili Ben Cohen i George Stamkoski, *With No Peace to Keep: United Nations Peacekeeping and the War in the Former Yugoslavia,* 177-84. Za jezgrovit ekspoze o aktivnostima Ujednjenih naroda u Bosni i Hercegovini, vidjeti: David Rieff, "The Institution That Saw No Evil" /"Institucija koja nije vidjela zlo"/, *New Republic,* 12. februara 1996. godine, 19-24.

41. U slučaju Srebrenice, britanski diplomati su razvodnili rezoluciju o sigurnosnim zonama. Zatim su Yasushi Akashi i drugi zvaničnici Ujedinjenih naroda odbili da upotrijebe sva neophodna sredstva kako bi konvoji stigli do te enklave, pretvorivši je tako u boravište gladi i bijede. Zatim je Akashi objavio izvještaj u kom je predložio da se Srebrenica napusti, što je bilo ništa manje nego zeleno svjetlo srpskoj vojsci. Na dan 5. juna 1995. godine srpska vojska je prekršila status sigurnosne zone i satjerala dvije hiljade očajnih izbjeglica u centar grada, ali su Ujedinjeni narodi odbili da primijene svoj mandat za odvraćanje napada. Holandski oficiri nazdravili su generalu Mladiću i napisali za njega jedan dokument u kom su izjavili da se sa civilima postupa na odgovarajući način. Mladić je dao da se pred očima holandskog zapovjednika zakolje jedna svinja kao primjer onoga šta se dešava s njegovim "neprijateljima", dok je pripremao hiljade stanovnika Srebrenice da ih odvedu na pokolj. Holandski vojnici povukli su se u svojim oklopnim vozilima, pregazivši i usmrtivši više očajnih stanovnika Srebrenice koji su pokušavali pobjeći od smrti. Kad su se vratili u Holandiju, odlikovani su za hrabrost.

42. Od svih odbijanja da se zaštite dijelovi koje su Ujedinjeni narodi proglasili sigurnosnim zonama, među "najsjajnijim" je bilo odbijanje britanskog generala Michaela

Rosea da zaštiti Goražde u aprilu 1994. godine. Dok je srpska vojska granatirala grad ubijajući civile i spaljivala okolna sela, Rose je izjavio kako nije ovlašćen da "zaštiti" tu sigurnosnu zonu, već samo da "odvrati" napade usmjerene na nju. A ipak, Rose je bio taj koji je odbio da se posluži vjerodostojnom prijetnjom NATO-vih zračnih udara kako bi se srpska vojska odvratila od napada na tu enklavu na prvom mjestu. Vidjeti: *Yugoslavia: Death of a Nation* (BBC, 1995. godine), IV dio.

U novembru 1993. godine srpska vojska upala je u sigurnosnu zonu Bihaća i gotovo je zauzela. Rose i francuski general Bertrand Lapresle definitivno su uništili bilo kakvu mogućnost za NATO-vo odvraćanje. Kako je vojska Srba iz Hrvatske prekršila zabranu letenja u toj zoni i povrijedila međunarodnu granicu lansirajući zračne udare na Bihać iz zrakoplovne baze Udbina u Hrvatskoj, Rose i Lapresle su odobrili zračne udare na pistu u Udbini – u vojnom pogledu beskoristan cilj. Pista je ubrzo popravljena, tako da je Lapresle zapravo Srbima demonstrirao koliko je daleko spreman ići ne bi li NATO-vu zrakoplovnu moć učinio nedjelotvornom. Nakon toga je otkriveno da je u isto vrijeme CIA uhvatila jednu poruku britanskih specijalnih snaga (SAS) iz te regije. Od SAS-a se očekivalo da za NATO osigura koordinate za zračne udare na srpsku artiljeriju i protuzračne baterije, ali su oni namjerno zadržali te podatke ili su davali lažne koordinate kako bi poremetili djelotvornost bilo kakvog NATO-vog zračnog udara. Vidjeti: Ed Vulliamy, "How the CIA Intercepted SAS Signals" /"Kako je CIA uhvatila poruke SAS-a"/, *The Guardian*, 29. januara 1996. godine.

43. Vidjeti: Roy Gutman, "Witnesses Claim UN Forces Visited Serb-Run Brothel" /"Svjedoci tvrde da su pripadnicu jedinica Ujedinjenih naroda posjećivali javnu kuću koju vode Srbi"/, *New York Newsday*, 1. novembra 1993. godine. Branislav Vlaco, srpski zapovjednik tog logora od maja do novembra, potvrdio je da su mirovnjaci

Ujedinjenih naroda različitih nacionalnosti često posjećivali "Sonju", ali je ustvrdio da žene koje su ondje radile nisu bile zarobljenice već prije žene "niskog morala". Gutmanova priča o zarobljeništvu tih žena u ovom logoru, o grupnim silovanjima u kojima je učestvovalo osoblje UN i o bratimljenju tog istog osoblja s rukovodiocima logora zasnovana je na svjedočenju devet Bošnjaka iz tog kraja koji su držani u bunkeru kao zarobljenici, i tri Bošnjakinje koje su držane kod Sonje, od kojih su dvije silovane. Naposlijetku su Ujedinjeni narodi bili prisiljeni povesti istragu i izvjestan broj mirovnjaka je disciplinski kažnjen, ali Ujedinjeni narodi odbijaju objaviti svoj izvještaj o tom incidentu. Borisav Herak, pripadnik paramilitarne organizacije bosanskih Srba, koji je priznao da je silovao i ubijao žene u tom logoru, optužio je i samog generala MacKenzieja da je posjećivao logor. Gutman je dokazao da je ta optužba lažna – možda su neki drugi oficiri UN greškom zamijenjeni za MacKenzieja.

U toku istog razdoblja, general MacKenzie je dao brojne intervjue u kojima se pokroviteljski odnosio prema Bosancima i ignorirao genocid. Nakon što je penzioniran, dobio je platu od 18.000 dolara dnevno od Serbneta, lobija radikalnih srpskih nacionalista, kako bi promicao svoje stavove.

44. Taj incident detaljno je opisan u knjizi Davida Rieffa *Slaughter-house: Bosnia and the Failure of the West /Klaonica: Bosna i neuspjeh Zapada/*, (New York: Simon & Schuster, 1995. godine), 150-51. Rieff je knjigu posvetio dr. Turajliću.

45. soc. culture.bosna-herzgvna, 21. februara 1995. godine.

46. *New York Times* (16. jula 1992. godine), A8; S. Burg, "The International Community and the Yugoslav Crisis" /"Međunarodna zajednica i jugoslavenska kriza"/, u knjizi *International Organizations and Ethnic Conflict /Međunarodna zajednica i etnički sukob/*, koju su priredi-

li Milton Eshman i Shibley Telhami (Ithaca: Cornell University Press, 1995. godine), 254. Za ulogu Douglasa Hurda, vidjeti: Carol Hodge u: Andrew Sullivan, *Accomplices to Genocide,* 18-19.

47. Bosanska armija dala je nalog da se rekonstruira franjevačka crkva u Fojnici, koja je oštećena u napadu u kom su ubijena dva franjevačka svećenika. Vlasti u Republici Srpskoj nisu napravile nijedan sličan potez u vezi sa stotinama džamija koje su uništile.

Osim rašćišćavanja s Cacinim i Ćelinim bandama (vidjeti bilješku br. 2 za ovo poglavlje), jedino je bosanska Vlada od svih strana u bosanskom ratu potpuno sarađivala s Međunarodnim sudom i drugim istražiteljima ratnih zločina.

Krajem marta 1996. godine Međunarodni sud za ratne zločine optužio je tri Bošnjaka za ratne zločine koje su počinili prema Srbima 1992. godine u logoru Čelebići nedaleko od Konjica: Zejnila Delalića, Hazima Delića i Esada Landžu. Prema zvaničnicima Suda, ironično je da je podizanje optužnice odloženo ne zbog bosanske Vlade već zbog vlasti Republike Srpske, koje nisu dozvolile istražiteljima Suda da obave razgovore sa svjedocima na teritoriji pod kontrolom vojske bosanskih Srba. Vidjeti: "In a First, Tribunal Cites Serb Victims" /"Na prvom koraku, Sud navodi srpske žrtve"/, prema novinskoj agenciji Associated Press, *Philadelphia Inquirer,* 23. marta 1996. godine.

Čak i kad su se pravile moralne distinkcije između različitih strana, postojali su nagovještaji, bez dokaza, da bi Bošnjaci izvršili iste zločine da su bili u mogućnosti. Vidjeti: Paul Mojzes, "The Reign of 'Ethnos': Who's to Blame in Yugoslavia" /"Vladavina 'etnosa': Koga treba kriviti u Jugoslaviji"/, *The Christian Century,* 4. novembra 1992. godine, 996: "Da su oni /Hrvati ili Bošnjaci/ bili jači, oni bi bili ti što provode 'etničko čišćenje'." Nije ponuđen nijedan dokaz da su Bošnjaci imali ikakvu namjeru da počine genocid ili etničko protjerivanje koje bi ih ostavilo

da žive u nekršćanskom evropskom getu. Optužba da bi jedan viktimizirani narod mogao počiniti iste zločine koji su počinjeni nad njim je izuzetno ozbiljna. A ipak, ta optužba protiv Bošnjaka, koja se olahko poteže, nijednom nije potvrđena, pa čak niti pokazana kao vjerodostojna. Tu su optužbu posebnim masnim slogom istakli u Mojzesovom članku urednici lista *The Christian Century*. Uporediti: Paul Mojzes, *Yugoslav Inferno*, 171-72. Za još jednu tvrdnju bez dokaza da bi Bošnjaci bili isti kao Srbi da im se pružila prilika, vidjeti: Dimitri K. Simes, "There's No Oil in Bosnia" /"Nema nafte u Bosni"/, *New York Times*, 10. marta 1993. godine, strana sa komentarima.

48. Termin "zaraćene strane", koji negira zvanično priznanje Bosne i Hercegovine i izjednačuje priznatu bosansku Vladu s etno-religijskim ekstremnim paravojskama, smjesta je prihvatila većina sredstava informiranja u Sjedinjenim Državama, posebno televizijski komentatori.

49. Noel Malcolm, "The Whole Lot of Them Are Serbs" /"Svi su oni do jednog Srbi"/, *The Spectator* (London), 10. juna 1995. godine.

50. *Ibid.* Malcolm citira profesora Monneslanda, norveškog historičara za Balkan na Univerzitetu u Oslu, koji Stoltenbergovu etno-religijsku teoriju karakterizira kao "monstruoznu" i "apsurdnu". Za tvrdnju srpskih vjerskih nacionalista da su "u Bosni muslimani u stvari Srbi" i da su izdali vjeru svojih predaka, vidjeti: Florence Levinsohn, *Belgrade: Among the Serbs /Beograd: Među Srbima/* (Chicago: Ivan Dee, 1994. godine), 151, 162; i Branko Grujić, srpski vjerski nacionalist i gradonačelnik Zvornika, koji je proslavio protjerivanje i likvidacije zvorničkih Bošnjaka (vidjeti Prvo poglavlje) i koji je izjavio: "Srbi vjeruju da su drugi Srbi koji pređu na drugu vjeru u stvari gori od Turaka" – citirano u dnevnom listu *Toronto Star*, 28. aprila 1993. godine.

51. Vidjeti: Susan Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution After the Cold War* (Washington, D.C.:

The Brookings Institution, 1995. godine), 243. U izvještaju Woodwardove, upotreba pasiva i neprelaznih glagola lišava njen diskurs označitelja onog koji počinjava neku radnju: "Muslimanske elite pobijene su ili brutalno protjerane" iz nekih krajeva, dok su na drugim mjestima "poticani sukobi između lokalnih protivnika".

52. Peter Brock, "Dateline Yugoslavia: The Partisan Press" /"Podnaslov Jugoslavija: partizanska štampa"/, *Foreign Policy* (zima 1993-94. godine), 152-72.

53. Vidjeti: Charles Lane, "Brock Crock" /"Nesposobni Brock"/, *New Republic*, 15. septembra 1994. godine, 19-21. Kako su srpski crkveni lideri iskoristili Brocka da bi demantirali sistematske ratne zločine sprskih paravojnih jedinica, vidjeti pismo Radeta Mericha, pravoslavnog sveštenika u Ohiju i urednika lista *Path of Orthodoxy*, "Letter to the Editor" /"Pismo uredniku"/, 1. decembra 1994. godine, *Religion in Eastern Europe* 15.3 (juni 1995. godine): 41-44.

Isto tako vidjeti: General Charles Boyd, "Making Peace with the Guilty: The Truth about Bosnia" /"Sklapanje mira s krivcem: Istina o Bosni"/, *Foreign Affairs*, 74.5 (septembar-oktobar 1994. godine). Kad su ga stručnjaci za Bosnu kritizirali zbog moralnog izjednačavanja, Boyd je izjavio (*Foreign Affairs*, 74.6, novembar-decembar 1994. godine) da nije pokušao poreći "srpske zločine" i da ih je nazvao "vrijednim prekora". Termin "vrijedan prekora" teško da je prikladan; ukrasti radkapnu može biti "vrijedno prekora" – zar je potreban bolji primjer za krajnosti do kojih vodi moralno izjednačavanje? Boyd isto tako negira genocid u Bosni i Hercegovini pozivajući se na broj ubijenih u Sarajevu, usprkos činjenici da se optužnice Međunarodnog suda za ratne zločine zbog genocida odnose na zločine izvršene u sjevernoj i istočnoj Bosni, jednako kao i na one počinjene u Sarajevu.

54. "Radimo sve što možemo u Bosni, u skladu s našim nacionalnim interesima", rekao je ministar vanj-

skih poslova Sjedinjenih Država Warren Christopher na konferenciji za štampu održanoj 21. jula 1994. godine. Vidjeti: Drew, *On the Edge,* 276. Politolog Michael Mandelbaum nagovještava da je post-dejtonska misija NATO saveza u Bosni i Hercegovini jedna vrsta "socijalnog rada" a ne zaštita uloge Sjedinjenih Država kao supersile (CNN novosti, 1. januara 1995. godine).

55. Refren, "A šta je bilo sa Somalijom?" takođe je korišten kako bi se uputile kritike pozivima na zaustavljanje genocida u Bosni i Hercegovini. Implikacija je bila da su oni koji žele zaustaviti genocid u Bosni rasisti što brinu samo o žrtvama u Evropi. Ipak, neki od onih koji su se služili argumentom "A šta je bilo sa Somalijom?" protiv zaustavljanja genocida u Bosni i Hercegovini najglasnije su protestirali kad su američke jedinice poslate u Somaliju. Procjenjuje se da je ta intervencija spasila oko pola miliona ljudi da ne umru od gladi prije nego što se cijela operacija ispolitizirala i raspala. Kako u Somaliji tako i u Bosni i Hercegovini zapadne vlade su bile saučesnici u prvobitnom problemu: u Bosni i Hercegovini zbog embarga na uvoz oružja, koji je u stvari naoružao srpske radikale, a u Somaliji zbog masovne prodaje oružja. Aktivnosti preduzete protiv genocida u Bosni i Hercegovini bile su upotrijebljene da se genocid u Ruandi doda spisku Međunarodnog suda za ratne zločine i da se spriječe napori za sabotiranje zasjedanja Suda i ukidanje njegovog financiranja.

56. Thomas L. Friedman, "Allies" /"Saveznici"/, *New York Times,* 7. juna 1995. godine, strana s komentarima. Friedman dalje kaže: "Bosanci će doći i otići, ali je teško naći dobre prijatelje na koje možemo računati pri rješavanju problema koji se stvarno tiču naših nacionalnih interesa." Friedmanov komentar je posebno nehotično ironičan kada se u vidu ima dvoličnost britanskog generala Sir Michaela Rosea i britanskog SAS-a u davanju lažnih informacija NATO-vim pilotima u toku debakla kod Bihaća (vidjeti bilješku 42 za ovo poglavlje).

57. Živica Tucić, citiran u *Los Angeles Timesu* od 12. avgusta 1995. godine, navedeno u bilješci 45 za Četvrto poglavlje. Ova izjava prvobitno se pojavila u zvaničnom listu Srpske pravoslavne crkve *Pravoslavlje* i predstavljena je kao parafraza stava srpskog patrijarha Pavla, najvišeg srpskog pravoslavnog vođe.

58. Albert Speer, *Erinnerungen* (*Inside the Third Reich: Memoirs /Unutar Trećeg Rajha: Memoari/*), prev: R. i C. Winston (New York: Macmillan, 1970. godine).

59. Za djevojčicu čija je ruka raznesena, vidjeti: Kurt Schork, novinska agencija Reuters, 29. avgusta 1995. godine. Dječak o kome je riječ pronađen je pored mrtve majke tokom napada na predgrađe Otes 5. decembra 1992. godine. Priču o djevojčici iz Srebrenice ispričao je Larry Hollingsworth, humanitarni radnik UN. Vidjeti: John Burns, *New York Times*, 20. marta 1993. godine, A4. Glasogovornik generala Mladića ustvrdio je da je srpska vojska u samoodbrani pucala na jedan bosanski tenk i da je greškom pogodila izbjeglice. Beogradska televizija stalno tvrdi da 1993. godine nije bilo pokolja nad Bošnjacima u Srebrenici. Žrtve su bili Srbi koje su do smrti mučili bosanski vojnici, odjeveni kao Bošnjaci i postavljeni oko mjesta navodnog granatiranja. Tu su priču humanitarni radnici nazvali apsurdnom. (Za priču TV Beograda, vidjeti: *New York Times*, 14. aprila 1993. godine)

60. Za primjedbu senatorke Feinsten, vidjeti: *The Congressional Record*, 19. jula 1995. godine, S 10276-10278.

SEDMO POGLAVLJE

1. Toj tradiciji dodat je i utjecaj evropskih soneta i ljubavne poezije sa Srednjeg istoka. Stoljećima su bosanski pjesnici stvarali kako na južnoslavenskim jezicima, tako i na jezicima Otomanske Carevine. Postojala je škola bosanske poezije na perzijskom jeziku i škola bosanske književne

kritike međunarodne perzijske pjesničke tradicije. Vidjeti: Hamid Algar, "Persian Literature in Bosnia-Herzegovina" /"Perzijska književnost u Bosni i Hercegovini"/, *Journal of Islamic Studies*, 5.2 (1994. godine): 254-67.

2. Amila Buturović, "Multivocality in the Lyric of Ottoman Bosnia" /"Multivokalnost u lirici otomanske Bosne"/, neobjavljena studija.

3. Paul Paulikawski, *Serbian Epics*.

4. Henry Kissinger, intervju sa Mortimerom Zuckermanom u emisiji "The Charlie Rose Show", 14. septembra 1995. godine. Među ostalima koji su predlagali da se Bošnjaci satjeraju u jednu religijski homogenu enklavu bili su: John J. Mearsheimer, "Shrink Bosnia to Save It" /"Smanjite Bosnu kako biste je spasili"/, *New York Times*, 31. marta 1993. godine; George Kenney, "Bosnia Deadline" /"Bosna: Krajnji rok"/, *San Diego Union-Tribune*, 20. februara 1994. godine; Ronal Steel, "A Realistic Entity, Greater Sarajevo" /"Realističan entitet, Šire Sarajevo"/, *New York Times*, 26. jula 1995. godine. Steel, profesor za međunarodne odnose na Univerzitetu Južna Kalifornija, počinje svoj esej na strani za komentare tvrdnjom da prepuštanje sigurnosnih zona Žepe i Srebrenice srpskoj vojsci – tokom kog je hiljade nenaoružanih Bošnjaka silovano, maltretirano, mučeno i pobijeno u skupinama od više stotina i bačeno u masovne grobnice – "može biti zamaskirani blagoslov". Nijedan od tih ljudi ne priznaje povijest nekršćanskih getoa u Evropi niti predlaže neku održivu odbranu takvog jednog getoa.

Na dan 12. decembra 1995. godine hrvatske novine *Večernji list* objavile su članak komentatora Nenada Ivankovića o Kissingerovom planu. Neki komentatori vjeruju da je taj tekst bio probni balon kako bi se iskušali obnovljeni napori za podjelu Bosne i Hercegovine, za šta se predsjednik Tuđman uvijek zalagao.

5. Ivan Lovrenović, "The Hatred of Memory", *New York Times*, 28. maja 1994. godine, A15.

6. Ove kratke napomene mogu samo biti nepravedne prema izložbi. One jedino žele da ilustriraju presjek umjetničkog stvaralaštva i multireligijsku kulturu. Ostali izloženi radovi uključuju: Josip Alebić, "Agresija"; Seid Hasanefendić, "Uništavanje"; Dževad Hozo, "12"; Radmila Jovandić, "Les Gens"; Mladen Kolobarić, "Đavolov talas"; Mirsad Konstantinović, "Poruka"; Esad Muftić, "Trag zločina"; Aida Mušanović, "Godina svih opasnosti"; Salim Obralić, "Pomračenje duha"; Mihailo Prica, "Tata, ne želim biti izbjeglica"; Petar Waldegg, "Hommage narodu Sarajeva, 1992"; Mehmed Zaimović, "Bol"; i Avdo Žiga, "Crno sunce". Vidjeti: *Expo/Sarajevo* 92 (katalog izložbe od 2. do 16. marta 1994. godine) (Brussels: Musée Charlier/Charliermuseum, 1994. godine).

7. Postoje brojne slične priče. Uporediti: Marian Wenzel, "Obituary: Dr. Rizo Sijarić, Director of the Zemaljski Muzej, Sarajevo. Killed in Sarajevo, 10 December, 1993" /"In memoriam: Dr. Rizo Sijarić, direktor Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Ubijen u Sarajevu 10. decembra 1993. godine"/, *Museum Management and Curatorship,* 13 (1994): 79-80. Za pobijanje tvrdnje da je Bosna vještačka tvorevina kao kultura ili nacija, vidjeti: Noel Malcolm, *Bosnia: A Short History,* i Robert Donia i John Fine, *Bosnia and Herzegovina: A Tradition Betrayed /Bosna i Hercegovina: Iznevjerena tradicija/* (New York: Columbia University Press, 1994. godine).

8. Laurie Kain Hart, Odgovor, Godišnji Gestov simpozij o međukulturalnom studiju religija 1995. godine, "Art, Religion, and Cultural Survival" /"Umjetnost, religija i kulturno preživljavanje"/, Haverford College, 29. oktobra 1995. godine.

PREPORUČENA LITERATURA

Događaji u Bosni i Hercegovini od 1992. do 1995. godine potakli su nastanak velikog broja tekstova. Namjena niže navedenog spiska je da pomogne nestručnjacima da se snađu u različitim aspektima ove priče. Za pojedinosti o izvorima vezanim za ljudska prava i ratne zločine, vidjeti prethodnu Bilješku o izvorima. Specijalizirani izvori navedeni su u Bilješkama sa potpunim bibliografskim podacima, a mogu se naći i u bibliografiji radova koji se navode u nastavku.

Za čitaoca nestručnjaka koji želi da se upusti u proučavanje različitih dimenzija ovdje ispričane priče preporučio bih kao posebno korisnu knjigu Noela Malcolma *Bosnia: A Short History /Bosna: Kratka povijest/* kao veoma čitak historijski i geografski uvod i žestoko pobijanje standardnih stereotipa; Gutmanovu knjigu *Witness to Genocide /Svjedok genocida/*, kao i Vulliamyjevu *Seasons in Hell /Godišnja doba u paklu/*, budući da su one zabilježile historiju u nastajanju i, zahvaljujući utjecaju prvobitnih članaka i priča od kojih se ta dva rada sastoje, pomogle da se promijeni tok historije; Emmertovu *Serbian Golgotha /Srpsku golgotu/* o srpskoj tradiciji vezanoj za Kosovo; Filipovićevu *Art Treasures /Umjetničko blago Bosne i Hercegovine/* i Riedlmaycrovu *Killing Memory /Ubijanje sjećanja/* o ljepoti i raznolikosti bosanskog kulturnog naslijeđa; članke Amile Buturović o bosanskoj književnosti; *Yugoslavia: Death of a Nation /Smrt Jugoslavije/* zbog intriga i zloupotrebe vlas-

ti što leže u pozadini uništenja Jugoslavije; knjigu koju su priredili Ali i Lifschultz pod naslovom *Why Bosnia? /Zašto Bosna?/* zbog izbora tekstova bosanskih književnika i intelektualaca; Cigarovu *Genocide in Bosnia /Genocid u Bosni/* o ulozi srpskog sveštenstva i intelektualaca u poticaju na nasilje; Almondovu knjigu *Europe's Backyard War /Rat u stražnjem dvorištu Evrope/* i Rubensteinov članak "Silent Partners" /"Prešutni partneri"/ o saučesništvu NATO-snaga; Westovu knjigu o Titu i Jugoslaviji tokom Drugog svjetskog rata i poslije njega; Fineovu *The Bosnian Church /Bosanska crkva/* o predotomanskoj religiji u Bosni i kontroverzi vezanoj za bogumile; i konačno časopise *Vreme News Digest* i *Balkan War Report* za najstudioznije aktuelno izvještavanje o događajima u Bosni iHercegovini.

KNJIGE, FILMOVI, ČLANCI I POSEBNI BROJEVI ČASOPISA

Ali, Rabia i Lawrence Lifschultz, priređivači, *Why Bosnia? Writings on the Bosnian War /Zašto Bosna? Pisanja o bosanskom ratu/.* Stony Creek, Conn: The Pamphleteer's Press, 1993. godine.

Allan, Beverly, *Rape Warfare: The Hidden Genocide in Bosnia-Herzegovina and Croatia /Vođenje rata silovanjem: Skriveni genocid u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj/* Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996. godine.

Almond, Mark, *Europe's Backyard War: The War in the Balkans /Rat u stražnjem dvorištu Evrope: Rat na Balkanu/.* London: Mandarin, 1994. godine.

Andrić, Ivo, *The Development of Spiritual Life in Bosnia under the Influence of Turkish Rule /Razvoj duhovnog života u Bosni pod uticajem turske uprave/.* Prijevod: Z. Juricic i J. Loud. Durham: Duke University Press, 1990.godine.

Anonimni, "Kosova, the Quiet Siege" /"Kosovo – tiha opsada"/, *Cultural Survival* 19, br. 2 (1995. godine): 35-42.

Banac, Ivo, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics /Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, historija, politika/.* Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1984. godine.

Bennett, Christopher, *Yugoslavia's Bloody Collapse: Causes, Course and Consequences /Krvavi raspad Jugoslavije: Uzroci, tok i posljedice/.* New York: New York University Press, 1995. godine.

Buturović, Amila, "Producing and Annihilating the Ethnos of Bosnian Islam" /"Proizvodnja i uništenje etnosa bosanskog islama"/, *Cultural Survival,* 19, no. 2 (1995. godine): 29 – 33.

Buturović, Amila, "National Quest of the Anguish of Salvation: Bosnian Muslim Identity in Mesa Selimovic's *Dervish and Death"* /"Nacionalno traganje za tjeskobom spasenja: Identitet bosanskih Muslimana u romanu *Derviš i smrt* Meše Selimovića"/, *Edebiyat* 7, n. 1 (1996. godine).

Buturović, Amila (prev.), "Neither a Church Nor a Mosque" /"Ni crkva ni džamija"/ Ćamila Sijarića, *Edebiyat* 7, n. 1 (1996. godine).

Christopher, Metropolitan, "The Historical Background of the Contemporary Situation of the Orthodox Church in Yugoslavia" /"Historijska pozadina savremene situacije s Pravoslavnom crkvom u Jugoslaviji"/, Belleville, Mich.: Firebird Video, 1992. Video-kaseta.

Cigar, Norman, *Genocide in Bosnia: The Policy of "Ethnic Cleansing" in Eastern Europe /Genocid u Bosni: Politika "etničkog čišćenja" u Istočnoj Evropi/*, College Station: Texas A & M University Press, 1995. godine.

Cohen, Ben, i George Stamkoski, priređivači, *With No Peace to Keep: United Nations Peacekeeping and the War in the Former Yugoslavia /Nema mira koji bi se čuvao: Mirovne snage Ujedinjenih naroda i rat u bivšoj Jugoslaviji/*, London: Grainpress, 1995. godine.

Djilas, Milovan, *Njegoš: Poet, Prince, Bishop /Njegoš: Pjesnik, knez, vladika/*, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1966. godine.

Djilas, Milovan, *Wartime /Ratno doba/*, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1977. godine.

Donia, Robert J., *Islam under the Double Eagle: The Muslims of Bosnia and Hercegovina, 1878–1914 /Islam pod dvostrukim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine, 1878-1914. godine/*, Boulder: East European Quarterly, 1981. godine; distribucija: Columbia University Press.

Donia, Robert J., and John Fine, *Bosnia and Hercegovina: A Trudition Betrayed / Bosna i Hercegovina: Iznevjerena tradicija/*, New York: Columbia University Press, 1994. godine.

Dorich, William, comp., Basil W. R. Jenkins i Anita Dorich, priređivači, *Kosovo*, Alhambra, Calif.: Kosovo Charity Fund, 1992. godine.

Emmert, Thomas A., *Serbian Golgotha: Kosovo, 1389 /Srpska golgota: Kosovo, 1389. godine/*, New York: East European Monographs, 1990. godine.

Expo/Sarajevo 92. Katalog izložbe 2–16. marta 1994. godine. Brussels: Museé Charlier/Charliermuseum, 1994. godine.

Filipović, Gordana, *Kosovo: Past and Present /Kosovo: Prošlo i sadašnje/*, Belgrade: Review of International Affairs, 1989. godine.

Filipović, Mirza, urednik, *The Art in Bosnia-Herzegovina (The Art Treasures of Bosnia and Herzgovina) /Umjetnost u Bosni i Hercegovini (Umjetničko blago Bosne i Hercegovine)/*, Sarajevo: Svjetlost, 1987. godine.

Filipović, Mirza, urednik, *Yugoslavia*, Sarajevo: Svjetlost, 1990. godine.

Fine, John, *The Bosnian Church: A New Interpretation /Bosanska crkva: Jedno novo tumačenje/*, Boulder: East European Quarterly, 1975. godine; distribucija: Columbia University Press.

Garde, Paul, *Vie et mort de la Yougoslavie /Život i smrt Jugoslavije/*, Paris: Librairie Artheme Fayard, 1992. godine.

Greenawalt, Alexander K. A., "The Nationalization of Memory: Identity and Ideology in Nineteenth Century Serbia" /"Nacionalizacija sjećanja: Identitet i ideologija u Srbiji devetnaestog stoljeća"/ (diplomski rad, Princeton University, 1994. godine).

Gutman, Roy, *Witness to Genocide /Svjedok genocida/*, New York: Macmillan, 1993. godine.

Izetbegović, Alija Ali, *Islam between East and West /Islam između Istoka i Zapada/*, Indianapolis: American Trust Publications, 1984, 1989.

Langmuir, Gavin, *History, Religion, and Antisemitism /Historija, religija i antisemitizam/*, Berkeley: University of California Press, 1990. godine.

Levy, Bernard-Henry, and Gilles Hertzog, "Bosna!" Bosnia-Herzegovina/France: Zeitgeist Films, 1994. godine.

Maass, Peter, *Love Thy Neighbor: A Story of War /Lju-*

bi bližnjeg svoga: Jedna priča o ratu/, New York: Knopf, 1996. godine.

Magaš, Branka, *The Destruction of Yugoslavia: Tracking the Break-up 1980-92, /Uništenje Jugoslavije: Tragom raspada 1980-92. godine/*, London: Verso, 1993. godine.

Malcolm, Noel, *Bosnia: A Short History /Bosna: Kratka povijest/*, New York: New York University Press, 1994. godine.

Matthias, John, and Vladeta Vuckovic, (prev.) *The Battle of Kosovo /Kosovska bitka/*, Athens, Ohio: Swallow Press, 1987. godine.

Njegoš, Petar II Petrović. *The Mountain Wreath /Gorski vijenac/*, preveo i priredio Vasa D. Mihailovich, Irvine, Calif.: Charles Schlacks, Jr., 1986. godine.

Norris, H. T., *Islam in the Balkans: Religion and Society between Europe and the Arab World /Islam na Balkanu: religije i društvo između Evrope i arapskog svijeta/*, Columbia: University of South Carolina Press, 1993. godine.

Owen, David, *Balkan Odyssey /Balkanska odiseja/*, New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1995.

Pašić, Amir, *Islamic Architecture in Bosnia and Hercegovina /Islamska arhitektura u Bosni i Hercegovini/*, Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art, and Culture, 1994. godine.

Paulikawski, Paul. *Serbian Epics /Srpski epovi/*, BBC, 1992. godine.

Pinson, Mark, priređivač, *The Muslims of Bosnia-Herzegovina: Their Historic Development from the Middle Ages to the Dissolution of Yugoslavia /Bosanskohercegovački Muslimani: Njihov historijski razvoj od Srednjeg vijeka do raspada Jugoslavije/*,

Cambridge: Harvard University Center for Middle East Studies, 1993. godine.

Ramet, Sabrina Petra, *Balkan Babel: Politics, Culture, and Religion in Yugoslavia /Balkanski Babilon: Politika, kultura i religija u Jugoslaviji/*, Boulder and Oxford: Westview Press, 1992. godine.

Riedlmayer, András, *Killing Memory: Bosnia's Cultural Heritage and Its Destruction /Ubijanje sjećanja: Bosansko kulturno nasljeđe i njegovo uništavanje/*, Haverford: Community of Bosnia Foundation, 1994. godine. Video-kaseta.

Rubenstein, Richard, "Silent Partners in Ethnic Cleansing: The UN, the EC, and NATO" /"Prešutni partneri u etničkom čišćenju: Ujedinjeni narodi, Evropska zajednica i NATO"/, *In Depth: A Journal for Value* 3.2 (1994. godine), 35-57.

Silber, Laura i Allan Little, urednici, *Yugoslavia: Death of a Nation /Jugoslavija: smrt jedne nacije/*, (New York: TV Books), 1995. godine.

Sullivan, Andrew, (priređivač), *Accomplices to Genocide /Saučesnici genocida/* (cijeli tekst: 7. avgust 1995. godine, *The New Republic*), Washington, D.C.: The New Republic, 1995. godine.

Udovički, Jasminka i James Ridgeway, *Yugoslavia's Ethnic Nightmare: The Inside Story of Europe's Unfolding Ordeal /Etnički košmar Jugoslavije: Iznutra ispričana pripovijest o trenutnom iskušavanju Evrope/*,. New York: Lawrence Hill Books, 1995. godine.

Vucinich, Wayne S. i Thomas A. Emmert, priređivači, *Kosovo: Legacy of a Medieval Battle /Kosovo: Zaviještanje jedne srednjovjekovne bitke/*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 1991. godine.

Vukadinović, Alek, priređivač, *Kosovo 1389-1989:*

Special Edition of the Serbian Literary Quarterly on the Occasion of 600 Years since the Battle of Kosovo /Kosovo 1389-1989: Posebno izdanje revije Serbian Literary Quarterly povodom 600-godišnjice Kosovske bitke/. Beograd: Serbian Literary Quarterly, 1989. godine.

Vulliamy, Edward, *Seasons in Hell /Godišnja doba u paklu/,* New York: St. Martin's Press, 1994. godine.

Warchitecture, Sarajevo: OKO, 1994. godine.

West, Richard, *Tito and the Rise and Fall of Yugoslavia /Tito i uspon i pad Jugoslavije/,* New York: Carroll and Graf, 1995. godine.

Williams, Ian, priređivač, *The Yugoslav Wars /Jugoslavenski ratovi/,* posebno izdanje časopisa *The New Combat,* jesen 1994. godine.

Yugoslavia: Death of a Nation, video-dokumentarac u četiri dijela. BBC/Discovery, 1995. godine.

PERIODIKA

American Srbobran. Srpsko-američka publikacija. Uključuje brojeve časopisa *Pravoslavlje* (*The Path of Orthodoxy*), zvanično glasilo Srpske pravoslavne crkve u Sjedinjenim Državama.

Balkan War Report. Bilten koji objavljuje *Institute for War and Peace Reporting.*

Vreme News Digest. Verzija na engleskom jeziku. Objavljuju ga srpski pisci privrženi demokratskom civilnom društvu.

Zajedničar. Zvanični organ Hrvatske bratske zajednice u Americi.

ELEKTRONSKI IZVORI

Internet Bulletin Board Newsgroups (Oglasna ploča Interneta – Newsgroups)

alt.current-events.bosnia

soc.culture.bosna-herzgvna

soc.culture.croatia

soc.culture.yugoslavia

Newsgroups na koje se može pretplatiti

SII (Serbian Information Initiative), Bosnet, Cronet (Informacije na koje se može pretplatiti postavljaju se povremeno na "newsgroups").

World Wide Web (Internet – općenito)

Vidjeti Web-stranice navedene u "Bilješci o izvorima". Nove Web-stranice niču kao gljive i obično bivaju najavljene na "oglasnim pločama" Interneta.

Ažurirano praćenje tekućih zbivanja

"The Construction of Islam in Serbian Religious Mythology and Its Consequences" /"Konstruiranje islama u srpskoj vjerskoj mitologiji"/, u knjizi priređivača May Shatzmillera, *Islam and Bosnia: Cultural Paradigms for Conflcit Resolution and Foreign Policy in the Multi-Ethnic State /Islam i Bosna: Kulturne paradigme za razrješavanje konflikta i vanjska politika u mul-*

tietničkoj državi/ (Montreal: McGill-Queen's University Press, 2002. godine), str. 56-85

Informacije o ratnim zločinima i ljudskim pravima u Bosni i Hercegovini i na Kosovu neprekidno se ažuriraju na sljedećoj Web-stranici o ratnim zločinima i ljudskim pravima:

http://www.haverford.edu/relg/sells/reports.html

POGOVOR

Ko je Srbin i srpskoga roda,
i od srpske krvi i kolena,
a ne došo na boj na Kosovo,
ne imao od srca poroda,
ni muškoga ni devojačkoga!
Od ruke mu ništa ne rodilo,
rujno vino ni šenica bela!
Rđom kapo dok mu je kolena![1)]

Balkanska tragedija počela je u srbijanskoj pokrajini Kosovu, kada je mitologija utjelovljena u čuvenoj "kosovskoj kletvi" – prema riječima jednog srpskog nacionaliste – "vaskrsnula" na Lazarov dan (Vidovdan) 28. juna 1989. godine obilježavanjem godišnjice smrti srpskog kneza Lazara u Kosovskoj bici 1389. godine. Religiozni nacionalisti manipulirali su vizijom Lazara kao hristovskog lika kako bi prikazali sve jugoslavenske Muslimane – ne samo otomanske Turke koji su se borili protiv Lazara – kao odgovorne za smrt Hrista-kneza na "srpskoj Golgoti". Srbijanski predsjednik Slobodan Milošević stao je pred gomilu od više od milion ljudi i poslužio se Kosovskom bitkom kako bi zaprijetio novim krstaškim ratom protiv islama i ostalih neprijatelja, kako u pokrajini Kosovo tako i širom Jugoslavije. Prikazivanje muka Isusovih stvorilo je klasičnu "rupu u vremenu" u kojoj je publika osjetila

da učestvuje i prvobitnom prikazanju muka i smrti Hrista-kneza. U Bosni i Hercegovini ta publika se ponašala kao da živi u 1389. godini i izvršava osvetu protiv ubojica Hristovih. To isto nasilje sada prijeti da eksplodira u epicentru sukoba – na Kosovu.

U Sarajevu su topovi zašutjeli. Bosna i Hercegovina se ponovo gradi. Sudsko-medicinske ekipe iskopavaju masovne grobnice nedaleko od koncentracionih logora i centara za likvidaciju. NATO snage su uhapsile neke od optuženih za ratne zločine. U jednom trenutku nade i patosa kamenje sa Starog mosta u Mostaru izvučeno je sa dna rijeke Neretve, slijedeći plan da se most i stari grad nanovo sagrade.

A ipak, oni ratni zločinci koji su još uvijek na slobodi nastavljaju se odupirati ključnom elementu Daytonskog mirovnog ugovora: povratku izbjeglica svojim kućama. Dva čovjeka najodgovornija za uništenje Jugoslavije, Milošević iz Srbije i Tuđman iz Hrvatske, i dalje su na vlasti. Hrvatski vjerski nacionalisti i gangsteri kontroliraju zapadni Mostar i njegovu okolinu. Preživjeli nakon pokolja u Srebrenici očajnički traže informacije o svojim voljenim, koje su posljednji put vidjeli kada su izdvajani pred jedinicama Ujedinjenih naroda i odvođeni na likvidaciju. A na Kosovu, srpske nacionalističke snage okušavaju istu taktiku "etničkog čišćenja" koju su nekažnjeno koristile u Bosni i Hercegovini.

Nedavno objavljene izjave predsjednice bosanskih Srba Biljane Plavšić ukazuju na odnos između kosovske vjerske mitologije, ekstremnog nacionalizma i rasističke teorije koju ova knjiga istražuje. Kada je "etničko čišćenje" nad Muslimanima-Bošnjacima dostiglo vrhunac, Plavšićeva je izjavila da je "ge-

netski otpad prihvatio islam. A sada, naravno, sa svakom sljedećom generacijom taj gen jednostavno postaje koncentriran. Postaje sve gori i gori. On se jednostavno ispoljava i diktira njihov stil razmišljanja i ponašanja, što je ukorijenjeno u njihovim genima."[2)]

Plavšićeva, bivši dekan Prirodno-matematičkog fakulteta u Sarajevu, transformirala se iz sekulariste i profesora biologije u etnoreligijskog teoretičara o vjerskoj konverziji kao genetskoj deformaciji. Njena iznenadna konverzija primjer je moći i funkcije ideologije hristoslavizma zasnovane na legendi o Kosovu koja se istražuje u ovoj knjizi. Hristoslavizam tvrdi da su Slaveni hrišćani po prirodi, da prelazak na drugu vjeru iziskuje ili pretpostavlja preobraćanje ili deformaciju slavenske rase i da su se svi muslimani u Jugoslaviji (bili oni etnički Slaveni ili Albanci) preobrazili u Turke i da su lično odgovorni za smrt Hrista-kneza Lazara na srpskoj Golgoti (u Kosovskom boju) i za zagađenje slavenske rase. U trenucima krize kosovska ideologija pomaže da se izbrišu granice između pojmova religije i rase i pretvara religijski nacionalizam u najotrovniji oblik rasističke ideologije. Mora se naglasiti da na moć ove rasističko-religijske mitologije ne utječe lična pobožnost niti nedostatak lične pobožnosti onih koji tu mitologiju prihvataju ili je eksploatiraju. Kao što pokazuje slučaj Plavšićeve i njenih brojnih bivših kolega, sekularista i komunista, zloupotreba religijskog simbolizma ne zavisi od samosvjesnih vjerovanja ili od lične iskrenosti; prije će biti da ona funkcionira na nivoima podsvijesti i masovne psihologije.

Uprkos naporima vjerskih vođa poput Ibrahima Halilovića, banjalučkog muftije (iz grada koji

je bio središte sistematskih zvjerstava protiv Bošnjaka i islamskih svećenika) i Vinka Puljića, sarajevskog kardinala, da se bore za mir, druge vjerske vođe nastavljaju da podstiču vjerski rat.[3] Vrhovni lider Srpske pravoslavne crkve povezao se sa najekstremnijim elementima srpskog religioznog nacionalizma.[4] U hercegovačkom Međugorju, mjestu katoličkog hodočasništva, Gospini najavljeni pozivi proturječe otvorenoj podršci Hrvatima optuženim za ratne zločine i njihovim paravojnim organizacijama, koju daju oni što kontroliraju to profitabilno mjesto hodočašća.[5]

Vjerski lideri bosanskih Muslimana u najvećoj mjeri su se uzdržavali od vjerske militantnosti, ali neke strane misionarske grupe, uključujući i one iz Saudijske Arabije i Kuvajta, manipulirale su humanitarnom pomoći ne bi li Muslimane-Bošnjake prisilili na drugačiji stav prema društvu i islamu – napor koji do sada nije dao rezultate.[6] Konačan uspjeh tih napora zavisi od toga da li će NATO izvršiti svoje obaveze prema Daytonskom mirovnom sporazumu i podržati jednu multireligijsku i u kulturnom pogledu pluralističku Bosnu i Hercegovinu, ili će umjesto toga voditi računa o onima koji pozivaju na podjelu Bosne i Hercegovine na tri zone "etnički čistih" vjerskih aparthejda, u kom slučaju bi Muslimani-Bošnjaci bili potrpani u jedan islamski geto izložen napadima Hrvatske i Srbije.[7] Mogu li Bosanci svih religija, čiji je duh ostao nesalomljiv i u suočenju sa najokrutnijim napadom i izdajom, nanovo izgraditi svoju veličanstvenu multireligijsku civilizaciju, isto tako zavisi od odgovora cijelog svijeta na sve dublju krizu u obližnjoj srbijanskoj pokrajini Kosovo.

Na Kosovu, gdje je posijano sjeme bosanskog genocida, sukob između Albanaca i Srba je na rubu masovnog nasilja. Poslije deset godina represije, neki Albanci su odustali od nenasilnog otpora i pridružili se oružanom ustanku. Snage srbijanske specijalne policije izvršile su zvjerstva iz osvete, što je pojačalo podršku Albanaca oružanom otporu.[8)] Partner u vladi Slobodana Miloševića Vojislav Šešelj, organizator zločina u Bosni i Hercegovini, pozvao je na nasilno gušenje albanske pobune. Arkan, lider paravojnih jedinica, koji je sebe i svoju paravojsku zaodjenuo kosovskom mitologijom prije nego što ih je poslao da vrše zločine po Bosni i Hercegovini, otvoreno se zalaže za nasilno protjerivanje Albanaca sa Kosova. Miloševićev režim odbio je međunarodne posrednike, što preostaje jedini vjerodostojan okvir za pronalaženje kompromisa između albanske želje za autonomijom i želje brojnih Srba da očuvaju kulturno nasljeđe "srpskog Jerusalima" kao dio Srbije.

Ova knjiga istražuje ključnu ulogu manipulacije kosovskim simbolima u motiviranju i opravdavanju zvjerstava u Bosni i Hercegovini. Ona bi, isto tako, trebalo da postavi urgentno pitanje o tome šta će se dogoditi ukoliko svijet dozvoli istim srpskim liderima koji su poveli agresiju na Bosnu i Hercegovinu da zatvore puni krug. Ukoliko budu u stanju da nekažnjeno djeluju na Kosovu – epicentru simbola svetog vremena i svetog mjesta – to će značiti definitivno skrnavljenje srpske tradicije i kulture od strane srpske vjerske, intelektualne i političke elite.

Albansko muslimansko i katoličko svećenstvo na Kosovu i jeromonah Sava Janjić, pravoslavni

iguman manastira Visoki Dečani, upozoravaju da će rat donijeti jad i bijedu svim stranama. Otac Sava nudi usamljeni i duboki kontrast srpskoj pravoslavnoj hijerarhiji i srbijanskoj policiji, koji slave krstaški rat Srbije sa ciljem zaštite Evrope od islama. Međunarodna zajednica izgleda isto tako neodlučna u vezi sa Kosovom 1998. godine kakva je bila i u vezi sa Bosnom i Hercegovinom 1992. godine.[9] Ukoliko se budu ignorirala upozorenja oca Save, ovaj sukob bi mogao preplaviti ne samo Kosovo, Srbiju, Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu, Albaniju i Makedoniju, već i Grčku i Tursku. Posljedice po sigurnost Evrope i odnose između zapadnog i islamskog svijeta bile bi neprocjenjive. Ukoliko bi se to dogodilo, uspostavljanje mosta između religija, civilizacija i kultura koji simbolizira veliki Stari most u Mostaru – sada u procesu smjele i tanahne rekonstrukcije – još jednom će doći u opasnost. Zapadni svijet, koji je nedavno proslavio pedesetu godišnjicu od oslobađanja nacističkih logora smrti, još jednom će se zateći ponižen svojim popuštanjem pred organiziranim progonima u Evropi i suočen sa tragičnim trijumfom poziva koji je 1989. godine na Kosovu uputio Slobodan Milošević, prizivajući novi duh vjerskog rata i krstaša.

Michael Sells,
Vidovdan, 28. juna 1998.
Haverford, Pennsylvania

BILJEŠKE ZA POGOVOR

1. Prijevod na engleski Milorada Ekmečića u: "The Emergence of St. Vitus Day", u knjizi koju su priredili Wayne S. Vucinich i Thomas A. Emmert, *Kosovo: Legacy of a Medieval Battle /Kosovo: Zavještanje jedne srednjovjekovne bitke/* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1991), str. 335. Više o kosovskoj kletvi objašnjeno je u samoj knjizi.

2. Biljana Plavšić, *Svet,* Novi Sad, septembar 1993, citirano i prevedeno u: Slobodan Inić, "Biljana Plavšić: Geneticist in the Service of a Great Crime" /"Biljana Plavšić: Genetičar u službi velikog zločina"/, *Bosnia Report: Newsletter of the Alliance to Defend Bosnia-Herzegovina,* 19 (juni-avgust, 1997), prevedeno iz *Helsinška povelja,* Beograd, novembar 1996.

3. Za hrabrost i suosjećanje muftije Halilovića, vidjeti: Dan De Luceov izvještaj za novinsku agenciju Reuters, "Tribute to Serbs Who Tried to Help Muslims" /"Odavanje pošte Srbima koji su pokušali da pomognu Muslimanima"/, *The Herald* (Glasgow), 31. januara 1996, i Robert Fisk, "One Candle in the Heart of Darkness; The Mufti of Banja Luka Lives on Among Those Who Killed His People" /"Jedna svijeća u srcu tame: Banjalučki muftija i dalje živi među onima koji su ubijali njegov narod"/, *The Independent* (London), 27. oktobra 1996.

Pod prijetnjama katoličkih militanata iz Hercegovine nadbiskup Puljić je pokazao rijetku spremnost da se odupre militantnim članovima vlastite tradicije u trenutku krize – spremnost koja je suštinska za moralni kredibilitet

svakog vjerskog lidera. Vidjeti: Vinko Cardinal Puljić, *Suffering with Hope: Appeals, Addresses, Interviews /Patnja s nadom: Prizivi, obraćanja, intervjui/* (Zagreb: HKD Napredak, 1995) i "Statement of Vinko Cardinal Puljić" /"Izjava kardinala Vinka Puljića"/, Carnegie Endowment for International Peace, Washington, D.C., 21. februara 1997, koja je na raspolaganju na Internet adresi:

http://www.haverford.edu/relg/sells/heroes.html.

4. Na praznik Časnog krsta 1997. godine, patrijarh Srpske pravoslavne crkve Pavle potpisao je Deklaraciju Udruženja književnika Srbije. Vidjeti Srpska Republika News Agency (SRNA), 16. oktobra 1997; Agence France Presse, 16. oktobra 1997. U izvještaju koji prenosi SRNA navodi se da je Njegova Svetost srpski patrijarh Pavle dao svoj blagoslov Deklaraciji, koju je potpisalo šezdeset intelektualaca, uključujući četrnaest članova Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU) (uporediti: *Naša Borba,* 18. oktobra 1997). U Deklaraciji se kaže da je haški Tribunal "postupao samo kao instrument za progon Srba". Ovo je huškački i groteskno ako se ima u vidu da je glavni postupak u Haagu, u trenutku kad je Deklaracija objavljena, bilo suđenje grupi iz Čelebića, bosanskim Hrvatima i Muslimanima optuženim za zločine protiv srpskih civila. Vidjeti izvještaje iz Tribunal Update (London: Institute for War and Peace Reporting) od septembra 1997. do marta 1998., koji se mogu dobiti na Internet adresi:

http://www.demon.co.uk/iwpr.

5. Vidjeti: Međugorje Press Bulletin, 88 (8. aprila 1998), gdje se glorificira ritual "Zid ljubavi" u Međugorju, sa molitvama za osumnjičene hrvatske ratne zločince koje čeka suđenje u Haagu, kao i za ostale "hrvatske branitelje". Za fondove prikupljene u inostranstvu u huma-

nitarne svrhe koji su preusmjereni hrvatskim paravojnim formacijama za kupovinu vojne opreme, vidjeti: Madeleine Bunting, "'Charity' supplied militia" /"Charity – Milosrđe' je snabdijevalo paravojske"/, *The Guardian,* 27. novembra 1997. Reporteri koji su pokušali istražiti veze između fondova baziranih u Međugorju i nacionalističkih paravojski bili su kidnapovani u Međugorju i pretučeni. Vidjeti: Agence-France, "British Journalists Assaulted Before Escaping" /"Britanski novinari napadnuti prije nego su uspjeli pobjeći"/, 1. marta 1998. Za središnju ulogu militantnih franjevačkih svećenika u veličanju Mate Bobana, hrvatskog arhitekte "etničkog čišćenja" u Hercegovini, vidjeti Reutersov izvještaj o Bobanovoj sahrani u Mostaru od 9. jula 1997.

6. Vidjeti: Izvještaj Barbare Demick u *Philadelphia Inquireru* od 22. juna 1996. godine. U izvještaju se kaže da je humanitarna organizacija *Al-Nur* (Svjetlost), koju podržava Saudijska Arabija, propovijedala da je agresija na bosanske Muslimane bila zaslužena kazna zbog njihovog "arogantnog odnosa prema pradjedovskoj vjeri", dok je jedna kuvajtska misionarska grupa propovijedala da Allah zahtijeva da žene ostaju u kući. Takve su poruke do sada potakle snažnu reakciju Bošnjaka.

7. Za prijedloge takve podjele, vidjeti: John R. Mearsheimer, "The Only Exit from Bosnia" /"Jedini izlaz iz Bosne"/, *New York Times,* 7. oktobra 1997, i J. Mearsheimer i Stephen Van Evera, "Partition Is The Inevitable Solution For Bosnia" /"Podjela je neizbježno rješenje za Bosnu"/, *International Herald Tribune,* 25. septembar 1996. Za diskusiju i kritiku zahtjeva za povlačenje Sjedinjenih Država i uspostavljanje vjerskog aparthejda za Bosnu i Hercegovinu, koji su predložili senatorka Kay Bailey Hutchinson i bivši ministar vanjskih poslova Sje-

dinjenih Država Henry Kissinger, vidjeti: Marshall Freeman Harris, "U.S. Withdrawal Would Reignite Bosnian War" /"Povlačenje Sjedinjenih Država bi ponovo potpalilo rat u Bosni"/, *Dallas Morning News,* 26. septembra 1997, i Robert Kagan i Morton Abramowitz, "Bosnia: In for the Long Haul" /"Bosna: U njoj smo za dugo vremena"/, *Wall Street Journal,* 1. oktobra 1997.

8. Chris Hedges, "Albanians Bury 24 Villagers Slain by Serbs" /"Albanci sahranjuju 24 seljaka koje su pobili Srbi"/, *New York Times,* 4. marta 1998.

9. Tom Walker, "Marooned Serb Monk Calls for Kosovo Cease-fire" /"Ostavljeni srpski monah poziva na prekid vatre"/, *Times* (London), 29. aprila 1998; Philip Smucker, "Seething Hatred Bred in Faith" /"Uzavrela mržnja odgojena u vjeri"/, *Toronto Star,* 25. aprila 1998; Tom Walker, "Serbs Pouring into Kosovo as Albanians Rebels Prepare for War" /"Srbi navaljuju na Kosovo dok se albanski pobunjenici pripremaju za rat"/, *Times* (London), 28. aprila 1998.

PREVODIOČEVA NAPOMENA

Izvjesna ograničenost pristupu svemu što se objavljuje na prostoru bivše Jugoslavije i u svijetu prisilila me da se za neke navode iz već prevedenih novijih knjiga ili štampe poslužim vlastitim prijevodom. U slučajevima kada je riječ o dostupnim književnim ili drugim citatima (Njegoš, narodna poezija, izjave ili odlomci iz intervjua ključnih ličnosti do kojih sam mogao doći), navodio sam ih prema izdanjima koja su mi bila na raspolaganju.

Prilikom prevođenja hrvatske/srpske terminologije, posebno one vezane za religiju, služio sam se varijantom koju je zahtijevao kontekst. Utoliko sam se trudio da dosljedno zadržim distinkciju sveštenik/svećenik, manastir/samostan, itd.

Što se tiče nekih od publikacija koje autor navodi, očito je da su u dobrom dijelu svjetskog sjećanja, s okončanjem ratova na ovim prostorima, i oni potisnuti u arhivu. Tako se na neke od "adresa" na Internetu više ne može ući, a i neki časopisi su prestali izlaziti. Tako se i izvrstan časopis *Balkan War Report*, koji je objavljivao londonski Institute for War and Peace Reporting, nakon kratkog suživota s časopisom sličnog profila – *Transition* – koji je izdavao Open Media Research Institute iz Praga, ipak ugasio. Tragovi oba časopisa mogu se i dalje naći u elektronskoj formi. No *Transition* nudi samo svoju arhivu do marta 1997. godine, na adresi:

http://omri.cz/Publications/Transition/Contents/Index.html

Dok Institute for War and Peace Reporting i dalje aktivno pokriva Balkan, Kavkaz, središnju Aziju, ali i rad Suda u Haagu itd. Njihove elektronske publikacije mogu se naći na adresi:

http://www.iwpr.net/

Još jedna napomena vezana za termin "hristoslavizam". Sama riječ je autorov neologizam i bez sumnje se naslanja na "panslavizam". Paralela je očita. Panslavizam je, u svojoj kasnijoj, izopačenoj formi s kraja 19. i početka 20. stoljeća, predstavljao pokušaj Rusije da zagospodari slavenskim narodima – makar mu povremeno nesvjesno služili (kao, uostalom, tolikim drugim ideologijama) brojni ljudi od vrline – na osnovu mitova i stereotipa o zajedničkom porijeklu i nadmoći slavenske kulture nad "truhlim" Zapadom, kao i želje za navodnom zaštitom koji bi Veliki Brat pružao ostalim Slavenima. "Hristoslavizam", kao njegova podvarijanta, zadržava isključivost prema "drugima", ali rasnoj dodaje i vjersku dimenziju i uvodi kategoriju "domaćeg izdajnika" – što je savršeno, ma kako banalno, razradila srbijanska Nova desnica okupljena oko Dragoša Kalajića. Uostalom, sam autor je ovaj termin dovoljno detaljno obrazložio u poglavlju pod istim naslovom.

BILJEŠKA O AUTORU

Michael A. Sells rukovodi Odjeljenjem za religiju na koledžu Haverford u američkoj državi Pennsylvaniji. Osnovan prije gotovo dvije stotine godina u maloj kvekerskoj zajednici, koledž je održavao ideje i težnje svog okruženja: kao manjina privržena bogougodnom životu i napornom djelanju, suprotstaviti se sirovom kapitalizmu u povoju, učenjem – kako spoznati svijet oko sebe i razumjeti druge, strogo se držeći pacifizma, a sve to povezano s asketskim odnosom prema ovozemaljskim blagodetima i prezirom prema svemu ekstremnom i svim njegovim manifestacijama. Treba napomenuti da koledž danas nije povezan ni sa jednom crkvom; no "vrijednosti indivudialnog dostojanstva, akademskih pregnuća i tolerancija, na kojima je ova institucija utemeljena ostaju težište njenog karaktera".

Možda je takvo okruženje bilo najprikladnije za nastanak ove knjige. Kvekeri su se u međuvremenu u brojnim pogledima promijenili, držeći se i dalje svojih osnovnih načela: prihvatili su tehno-

logiju u onoj mjeri u kojoj ona ne postaje gospodar čovjeku; toleranciju prema "različitom" razvili su utoliko što sad kažu da jedino ne trpe netrpeljivost; čak je i njihov beskompromisni pacifizam pretrpio modifikacije. Tridesetih godina dvadesetog stoljeća Gary Cooper je dobio Oscara za ulogu u filmu "Narednik York", istinitoj priči o kvekerskom mladiću i savršenom strijelcu, koji nakon mobilizacije u Prvom svjetskom ratu biva bačen na Zapadni front, počini podvige i izađe iz rata kao vojnik s najviše odlikovanja. Utoliko ne postoji kontradikcija ni kod Michaela Sellsa i njegovog savršenog odbijanja svakog vida nasilja. Kao što je i George Orwell rekao u jednom eseju, napisanom u toku Drugog svjetskog rata, britanski pacifisti objektivno idu naruku njemačkoj i japanskoj agresivnoj politici: dok, s jedne strane, uživaju u zaštiti britanskog zrakoplovstva i hrani koju britanski mornari, uz ogromne rizike, dovoze opsjednutoj Engleskoj, s druge strane sabotiraju ratne napore te iste Britanije, jedinog slobodnog otoka u Evropi. U slučaju Bosne, profesor Sells nije se mogao dvoumiti: nametanje embarga na uvoz oružja za odbranu predstavljalo je saučesništvo s ubojicama, a organiziranje humanitarnih konvoja kroz predjele kojima su gospodarili raspojasani lokalni pljačkaši moglo je značiti samo pranje ruku od genocida što se odvijao pred očima svijeta. I neintervencija je, dakako, bila oblik pomaganja agresorima na Bosnu; sve je to bilo nalik već viđenoj priči iz američkih filmova, ali i američke svakodnevice: gomila terorista upada u školu i, držeći učenike kao taoce, diktira svoje uslove okolini. I umjesto

da ta okolina pošalje specijalce koji za tren oka obave posao, ona pregovara s teroristima, a zatočenim učenicima dotura čokolade i, tu i tamo im blagonaklono prošvercuje poneku praćku, ne bi li se oni sami suprotstavili napadačima.

Michael Sells je u svoja mnogobrojna interesovanja uključio Bosnu i Hercegovinu kao kveker i učenjak koji odgovornost intelektualca vidi u onome što taj preduzima – ili ne preduzima – na građenju istinskih vrijednosti humanog društva, ali i kao čovjek porijeklom iz ovih krajeva. Profesor je komparativne religije (islama, hinduizma, budizma, taozima, kršćanstva i judaizma), znalac više jezika (arapski – klasični, savremeni standardni i njegovi egipatski i tuniski dijalekti – te francuski, latinski, klasični grčki, talijanski, španjolski, njemački, plus nešto hebrejskog i perzijskog), proučavalac filozofije (islamska misao, Kur'an, sufizam), mistike (grčke, kršćanske, islamske, hebrejske) i književnosti (Kur'an, sufizam, savremena arapska književnost, klasična kasida, ljubavna lirika – arapska, turska, hebrejska, perzijska, urdu – i sveti tekstovi u hinduzmu, islamu, budizmu, kršćanstvu i judaizmu), te prevodilac (između ostalog i sa srednjevjekovnog francuskog i njemačkog) i putnik i gostujući predavač (Egipat, Italija, Tunis). Objavio je četiri knjige o arapskoj ljubavnoj poeziji, a za knjigu *Pristup Kur'anu*, objavljenu 1999. godine i u formi CD-a, sa novim prijevodima, esejima i komentarima, dobio je prestižnu nagradu (jednu od mnogih) "Columbia Arabic-English Translation Prize". Bio je jedan od osnivača "Bosanske zajednice" pri Haverfordu,

neprofitne organizacije koja je posvećena "otporu vjerskim progonima, rasizmu i genocidu" i bori se za tolerantno multireligijsko društvo u Bosni i Hercegovini i širom svijeta. Njegovi komentari i pojavljivanja u medijima imali su za cilj da američku javnost trgnu iz mrtvila, a posebnu pažnju zaslužuju njegove argumentirane polemike s "uvaženim" neodgovornim ličnostima američke javne i političke pozornice, uključujući, između ostalih, i Henryja Kissingera – nažalost, ovdje nema prostora za objavljivanje barem jednog dijela tih tekstova.

Za knjigu *Iznevjereni most* rečeno je da je učvrstila bivšu ministricu vanjskih poslova Sjedinjenih Država Madeleine Albright u njenoj odlučnosti da se silom suprotstavi sili, a američkog predsjednika Clintona s puta kolebanja i nedoumica gurnula ka aktivnijoj ulozi Amerike u navodno evropskim pitanjima. No bez obzira na odjeke koje je knjiga mogla izazvati, ona prije svega ostaje onakva kako je i bila zamišljena: ne toliko svjedočanstvo – prije, možda, zbir svjedočanstava – koliko historijska studija o odnosu religije i nasilja, o zloupotrebi mita i rituala kako bi se opravdali genocidni postupci, i o nadi da iz patnji i uništavanja možemo izaći plemenitiji.

Profesor Michael A. Sells održava jednu od najopsežnijih Web-stranica na Internetu posvećenih ratnim zločinima i ljudskim pravima na Balkanu, sa hiljadama stranica dokumenata i fotografija vjerskih objekata i gradova – prije i poslije razaranja – koji su pretrpjeli "etničko čišćenje".

SADRŽAJ

PREDGOVOR 9

I POGLAVLJE
Vatra na stranicama knjiga
KIŠA PEPELA 15
KO SU BOSANCI? 19
ONO ŠTO SE NE MOŽE IZGOVORITI 25
EUFEMIZAM 28
CARSTVO OMARSKE 32
GINOCID 38
GENOCID 41
RELIGIJA I IDEOLOGIJA GENOCIDA 45

II POGLAVLJE
Ubojice Hrista
HRISTOVSKI KNEZ LAZAR 49
BOSNA U MITU I POVIJESTI 52
KOSOVSKA KLETVA 57
ISTRAGA POTURICA 61
HRISTOSLAVIZAM 66
VRIJEME I PRIKAZIVANJE MUKA ISUSOVIH 72

III POGLAVLJE
Izvedba prikaza muka Isusovih
SRPSKI JERUSALIM 77
POVRATAK USTAŠA 85
PRISVAJANJE PRIKAZA MUKA ISUSOVIH 88
KRST SNAJPERA 95

IV POGLAVLJE
Maska različitosti
STVARANJE ZLOČINACA 100
ZABORAVLJENI SRBI 107
SRPSKA CRKVA I SINDROM STEPINCA 108

V POGLAVLJE
Gospa i dragulj Hercegovine
ČUVAR MOSTA 125
EUROPEIZACIJA BOSANACA 126
GOSPA 130
KONVOJ RADOSTI 132
GOSPA I KONCENTRACIONI LOGORI 139
SKAKANJE S MOSTA 148

VI POGLAVLJE
Maske saučesništva
NAORUŽAVANJE AGRESORA 153
BALKANIZAM 163
BALKANIZAM KAO MASKA 165
PASIVNO NASILJE I LAŽNI HUMANITARIZAM . . . 169
MORALNO IZJEDNAČAVANJE 174
NACIONALNI INTERESI 177
NI PREBIJENE PARE 183

VII POGLAVLJE
Most
NEBO KOJE RANJAVA 191
POGUBLJIVANJE KULTURE 194
STVARANJE U POŽARU 197
IGRA 200

Bilješka o izvorima 203
Bilješke 213
I POGLAVLJE 213
II POGLAVLJE 226
III POGLAVLJE 232
IV POGLAVLJE 239
V POGLAVLJE 250
VI POGLAVLJE 258
VII POGLAVLJE 276

PREPORUČENA LITERATURA 281

POGOVOR 291
BILJEŠKE ZA POGOVOR 297

PREVODIOČEVA NAPOMENA 301

BILJEŠKA O AUTORU 303

Michael A. Sells
THE BRIDGE BETRAYED:
Religion and genocide in Bosnia
Biblioteka *Klio*

Prijevod na bosanski:
Zoran Mutić

Izdavač:
ITD «Sedam«

Za izdavača:
Šaćir Arnautović

Tehničko uređenje:
«Studio sedam»

Štampa:
BEMUST, Sarajevo

Za štampariju:
Mustafa Bećirović

Tiraž: 1.000

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

341.485:355.01] (497.6) "1992/1995":327
23/28:297] (497.6)
323.1 (497.6)

SELLS, Michael A.
Iznevjereni most : religija i genocid u Bosni / Michael A. Sells ; [prijevod na bosanski Zoran Mutić] . - Sarajevo : Sedam, 2002. - 308 str . : ilustr. ; 21 cm . - (Biblioteka Klio)

Prijevod djela: The bridge betrayed. - Bilješka o autoru: str. 305-308. Bibliografija: str. 206-290

ISBN 9958-776-08-1

COBISS/BiH-ID 10752262